إنما المؤمنون إخوة فأصلحوا بين أخويكم واتقوا الله لعلكم ترحمون

جهان بپاست زهمدردی و جوانمردی
نداند آنکه نه مرد است چیست

همدردی

بنی آدم اعضای یکدیگرند — که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار — دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بیغمی — نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل وردی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندرآباد طبع شد

إنما المؤمنون إخوة فأصلحوا بين أخويكم واتقوا الله لعلكم ترحمون

جهان بپاست ز همدردی و جوانمردی

نداند آنکه نه مرداست چیست

همدردی

بنی آدم اعضای یکدیگرند — که در آفرینش ز یک گوهرند

چو عضوی بدرد آورد روزگار — دگر عضوها را نماند قرار

تو کز محنت دیگران بیغمی — نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل دردی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندرآباد طبع شد

التماس

به صاحبانِ دانش و بینش و ممیزانِ نیک از بد و مدرکانِ حق از باطل معلوم باد که این کتاب که بزعمِ فقیر لاجواب است و محتمل که تا امروز مانندش دیگری ننوشته این فقیر هیچمدان نوشته و باندازهٔ فهمِ خود از آیاتِ کلامِ مجید ثابت نموده ام که جهان و آنچه در جهان است محض برای انسان خلق شده و انسان محض برای همدردی خلق گشته ـ و غرض از آن این است که عمومِ مسلمانانِ جهان عموماً با تمام خلق الله و خصوصاً با یکدیگر بطورِ اخوت و مودت زیند و طریقِ همدردی و مروت سپارند که در هر زمان و خصوصاً در این زمان مصلحتِ آنها در این است ـ سراسر این کتاب مشتمل است از آیاتِ قرآنی و کلماتِ ربانی که وحی منزل اند و یک لفظ را هم فقیر از خود نبافته و نساخته و نتراشیده ام و لهذا چون کلمات حق است حق نوشته ام ـ ولیکن چون خیالات و افهام و طبایع خلق مختلف است و همه خلق جهان را هم از خود راضی داشتن از انبیاء و اولیاء هم غیر ممکن بوده و گذشته ازین انسان جایز الخطا است ممکن است که درین کتاب از بنده خطائی رفته باشد بنا برین متوقع و ملتمس هستم که صاحبانِ دانش اول چشم پوشند ـ ثانی اگر که در مقامی حک و اصلاحی منظور شان باشد برمدیرانِ اخبارات بذریعه اخبارهای خود و دیگران بذریعه دو کلمه رقیمه خود فقیر را از آن خطاء و حک و اصلاح آگهی بخشند و از عنایت و هدایت خود ممنون و مرهون سازند ـ ولی شرط آن این است که اول کتاب را تمام ملاحظه فرمایند و پس از آن از روی آگاهی معقولیت ـ انسانیت ـ بیغرضی و انصاف خطا گیرند و حک و اصلاح نمایند زیرا که کتاب بموجب این شرائط نوشته شده + والسلام من اتبع الهدی +

عاصی همدرد و راقم مسلمانان

دردی

رای جناب مولانا مولوی عبد الحلیم صاحب شرر

میرزا اسمٰعیل وردی اصفہانی اُن چند فارسی نژاد مصنفین اسلام مین ہین جو زمانہ شناس ہین اور مسلمانون کی موجودہ گراوٹون اور تباہیون کو اکثرون سے زیادہ محسوس کرتے ہین۔ ان کے نام اور ان کے تصانیف سے سارے ہندوستان علی الخصوص حیدرآباد فرخندہ بنیاد کے لوگ کسی نہ کسی حد تک ضرور واقف ہین۔ انکا یہ آخری رسالہ جسے انھون نے مسلمانون کی ہمدردی و اصلاح کی غرض سے لکھا ہے اور جو ان کے پاکیزہ خط مین (۲۰۰) صفحون پر مشتمل ہوا ہے نہایت ہی عدیم الفرصتی کے زمانے مین میری نظر سے گزرا۔ مین نے اسکے مختلف حصون کو دلچسپی کے ساتھ پڑھا اور متاثر ہوا۔ اگرچہ اس رسالہ کی تصنیف سے اصلی غرض اسی قدر ہے کہ مختلف فرق اسلامیہ مین اتحاد پیدا ہو اور تمام مسلمان چاہے کسی اصول و عقیدہ کے پابند ہون باہم شیر و شکر اور ایک دوسرے کے دوست رہین۔ مگر اس ضمن مین مسلمانان زمانہ کی حالت کی جو تصویر مولانا وردی صاحب نے دکھائی ہے ان کے اعلی کمال تحریر کو ثابت کر رہی ہے۔ اور اس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ قومی درد سے اُن کا دل کس درجہ دکھا ہوا ہے۔ اور اسی ہمدردی و خیر سگالی قوم کے صلہ مین ان کے ساتھ کیا کیا اور کیسے کیسے برتاؤ کیے گئے ہین۔ سچ یہ ہے کہ ہمارے افراد معززین کے لئے یہ رسالہ ایک آئینہ ہے جسمین وہ اپنی سچی تصویر دیکھ سکتے ہین۔

مین میرزا وردی اصفہانی کی اس تصنیف کو بہت ہی قدر و عزت کی نگاہ سے دیکھتا ہون اور بیشک مسلمانون پر فرض ہے کہ اس رسالہ کے شایع کرانے مین قابل و فاضل مصنف کی مدد کرین

محمد عبد الحلیم شرر۔ ۲۴ر اپریل سنہ ۱۹۰۶ء

فاعتبروا یا اولی الابصار

پس از ماههای بیشمار و مجاهده و کوشش بسیار در این شهر و دیار که لکها بلکه کرورها زر برای خوشنودی شیطان و هوا و در طرق خلاف برباد می شود و با وجود دوستی و آشنائی بسیاری از صاحبان دولت و مکنت و عهده و منصب چنانچه ورود آنها که ممکن است بدستیاری و پایمردی آنها صدها از اینگونه کتب طبع شوند آخر الامر بسرمایهٔ قلیلی و توکل بذات خدا این کتاب را بمطبع فرستادم - ولی معلوم نیست که عاقبت خرج آن تمام و کمال حاصل میشود یا نه - زیرا کسانی که قلم بر کاغذ چند نهاده یا وعده زبانی فرموده اند بر قول و فعل اکثری اعتماد نیست - و اگر بعهود خود هم ایفا فرمایند بطور صداقت بعوض هر پیسه گویا کفشی بر سر من زده اند - خدا مسلمانان جهان و خصوصاً مسلمانان این خطه را بیش ازین توفیق خیر دهد + ولیکن این کتابی است که یا مسلمانان را ازین حالت غفلت و بی پروائی و عدم همدردی متنفر میسازد یا که بهمین حالت باقی خواهند ماند تا قیامت +

رباعی

بیمار بود خلق و لی نیست دوا	آری نبود که این بود قهر خدا
هر چند رود دعا هزاران بفلک	با قهر خدا اثر نباشد بدعا

صفحه

فهرست مطالب

حصهٔ اوّل

صفحه

حصهٔ ثانی

فہرست

نام عالی ہمتانی کہ در طبع این کتاب "ہمدردی" مدد فرمودہ یا وعدہ نمودہ اند

قیمت فی جلد یک روپیہ

نام	نقد	وعدہ
عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب	عدد ۵	
عالیجناب کپتان سید حسین صاحب		۱
عالیجناب عبد اللہ صاحب ولد حاجی سیٹھ لعل		۱
عالیجناب محمد سلیمان صاحب تاجر چرم		۱
عالیجناب ڈاکٹر سید ہاشم صاحب		۱
عالیجناب مولوی سید ابو الخیر صاحب		۱
عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب		
عالیجناب مسٹر کاؤس شاہ صاحب وکیل	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی حفیظ خان صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی سید غلام جبار خان صاحب وکیل	عمہ/	
عالیجناب یک بیچارہ	سم/	
عالیجناب مولوی سید علی صاحب بلگرامی	یک روپیہ	
عالیجناب صوبدار میجر محمد علیخان صاحب الوال	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی محمد اسد خان صاحب منتظم گھریال خانہ سرکار عالی		۱
عالیجناب ڈاکٹر احمد میرزا صاحب	عمہ/	
عالیجناب حاجی عبد اللہ صاحب سیٹھ	دو روپیہ	
عالیجناب نواب منور الملک بہادر	عمہ/	
عالیجناب مولوی محمد عبد الحمید صاحب جسٹرار بلدہ		یک جلد

	نقد	وعدہ
عالیجناب مولوی عبداللطیف خان صاحب دوم تعلقدار آبکاری	عمہ ///	
عالیجناب میر ولایت حسین مہتمم کوتوالی		۱
عالیجناب مولوی عبدالقادر صاحب صوبیدار وظیفہ یاب		پنج جلد
عالیجناب ڈاکٹر میرزا صاحب خدیو جنگ بہادر		
عالیجناب مولوی محمود جان صاحب وکیل	یک روپیہ نقد	۵ جلد
عالیجناب نواب بشیر نواز جنگ بہادر	دو روپیہ	
عالیجناب مولوی عبدالمجید صاحب مددگار فینانس	عمہ ///	
عالیجناب مولوی محمد یوسف الدین امین کوتوالی پربھنی		۱
عالیجناب خواجہ امین الدین صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی نعیم الدین صاحب تعلقدار	یک روپیہ	
عالیجناب سید اسد اللہ صاحب مددگار بندوبست		۱
عالیجناب مولوی محمد محبوب علی صاحب ڈپٹی کمشنر کرورگری		۱
عالیجناب نواب انتخاب جنگ بہادر	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی سید محمد حسن صاحب بلگرامی	غہ	
عالیجناب مولوی حسین عطاء اللہ صاحب	دو روپیہ	
عالیجناب مولوی محمد عبدالعزیز صاحب دفتر پرائیویٹ سکرٹری		۱
عالیجناب مولوی عطاء اللہ خان صاحب		۱
عالیجناب مولوی محمد نصیر الدین احمد صاحب		۱
عالیجناب مولوی سید ابو الخیر صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب		۱

	نقد	تعداد
عالیجناب حسن محی الدین صاحب		۱
عالیجناب یک وظیفه خوار گمنام	یک روپیه	
عالیجناب یک بزرگوار	عہ	
عالیجناب مولوی محمد صدیق صاحب نائب ناظم ٹپه خانه		۱
عالیجناب نواب مظفر جنگ بهادر	عہ	
عالیجناب مولوی مسعود علی صاحب بی۔اے مددگار تعمیرات	عہ	
عالیجناب سید احمد صاحب		۱
عالیجناب اقبال خان صاحب		۱
عالیجناب سید غلام صاحب		۱
خرج کتاب مانده	جمع وصول شده	

در مد طبع "اسباب ترقی و تنزل" که طبع آن درین شهر ممکن نیست

	نقد	تعداد
عالیجناب مولوی (ملا) عبدالقیوم صاحب مرحوم	عہ	
عالیجناب یک بزرگوار که نام ننوشته	عہ	
عالیجناب داکتر یوسف علی صاحب	عہ	
عالیجناب نواب مظفر جنگ بهادر	لعہ	
عالیجناب مولوی محمد حفیظ الدین صاحب دپتی کمیشنر	لعہ	
عالیجناب یک بیچاره داکتر مظهر کریم از کولاپور آمده بود و خبری از و نیست	ععہ	
عالیجناب مولوی سید لطف علی صاحب وکیل	عہ	

	نقد	وعد
عالیجناب مولوی رضی الدین صاحب (عماد جنگ بہادر)	دعہ	
عالیجناب مولوی سید عباس حسین صاحب مددگار کرورگری	حمہ"	
عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب	سہ	
عالیجناب حاجی اسحاق صاحب میمن	عہ	
عالیجناب نواب معتمد الدولہ بہادر	دعہ	
عالیجناب میرزا محمد علیخان صاحب اوّل تعلقدار	عہ	
عالیجناب مولوی محمد عزیز میرزا صاحب بی اے	دعہ	
عالیجناب مولوی سید احمد صاحب مددگار محاسبی	عہ	

در مدد طبع "انتخاب شاہنامہ" فارسیان عنایت نمودہ اند

	نقد	وعد
مسٹر تہمتنجی صاحب دستور	صہ	
دستور خورشید جی صاحب	دعہ	
مسٹر دوھا بھائی چینائی	دعہ	
مسٹر شاپورجی ایدلجی چینائی	دعہ	
مسٹر کیقباد پستنجی منشی	حمہ"	
ڈاکٹر مانک رپورٹر صاحب	عہ	
مسٹر جمشید جی ادلجی چینائی	حمہ"	
مسٹر دادابھائی صاحب	حمہ"	
یک ایرانی ہمدرد	سے"	

پوشیده مباد که بعضی از مردان نیک گمان راگمان این است که این فقیر این همه محنتی که سرکرده و میکنم در نوشتن این کتابها بعضی را سه سال بعضی را دو سال و بعضی را زیاده صرف شده یا خود بدست خود مسوده و مبیضه مینمایم و صدها بار از سکندرآباد به حیدرآباد در میان آفتاب و گرما و پیاده دویده و مسافات بعیده طی میکنم محض برای این است که یک چند روپیه از این بزرگواران گرفته بخورم یا از آن گاری دو اسپه بگذارم یا بنگله بسازم + مگر البته صاحبان دانش میدانند که این کار کار هیچ عاقلی نیست و هر که چنین کند مجنون است زیرا که این دو یا چهار روپیه مانند شوربهای گزاف نیست که از آنها کسی صاحب دولت و اسپ و گاری و بنگله شود +

قبل از این شرح مسافرت حبیب الله خان شاه کابل را بکمال شوق و سرگرمی نوشتم و خیالات دور و دراز در سر داشتم بشخصی با مبلغی دارم برای طبع آن مگر آنکس از عهده برنیامد و بالفعل طبع آن ملتوی مانده + چند بزرگوار در زمره خریداران نام خود را درج نمودند یک یک جلد اکنون که این کتاب طبع میشود بعضی از آن صاحبان انکار نمودند که این کتاب را بعوض آن سفرنامه بگیرند اگرچه قیمت هر دو یکسان ولی فوائد این کتابها بیش از آن است + ولیکن معلوم نیست که در حصول و وصول آن بقیه چه قدر دوندگی باید بکنم یا چند کس نخواهند داد یا که از آمد و شد بیزار شده قلم بگیرم نام آنها در کشم +

قبل از آن در مد طبع کتاب بزرگ دیگری "اسباب ترقی و تنزل اهل عالم" چند بزرگواران مبالغ را عنایت فرمودند که نامهای آنها در فهرست درج است + مگر وجود این همت و مروت و همدردی اهل این ریاست یا ممالکت هند عموماً آن کتاب و دیگر کتب بنده گاهی طبع نخواهند شد یا باید آنها را با خود برده در صحرای محشر نزدی بکفایت جمع آرم برای طبع آنها یا آنکه متحمل زمانه دیگر در رسد و طبقه دیگری در اینملک یا در ملک دیگری پیدا شوند شایق اینگونه چیزها و صاحب همتی همدرد قوم آنها طبع کنند + پس بهر حال شکر احسان آن بزرگواران ادا نموده خواهش دارم که اگر بنده بمیرم قبل از طبع آن کتاب مبلغ خود را بحل نمایند و خیرات محض شمارند +

بجهت آنکه عرق حمیت و همدردی همدینان ما بحرکت آید نام چند کس از فارسیان را در این فهرست درج کردم که در مدد طبع «منتخب شاهنامه» هریک عنایتی فرموده و همه نقد داده اند و شکرگذاری و نیز شرمندگی من از آنها بیش است که از مسلمانان زیرا که آنها همدین من نیستند و من گاهی خدمتی از آنها نکرده ام +

مگر همدینان بنده باید بدانند که با این همه زحمات این مبالغ برای طبع یک کتاب هم کافی نیستند هرچه که درین سرزمین بسیاری از امرا و صاحبان ثروت و دولت پیباشند که این مبالغ را در یک روز یا یکشب در اقبح اعمال. کارهای بسیار پوچ صرف میکنند بلکه حجام و قصاب هم + من بصداقت بلکه بحلف میگویم که واقعات و کیفیات مربوط جمع آوری و گرفتن این مبالغ چنان استند که هر روپیه که بعضی از بزرگواران عنایت فرموده اند یک پیسهٔ آن با صد کفش برابر است و این کاری را که من بگمان خود خدمت از همدینان میدانم هزار بار از قرمساقی و دیوثی بدتر است زیرا که آن گروه بی نهایت خوش نصیب و اقبالمند و محترم اند. خوش میخورند. خوش میپوشند. و صاحبان اسب و گاری و بنگله اند +

مثلاً یک صوبدار صاحب طیفه یاب فرمود «مرا اصولی است که پیشگی روپیه نمیدهم بلکه چون کتاب بمن برسد مبلغ آنرا میدهم». این اصول بسیار خوب است و بنده خود اینگونه اصول را در هر کاری پسند میکنم. ولیکن آن کسانیکه پابند اینگونه اصول اند باید پابند اصول تهذیب و اخلاق هم باشند. یکبار که بخدمت ایشان مشرف شدم تینس بازی میکردند و من یکساعت بر سر پا ایستادم و بار چهارم بود که آن اصول را بیان فرمود و پنج کتاب را خریداری نموده البته ده بار باید بدولت بنگلهٔ ایشان بردم تا مبلغ وصول شود. مگر او را جواب لاجوابی است که من ترا فرمان داده ام که برای من کتاب بنویسی اکنون که بدون فرمان کتاب نوشته باید ده بار بیائی و بیدوی و تا نیم روز بر پا باشی + مگر تواضع و معقولیت از بزرگان عالی شان بی نهایت ممدوح است + یک صوبدار دیگر دو روپیه عنایت فرمود مگر با کمال معقولیت + اگرچه امثال ما را بر این جزئیات

اتفاقی نیست در بخشش بخاطر راه نمید هند، ولی این تنگ حوصلگان باید بدانند که این رفتار و
کردار نه بر عزت کسی می افزاید و نه از عزت کسی میکاهد و از این چند روپیه کسی غنی یا فقیر نمی شود +
اگر بنده هم خدمت حکومت را اختیار کرده بودم این وقت صوبداری بودم ولی من خدمت همدیگان
خود را اختیار کردم و مزد اینگونه خدمت همیشه گفتن خوردن و تحقیر بوده است - و لهذا من شکر
خدا را میگویم و همت عالی خود را پست نمی کنم + جان مطلب این است

رباعی

عالم همه همدرد و ولیکن بزبان نبود بجهان گوی ازان نام و نشان
اصل همه چون عطای زر میباشد قرآن بسر زبان بود زر در جان

رباعی

دردی ز چه نام پیری مردان را جوئی چه درین خرابه همدردان را
این گنج نباشد بود اکسیر که برد با حسرت خود هزار سرگردان را

رباعی

در ملک و کن شنید خدا نامرد است در ملک جهان که هر چه همدردی فرد است
این بی ادبی نباشد از فهم آری مرد است کسی که با کسان همدرد است

البته در میان این گروه کثیر معدودی هم میباشند که پدرشان را با بنده کمال عنایت بوده و خود
نیز کمال عنایت را دارند و بعضی دیگر هستند که خود همیشه بیش و کم عنایتی در حق بنده فرموده اند +
و بالجمله من شکر گذار همه هستم و دعا میکنم که خدا یتعالی ما اهل اسلام را در سراسر جهان اول
توفیق دانش و پس توفیق همدردی دهد زیرا که ترقی هر قومی در جهان موقوف است بر این
دو نعمت +

دردی اصفهانی

حصّهٔ اوّل

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد سزاوار پروردگار رحمان رحیم و لطیف کریمی است که ما بندگان مشت خاک پستی را بیافرید و خلعت عقل و نطق و معرفت و عبادت و سرافگندگی و مودّت و اخوّت و در بر نمود و تاج انسانیّت بر سر نهاد و بر تمام مخلوق خود شرافت و برتری بخشید۔ و امّا بنعمة ربّك فحدّث۔

تمهید

امّا بعد۔ بدانید ای برادران من در اسلام که خدای تعالی در کتاب مجید و کلام حمید خود میفرماید لو انزلنا هذا القرآن علی جبل لرایته خاشعاً متصدّعاً من خشیة الله و تلك الامثال نضربها للنّاس لعلّهم یتفکّرون۔ یعنی اگر فرود می آوردیم این قرآن را بر کوهی هر آینه میدیدی تو (ای محمّد ص) آن کوه را زاری کنان یا لرزان و پاره پاره از خوف خدا و از اینگونه بیانات و امثال میزنیم و می آییم برای مردمان شاید متفکّر و متنبّه شوند۔ پس "جائی که عقاب پر بریزد۔ از پشّهٔ لاغری چه خیزد"۔ اگر کلام خداوند قهّار جبّار در قلوب بندگان اثری نبخشد کلام امثال ما ضعیفان ذلیل نادان و کم مایه چه اثری خواهد بخشید۔ و لیکن چون وضع جهان بر این جاری شده و اساس زیست و زندگی بنی آدم از ابتدا بر این نهاده و آمده است تا

با مرور و از امروز خواهد رفت تا هر زمان که جهان جهان است بر این نهج جاری خواهد بود که خلق یکدیگر را موعظه و نصیحت کنند و باندازهٔ افهام خود یکدیگر را هدایت نمایند. بنا بر این فقیر هیچمدان و خاکپای همه بندگان خلاق زمین و آسمان نیز این راه ابلهانه را در پیش گرفته ام که هر چند خود گمراه هستم دیگر همدینان خود را براه راست و صراط مستقیم حق هدایت نمایم. ولیکن این کار را بنده نه از روی دعوی همه دانی میکنم بلکه با اعتراف کمال نادانی و هیچمدانی میکنم و از همه دانایان امید عفو و اغماض دارم.

پس از تأمل بسیار و تفکر بیشمار و تجربهٔ سالهای دراز از جهان فقیر چنین یافته ام که خلقت ماسوی الله و معرفت الله و عقل و دانش و فهم و بینش. ارسال انبیاء و رسل و انزال کتب و صحف عبادت و بندگی خدا و تمام اوامر و نواهی الهی. اسلام و دین و غرض آفرینش همه امر محض برای **همدردی** بندگان خداست از یکدیگر و لهذا سعی و جهد را دارم که باندازهٔ فهم نارسای خود این امر را ثابت کنم و کمال امیدواری را بلطف الهی و یاری پاکان و مقربان درگاه احدیت او دارم که در این میدان فاتح و کامیاب شوم. مگر افسوس است و اگر افسوسی هست درین کار همین است که آنگونه اسباب و سامانی که این کار را لازم است در نزد فقیر مهیا و آماده و موجود نیست و کتب تفسیر و احادیث وغیره در دست ندارم که در هر مقام ملاحظه کنم که رسول الله صلعم و بزرگان دین در این امور و بیانات و فقرات مربوطهٔ آن چه فرموده اند. مع ذلک چنانچه گفتم صرف امیدوار بلطف خدا هستم که کامیاب شوم. و نیز از بزرگان و صاحبان دانش و بینش همدینان بیغرض و با انصاف خود متوقع هستم که اگر در مقامی حک و اصلاحی بنظر آنها برسد حک و اصلاح خود بر بندهٔ فقیر منت تعلیم نهند.

مقدمه

اعظم کلمات خداوندی در قرآن مجید این است که میفرماید وما خلقت الجن والانس

اِلّا لیعبدُون - یعنی جن و انس را خلق نکردم مگر برای عبادت . در مقامات دیگر میفرماید
افحسبتم انّما خلقناکم عبثاً و انّکم الینا لا ترجعون آیا شما پنداشتید که شما را بیهوده و
بیکار آفریدیم و دیگر بار بسوی ما مراجعت نخواهید کرد - باز می فرماید وما خلقنا السّماء
والارض وما بینهما لاعبین - ذلك ظنّ الّذین کفروا فویل للّذین کفروا من النّار -
و خلق نکردیم آسمان و زمین و آنچه در میان اینهاست بیفایده - این گمان کافران است پس
وای بر کافران از عذاب دوزخ و عقوبت آتش . در دو آیهٔ ثانی خدایتعالی سبب آفرینش
عالم را بیان نفرموده ولی در آیهٔ اوّل بیان فرموده چنین معلوم میشود که آیات بعدا بتدا
نازل شده و آیهٔ اول بعد از آنها و سبب آن دو را بیان نفرموده شاید بجهت آنست که
صاحب فهم در می یابد - پس معلوم شد که بهر حال سبب خلقت آسمان و زمین و آنچه در آنهاست که
در یک آیه است " شما " و در یک آیهٔ دیگر است " جن و انس " همه برای عبادت آنست
از آن ذات بیچون - هر چند که در این آیات ذکر ملائکه نیست مگر ملائکه هم در آسمان و زمین
شامل اند و خارج نیستند - چنان معلوم می شود که لبّ آنچه در زمین و آسمان ها است
انسان است که اشرف مخلوقات واقع شده - همچنانکه از بعضی احادیث و غیره هم معلوم میشود و
نیز از آن آیهٔ کریمه که خدا تعالی میفرماید انا عرضنا الامانة علی السّموات والارض والجبال
فابین ان یحملنها واشفقن منها وحملها الانسان انه کان ظلوما جهولا - هر آینه ما پیش
آوردیم (یا نمودیم) امانت خود را بر آسمانها و زمین و کوهها پس آنها قبول نکردند برداشتن
آن امانت را و از حمل آن ترسیدند مگر انسان حمل آنرا قبول کرد بدرستیکه انسان ستمگار
و نادان است -

پس بهر حال آن امانت هر چه باشد مخص برای انسان است و ملک و جن هم در آن شریک نیستند و
دیگری بر خود گرفت حمل آن را و حافظ علیه الرحمه میفرماید " آسمان بار امانت نتوانست کشید -
بار این قرعه بنام من دیوانه زدند " مگر در این هم شکی نیست که خود خدا یتعالی میفرماید که انسان

ظلوم و جهول است و بسبب این دو صفت که زیاده از سایر مخلوق خدا در دنیا و آخرت بهر چیز محتاج
محتاج است . ولیکن چون بار امانت خدا را بمنزل مقصود رسانید آن وقت امتیاز بهم رسانید بر همه مخلوقات -
ولی باید دانست که خواه آن امانت معرفة الله باشد - خواه عبادة الله باشد - و خواه
چیز دیگری باشد یا اثر آنها (و ما نمی توانیم چیز دیگری را مراد بگیریم) خدا تعالی ذکره میفرماید که من
از عبادت ایشان مستغنی ام و من کفر فان الله غنی عن العالمین . اما در حدیث آمده است
- کنزا مخفیا ... حدیث قدسی که خدا تعالی فرموده است انسان را برای آن خلق کردم که شناخته
شوم و از بعضی آیات ابتدائیه کلام الله در سوره بقره که خدا تعالی میفرماید واذ قال ربک للملائکة
انی جاعل فی الارض خلیفة الی آخره یعنی هنگامیکه گفت پروردگار تو (ای محمد صلعم) به ملائکه
که یک خلیفه را مقرر میکنیم در زمین ملائکه زبان اعتراض گشودند چنین و چنان عرض کردند
مگر آدم ع تمام اسما را آموخت و از آن پس پیش کردند ملائکه فقال انبؤنی باسماء هؤلاء
ان کنتم صادقین - پس گفت (خدا) خبر دهید مرا از این نامها اگر شما راستگو هستید -
قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم - گفتند (ملائکه) بپاکی یاد
میکنیم ترا ما را علمی نیست سوای آنچه را که تو آموختی بما - هر آینه تو هستی دانا و با حکمت -
از آن پس خدا تعالی امر نمود به ملائکه که آدم را سجده کنند و تماماً سجده کردند آدم را جز شیطان
الخ - از این همه صاف ظاهر میشود که خدا تعالی انسان را اشرف مخلوق خود خلق فرمود و
خلافت خود را بوی در زمین بوی عنایت فرمود و آنرا قوه مدرکه آن عطا نمود که او را
بشناسد و فرمان او را چنانچه باید بجا آرد . رسول مقبول او صلعم بکمال عجز و انکسار عرض نمود
ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک - من چنانچه باید و شاید ترا نشناختم
و چنانچه باید و شاید بندگی کردم . و از این معلوم میشود که هر چه هست در معرفت است و
عبادت و اثر آنها امتیازی است به ملائکه همین است که انسان را قوه مدرکه معرفت الله
بخشیده اند و اگر عبادت خدا را میکنند میتوانند باید که از روی معرفت کنند -

ولیکن بر تمام مسلمان جهان معلوم باد که این فقیر بر خود گرفته ام که باندازهٔ فهم و دانش خود ثابت کنم که در حقیقت هرچه سبب باشد آفرینش جهان و خلقت انسان را نزد رای و عقیدهٔ این فقیر اینها هر چنین معلوم میشود که انسان خلق شده است محض برای "**همدردی**" و بس - و تحقیق که اثبات این رای بسیار مشکل بلکه غیر ممکن باشد ولی بنده بیاری خدا و حقیقت دین اسلام این امر را به ثبوت میرسانم -

آیاتی را که بنده جمع آورده ام برای اثبات این امر عظیم الشان بسیار و بیشمارند مگر بعضی از آنها مکرر شده اند - بعضی همان مطلب است ولی بعبارت دیگر بیان شده اند - و بعضی دیگر هیچ نسبت باین امر ندارند و نیز نسبت بامور دیگر - بنابراین بسیاری از آیات را رها کردم و از آنها که هیچ نسبت باین مطلب دارند همان حصه را گرفته باقی را رها کردم - هر مسلمانی که قرآن مجید را میخواند خود باید در این آیات ملاحظه کند و تحقیقاً کان معانی و تفسیر آنها را معلوم نماید -

قبل از آنکه ما شروع کنیم در بیان آیات قرآن مجید که در اثبات این امر دلائل و براهین و تمسکات ما باشند خوانندگان این اوراق باید در مد نظر داشته باشند این نکتهٔ بسیار باریک را که خدای عزوجل در چندین مقام اظهار میفرماید استغنای خود را از عبادت بندگان مثلاً میفرماید **ومن کفر فان الله غنی عن العالمین** و اگر (خلق تماما) کافر شوند پس بتحقیق خدا بی نیاز است از عالمیان - این آیه در سورهٔ آل عمران منسوب بحج بیت الله است که قبل از آن فرموده است **ولله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلا** - حق خداست بر مردمان حج خانهٔ کعبه (مگر شرط آن این است) که هر که قدرت یعنی زر دارد آن را ادا کند - پس از آن فقرهٔ مذکور ومن کفر می آید - در سورهٔ عنکبوت میفرماید **ومن جاهد فانما یجاهد لنفسه ان الله لغنی عن العالمین** و هر کس که محنت یا مجاهده (یا هر عمل نیک دیگری) بکند محض برای فایدهٔ خود میکند - بدرستیکه خدا تعالی هر آینه و بیشک بی نیاز است از عالمیان (یعنی از اعمال نیک عبادات عالمیان) - در این آیات مذکوره خدا تعالی صاف

وپوست کنده برای کسانیکه کنایه نمی فهمند ظاهر فرموده است استغنای خود را از اعمال و افعال
نیک و عبادات بندگان "گر جمله کائنات کافر گردند بر دامن کبریایش ننشیند گرد" در
بسیاری از مقامات دیگر استغنای خود را ظاهر نموده و برای صاحبان دانش بکنایه فهمانیده
که در آن مقامات نیز حقتعالی اظهار میفرماید استغنای خود را مثلا میفرماید یا ایها الرسول
لا یحزنک الذین یسارعون فی الکفر من الذین قالوا آمنا بافواههم ولم تؤمن قلوبهم
الخ. ای رسول ص غمگین مباش یا غمگین نکند ترا کسانیکه سعی میکنند در کفر از آنانکه بزبان
گفتند (یا می گویند) ما ایمان آورده ایم در حال آنکه در قلوب آنها ایمان نیست الخ و نیز
از این آیه صاف معلوم میشود که بسیاری از همان مسلمانان اول بی ایمان و کافر بوده اند -
قد جاءکم بصائر من ربکم فمن ابصر فلنفسه ومن عمی فعلیها وما انا علیکم بحفیظ -
هر آئینه دلیلها آمد شمارا (ای مسلمانان یا خلق عالم) از جانب پروردگار شما پس هرکه بینا
شد یا براه راست قدم نهاد و نفع آن بخود وی عاید میشود و هرکه نابینا و کور شد پس زیان آن
بخودش عاید میشود (پس بگو ای محمد ص) و من نیستم نگهبان یا نگاه دارنده شما - ان احسنتم احسنتم
لانفسکم وان اساتم فلها - (ای بندگان یا مسلمانان بدانید که) اگر نیکوئی میکنید نیکوئی میکنید
برای وجود خود فائده خودتان و اگر بدی میکنید ضرر آن هم بخود شما عاید میشود - پس خدا تعالی برای
اتمام حجت ابلاغ و تشریح را از خوبی بندگان را نشد جبر نمی کند و بدی از جانب او نیست
و نیز بندگان را [illegible] نیست میفرماید من اهتدی
فانما یهتدی لنفسه ومن ضل فانما یضل علیها ولا تزر وازرة وزر اخری - وما
کنا معذبین حتی نبعث رسولا - هرکه هدایت یافت جز این نیست که هدایت یافت
برای سود خود و هرکه گمراه شد گمراه شد برای (اضرار) خود - و هیچکس بر نمیدارد بار گناه
دیگری را و ما عذاب نمی کنیم بر قومی تا آنکه اول رسولی را نفرستیم برای هدایت آن قوم -
چنانچه بالا بیان شد از آیات بعد نیز ظاهر گشت که خدا تعالی از عبادت بندگان خود بکلی

بی نیاز است و ابداً در کار او احتیاجی بآن ندارد - مگر البته بر بندگان فرض است که بلحاظ مرتبهٔ
خداوندی و عظمت شان و جلال و جبروت خالق عالمیان و نعمتهای بی حد و حسابی که آنها را عطا فرموده
نیز در او بندگی و سرافکندگی و نیازمندی و بیچارگی خود را اظهار و خاکساری خود را ظاهر سازند همچنین
نعمای او را که از آنجمله است شرافت بخشیدن آنها را بر سایر مخلوق بسبب عقل و دانش و نطق
و معرفت و انسانیت همواره در خاطر دارند و شکر آنها را بجا آرند - ولی باید دانست که در تمام
اعمال نیک و بدی که انسان میکنند و ما آنرا عبادت یا اتقیاء و فرمانبرداری و دوستی و معرفت خدائی
نام نهیم یا عکس خلاف اینها باشد اصل همه نتیجه اش آن است که بندگان با یکدیگر و نسبت بیکدیگر
و برای یکدیگر میکنند و محض از آن است که آنها خود عاجز و بیچاره و پر احتیاج و پر نیاز خلق شده اند
و طبیعت و سرشت آنها مقتضی است و بنا چار بهم و یکدیگر محتاج هستند و گرنه خداوند جل و علا
بکلی از هرگونه اعمال بندگان بی نیاز است - و در آیهٔ اخیر دو ضمیر دیگر مربوط بسوی رسول هستند
بجهت اول آن که نسبت دارد به اعمال بندگان برای فوائد فائدهٔ ذات خود - یکی این است
که می فرماید هیچکس بار گناه دیگری را بر نمیدارد - دیگر آنکه میفرماید بندگان خود را در عذاب یعنی بدبختی
و نکبت و رنج اندازم چرا که اول رسولی را پیغمبر ساختم برای هدایت آنها و چون با اقوال آن رسول عمل
نمودند آنوقت آنها را در عذاب و ابتلا گرفتار میکنم - چون معلوم شد که از تمام اعمال و افعال نیک
و بد بندگان خدا تعالی بی نیاز و بی پروا است پس پر واضح است و مانند آفتاب روشن است
که اینهمه اوضاع و بندوبست و آمدن رسولان و آوردن کتب و احکام و اوامر و نواهی خاص برای
بندگان و انتظام میان آنهاست و سر و کار آنها با یکدیگر - مع ذلک آنچه کسی کند مثلاً از عمل نیک
نسبت بدیگری از هر نقصان خود و فائده آن عمل بخود رسش عاید میشود و همچنان عمل بد - و نسبت و رسیدن
کسی را حق نیست که در اعمال و افعال دیگری سخنی بگوید و حرفی براند چرا که او جوابده اعمال خود
است نه جوابده اعمال دیگری و بار گناه یکی را دیگری بر نمیدارد - پس هر کسی خود را [illegible] جوابده
خدا هستند و حاکم و عامل مطلق او است و [illegible] هر کسی را او حکم میکند [illegible] در حقیقت

میکند۔ این سبق بسیار نیک است بندگان را واین همه شور وشغب وحرف گیری ونکته چینی بر یکدیگر بکلی فضول وبیجاست ۔ ثانی آنکه تباهی حال هر شخص وهر قوم از اعمال اوست که بیشک مکافات اوست وآن مکافات از هیچکس نمیرسد بجز از خدا یعنی حاکم عادل وچون خدا تعالی عادل است ولازم معدلت او افتاده است که ابتدا بندگان خود را آگاه سازد از اعمال نیک وبدی که یا مرضی او هستند یا مرضی او نیستند وهرگاه پس از دانستن وآگاهی خلاف آن کردند آنها را عقوبت کند لهذا قبل از عقوبت رسولان را میفرستد که بنیابت او خلق را از نیک وبد اعمال واوامر ونواهی او آگاه سازند

اما یک نکته باریک دیگر هست در امر رسولان ۔ اکثری از جهال چنین می پندارند که مراد از رسول خاص انبیاء میباشند که متصف بصفات خاصهٔ چندی ومعصوم هستند۔ این بکلی خلاف است ۔ اگرچه بظاهر رسولان خدا همان انبیاء میباشند که معصوم هستند وخاتم آنها سرور کائنات محمد مصطفی صلعم بود ولی بواقع بسیار دیگر هم از بندگان خدا میباشند که اگرچه معصوم نیستند مگر بندگان نیک خدا میباشند وکتاب هم دارند ولی در لباس وزبان مختلف ودیگر اند وهمیشه در هر زمانی بوده وهمیشه در هر زمان دیگر هم خواهند بود۔ بعضی از آنها اولیاء میباشند بعضی از آنها علماء وراسخون در علم هستند۔ بعضی از آنها حکما هستند که خدا تعالی نعمت حکمت را بآنها عطا فرموده بعضی دیگر هم شاید فاسق وفاجر اند۔ مگر اقوال این همه بهر صورت ووضع وعبارت ولفظ ولغت که باشد خارج از اقوال خدا ورسولان خدا نیست واین حدیث یا کلام عظیم الشان از زبان شخص عظیم الشانی برآمده است که فرموده انظروا الی ما قال ولا تنظروا الی من قال ودیگری این کلام را بعینه بلباس دیگری پوشیده میگوید " باطل است اینکه مدعی گوید خفته را خفته کی کند بیدار مرد باید که گیرد اندر گوش گر نوشته است پند بر دیوار "۔ یعنی اگر پند ونصیحت از زبان وقلم فاسقی هم برآید باید بر آن عمل نمود ولی چشم از افعال آن مرد باید پوشید ۔ پس تمام علماء وفضلاء وکملین وپیران ومرشدان ومشائخ وهمچنین کفار ومشرکان وبت پرستان وفساقی که نصیحت وهدایت میکنند ما را اگر اقوال آنها حق است واز اقوال خدا ورسول واوامر

و نواهی الهی خارج نیستند بر ما فرض است پیروی اقوال آنها و ما را ابداً بدین و عقاید و افعال شخصیهٔ آنها کاری نیست. و اگر خود بر خلاف آن میکنند که بدیگران میگویند لزومی ندارد که دیگران هم پیروی کنند اعمال آنها را۔ پس لزوم در پیروی اقوال است نه در پیروی افعال مشروط بر آنکه مطابق باشند با قول خدا و رسول و مخصوصه خالی باشند از شایبهٔ فریب و مکر و احمق فریبی و خارج ساختن بندگان خدا از شاهراه حق و صراط مستقیم۔

بعضی از جهال هستند که غالباً مانند اطفال خردسال بعضی سوالات پوچ و بیمعنی را میکنند چنانچه سعدی علیه الرحمه بیان فرموده است قول آنکسی را که گفته "خفته را خفته کی کند بیدار"۔ و مقصود آن بزرگوار جواب آنکس و دیگران از قبیل او داده است۔ هیچ چیز فرقی نیست در میان انبیاء و اولیاء و بزرگان دین و علماء و فساق در اقوال جز آنکه آنها میگویند و خود نیز بعمل می آرند و بحسب درجات و مقامات و صفات خود بعضی افضل و اکمل اند از بعضی دیگر۔ مثلاً انبیاء معصوم اند و چنانچه عقیدهٔ تمام اهل اسلام است محمد عربی ص بدون وحی سماوی سخنی بر لب نمی آورد۔ لیکن دستگاه پادشاه حقیقی نیز مانند پادشاهان مجازی است۔ البته حاکم شهر یا قلمروی با فراش یا سپاهی پولیس فرق کلی دارد و چندانکه جوابدهی آن حاکم است جوابدهی این فراش نیست و چندان هم که بر او اعتماد است بر این نیست۔ مگر در جریان احکام همه یکسان استند و هر یک را منصب و عهده و فرائض جداگانهٔ خاصی است۔ خدا تعالی رسول خود را فرمود فان عزمت فتوکل علی الله۔ همین کلام را رسول الله بطرز دیگری فرمود به شترسواری که عقال آن را ببند و از آن پس توکل بر خدا کن۔ "با توکل زانوی اشتر ببند"۔ سعدی صاحب این کلام را بطرز دیگری گفت "رزق هر چند بیگمان برسد شرط عقل است جستن از درها"۔ (مگر مراد گدائی نیست بلکه محنت و کسب است)۔ پس سعدی هم پیغمبر رسولی بود عظیم الشان چه در عهد خودش و چه تا زمانی که کلام او باقی است و کتابی هم داشت که اگر مسلمانان بسیاری از آیات آن عمل کرده بودند باین نکبت امروزه در نمی افتادند و اگر امروز هم عمل کنند باز امید بهبودی

هستند و از آنها یکی همین شعر مذکور بالا است - هر پدری فرزندان خود را بمنزلهٔ رسولی است ولیکن ممکن است که آن پدری که پسر خود را پند میدهد که فلان عمل را مکن خود میکند و خود گنهگار است - اما انبیاء همه با وجود معصوم بودن ممکن است که نزد پادشاه علی الاطلاق در بعضی مقامات ترک اولی کنند که مورد عتاب الهی واقع شوند چنانچه در مقامی الله تعالی حضرت داود را تنبیه فرموده - یا داود انا جعلناک خلیفة فی الارض الخ - ای داود ما ترا در زمین حکومت داده‌ایم پس حکم کن در میان بندگان ما با انصاف و پیروی مکن خواهش نفس خود را الخ آیه - حبیب خود را بتاکید و مبالغه و حکم محکم فرموده یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک فان لم تفعل فما بلغت رسالته الخ - ای رسول چرا نمی رسانی برسان بخلق آنچه که فرستاده شده بسوی تو از پروردگار تو و اگر نرسانی پس تمام و کمال رسالت خدا را بجا نیاورده باشی - البته امر عظیمی بوده که رسالت آنحضرت بدون آن تکمیل نمی یافته و گویا خاص برای تبلیغ آن آن رسالت شده بوده و تکمیل رسالت آنحضرت موقوف برسانیدن آن بوده - پس بهر حال کلام حق چون بدرجهٔ ترتیب از زبان کسی برآید باید از وی شنید و بر آن عمل نمود - بنا برین اگر پدری فرزندان خود را بصداقت نصیحت کند از عملی که خود بجا نمی آرد و یقین که خود پشیمان است و میگوید "من نکردم شما نکنید" این چه نیکو نصیحتی است - چرا که برخلاف شرط پدری عمل کند و فرزندان خود را بطریق گمراهی دلالت کند چنانچه بسیاری درین ملک چنین میکنند - البته هیچ شک و شبهه نیست که بالضروره هر عالمی باید عامل هم شود چرا که کلام عالم باعمل اثری میبخشد کلام عالم بیعمل نمی بخشد - مگر باید دانست که این همه نصیحت بعالم و اعتقاد ندارد بلکه نسبت دارد به پادشاه و وزیر و امیر و پیر و مرشد و استاد و دین و غرض تمام بزرگان هر قوم و ملت که بموجب اقوال خدا و انبیاء خود را جوابده خدا میدانند برای اعمال و افعال کسانیکه بآنها سپرده شده‌اند - "همه شبانان اند و همه جوابده گوسفندان خود استند" -

آمدیم بر سر مطلب

ابتدا باید خردمندان ملاحظهٔ این نکتهٔ عظیم الشأن را بفرمایند که خداوند علی اعلی جلّ جلاله و
عمّ نواله خود در جائی میفرماید یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی وجعلناکم شعوبا و
قبائل لتعارفوا انّ اکرمکم عند الله اتقیکم - ای مردمان بدرستیکه ما خلق کردیم شما را
از یک مرد و یک زن و گردانیدیم شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله (محض) برای شناسائی و تمیز از
یکدیگر - پس جز این نیست که گرامی ترین شما نزد خدا کسانی اند از شما که تقوی و خدا ترسی آنها
بیش است - چونکه در این آیه خدا تعالی بلفظ ناس خطاب فرموده و خاص مؤمنان و مسلمانان
را خطاب نفرموده از آن معلوم میشود همچنین از رموز عزّه حالت بندگان ظاهر میگردد که همه
بندگان خود را حقتعالی بیک چشم عنایت و رحمت ملاحظه میفرماید و رحمت و لطف او عمیم است و
درین مقام و نکته هیچ گروهی را مستثنی نفرموده و در میان مسلمان و کافر فرقی ننهاده و بخصوصه اسلام
هم چیز جدیدی نیست یعنی که اسلام محض ایمان بوحدانیت و وجود اوست و ایمان بآن چیزهائی
است که ذکر فرموده و حضرت ابراهیم خلیل و نوح و دیگران را هم مسلمان ذکر نموده و بیشک تمام انبیاء
و نیکان اوّل هم مسلمان بوده اند - پس ما باید بگوئیم که در میان بندگان خدا ازین آیه معلوم میشود که
خواه بدین محمّدی باشند - خواه بدین موسوی و عیسوی و زرتشتی و هندوئی کسانی را تقرّب بیشتر است
که تقوای آنها بیش است - مگر چنانچه بالا بیان رفت خدا تعالی در این دنیا و بطور ظاهر بر همه
یکسان مهربان و لطیف است " خدای را است مسلّم بزرگواری و حلم که جرم بیند و نان برقرار میدارد "
و چنانچه میفرماید شما را از یک پدر و مادر خلق نموده ام و فرقی در میان شما نیست بر ما فرض است
که برین کلام عمل کنیم " بنی آدم اعضای یکدیگراند که در آفرینش ز یک گوهراند " الی آخر
اشعار - ولیکن چونکه خدا تعالی حکیم علی الاطلاق و قادر علی الاطلاق است و کارهای بندگان و فیصله و
حکم در میان آنها با اوست و ما را ابداً آگاهی از هیچ چیز نیست پس هیچ عمل نیک و بد هیچ کس را
نیک و بد نیست پس در آن طریقی که قدم نهاده ایم و در آن صراطی که قدم داریم [illegible]
و دعوی بکنیم که آن طریق حق است و ما در طریق و صراط مستقیم قدم میزنیم بر ما فرض است

که ملاحظه کنیم که هادی و راهنمای ما چگونه ما را رهنمائی میکند و آن هدایت نامه که در دست او هست در آن چه درج است و بر آن را و بسپاریم -

این را هم باید دانست که اگر آیه بالاخص خطاب بمسلمانان بود با زشرطا خیر بجای خود داشت و مفقود نخواهد شد - پس بهرحال چون ما مسلمانیم و بحیث ما بالفعل بر سر مسلمانان و دستور العمل هادی و هدایت نامهٔ اسلام و اهل اسلام است لهذا ابتدا باید بدانیم که خدا تعالی میفرماید ان الدین عند الله الاسلام یعنی بدرستیکه دین حقیقی و حق نزد خدا اسلام است - پس می فرماید ومن یبتغ غیر الاسلام دینا فلن یقبل منه وهو فی الاخرة من الخاسرین - و هر که سوای اسلام را بخواهد و پیروی طریق دیگری را بکند پس هرگز از و قبول نخواهد شد چیزی و آنکس در قیامت از زیان کاران است - پس خدا تعالی شروع میفرماید بتعریف و بیان نشانهای مسلمانان و پیروان دین اسلام که آنها مورد رحمت و عنایت پروردگار خود خواهند بود و میفرماید فسأکتبها للذین یتقون ویؤتون الزکوة والذین بآیاتنا یؤمنون - پس بزودی خواهیم نوشت (رحمت خود را) برای آنکسانیکه پرهیزگاری میکنند و زکوة میدهند و ایمان می آرند بر آیات و نشانهای ما - از آن پس واضح تر میفرماید که آن گروه کدام گروه اند - الذین یتبعون الرسول النبی الامی الذی یجدونه مکتوبا عندهم فی التوراة والانجیل یأمرهم بالمعروف وینهاهم عن المنکر ویحل لهم الطیبات ویحرم علیهم الخبائث ویضع عنهم اصرهم والاغلال التی کانت علیهم فالذین امنوا به وعزروه ونصروه واتبعوا النور الذی انزل معه اولئك هم المفلحون - (آن گروه مذکور کدام گروه اند) آنکسانی هستند که پیروی میکنند آن رسولی را که نبی امی است و ذکر او را خواهند یافت (مسلمانان یا یهود و نصاری) که نوشته شده و نزد آنها موجود است در توریة و انجیل و آن پیغمبر امر میفرماید آنها را بکارهای پسندیده و منع مینماید از کارهای ناپسندیده و حلال می سازد برای آنها چیزهای پاک و پاکیزه را و حرام میکند برای آنها چیزهای ناپاک و خبیث را و ساقط

میکند از آنها بار آنها را (دور میسازد) آن مشقتها را که بر آنها بوده هست پس آنانکه ایمان آورند باو و او را تعظیم نمودند و او را یاری کردند و پیروی نمودند نوری (یا هدایت تامهٔ) را که با تفاق دهمراهی او نازل شده است آن گروه هستند رستگاران ـ پس از آن خدا فرمان میدهد آن رسول را که محمد باشد که قل یا ایها الناس انی رسول الله الیکم جمیعا الخ ـ بگو ای مردم بدرستیکه من رسول هستم از جانب خدا بسوی شما اهل عالم تماما الخ ـ باز در جای دیگر خدا تعالی امر میفرماید برسول خود ص قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحببکم الله ویغفر لکم ذنوبکم ـ بگو (ای محمد ص خلق عالم را) که اگر شما خدا را دوست میدارید (یا دعوی میکنید که دوست میدارید) پیروی کنید مرا تا که خدا دوست دارد شما را و بیامرزد گناهان شما را.

بنا بر این هم دنیا ما در سراسر جهان سنی و شیعه و وهابی و مهدوی و نیچری و سایر هفتاد و دو ملت و شیخ و سید و مغل و پتهان و هندی و ایرانی و ترک و عرب و پیر و مرشد و غرض هر بزرگوار از هر قوم و ذات که چون از وی بپرسند چه دینی داری بگوید "مسلمانم" بداند که آن دین اسلام که خدا فرموده نزد من دین حق است این دین لفظی نیست که این بزرگوار لب دارد بلکه معنی واقعی و حقیقی آن آن شرائطی هستند که متعلق و مربوط اند با این لفظ "گر مسلمانی از این است که حافظ دارد وای اگر از پس امروز بود فردائی". تمام هفتاد و دو ملت یا بیشتر اسلام فردا فردا میگویند و معتقد این استند که از اینها یکی ناجی و بهشتی است و باقی دیگر غیر ناجی و جهنمی اند ـ ابدا درین شکی نیست که یک ملت یا فرقهٔ نامعلوم ناجی خواهد بود ولی هر ملتی که باشد آن خواهد بود که تقوای او بیشتر است و بدون تضمن آن شرط عظیم الشان نخواهد بود یعنی پیروی رسول الله در هر قدمی.

درجات مسلمانی

اکنون بیان میکنیم درجات مسلمانی را تا معلوم کنیم که اعلا ترین درجات کدام است از فحوای آیات قرآنی چنین معلوم میشود که در اسلام سه درجه مرتبه است. اول و پست ترین همه اسلام است و از کلام خود خدا تعالی معلوم میشود که درجه اسلام بسیار پست است بلکه هیچ نیست

قالت الاعراب اٰمنّا قل لم تؤمنوا ولکن قولوا اسلمنا و لما یدخل الایمان فی قلوبکم الخ .
گفتند اعراب که ما ایمان آوردیم بگو ای محمد صلعم آنها را که شما ایمان نیاورده اید ولکن البته بگوئید که مسلمان شدیم مگر ایمان در دلهای شما نیست الخ - ازین آیه صاف بر هر طفل و مرد بازاری لاعلم هم معلوم میشود که اسلام خود چیزی لفظی حقیقی است و معنی واقعی اسلام ایمان است - بعد از آن بیان میفرماید که کسانیکه ایمان آورده اند کدام گروه اند و نشانهای آنها چیست و آنها صادق و راستگو هستند - امّا ایمان و تقوی - اگرچه مشکل است تمیز دادن ایمان را از تقوی زیرا که خدا تعالی غالباً در هر جا که خطاب فرموده است بمسلمان واقعی فرموده است "ای کسانیکه ایمان آورده اید - یا آنانکه ایمان آورده اند". مگر در آن آیهٔ عظیم الشانی که خطاب فرموده است به عموم خلق بکلی ظاهر نموده است که تقوی بالاتر است از هر درجه از درجات نیکی یا عبادت و انقیاد و میفرماید از تمام خلق که اعمال نیک و احکام مرا بجا می آرند تقرب کرا بی نزد من بیشتر است که تقوی و پرهیزگاری و خدا ترسی آنها بیش است .

یک نکتهٔ باریکتر بنظر می آید که در بعضی مقامات خدا تعالی بطور تاکید میفرماید ای کسانیکه ایمان آورده اید ایمان آرید و یقین و چنان کنید - مثلاً می فرماید یا ایها الذین اٰمنوا اٰمنوا بالله و رسوله و الکتاب الذی نزّل علی رسوله الخ - ای کسانیکه ایمان آورده اید بزبان و ناقص ایمان کامل آرید بخدا و رسول او و کتابی که نازل فرموده بر رسول خود الخ - شاید درین مقام ایمان اوّل مراد ایمان ناکامل و نیا[illegible] است یا که ایمان غیر تحقیقی محض از روی اتفاق و ظاهر داری آنست و ایمان ثانی ایمان کامل واقعی است که ایمان بخدا و رسول او باشد و بتمام آنچه در کتاب نازل شده بر آن رسول صلعم درج است - گروهها مسلمان هستند که صرف بلباس و بعادت مسلمان اند و دیده میشوند روز و شب که بیشک در تمام عمر خود یکی از اعمال شرع اسلام را بجا نیاورده و نمی آرند بلکه بطور اتفاق گاهی اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله هم بر زبان جاری نه کرده و نمی کنند - شاید اگر در لباس و وضع دیگری مشتبه یا فاتهای دیگر باشند و کسی بپرسد که

شما مسلمانید درچنین مقامی بطور ضرورت اقرار به لسانی بکنند و بگویند هان ما مسلمانیم - و این حال نه تنها در میان عوام بازار و جهال وجود دارد بلکه در میان بسیاری از بزرگان عالی شان هم وجود دارد -
در جای دیگر خدا تعالی میفرماید ومن یعمل من الصالحات من ذکر وانثی وهو مؤمن فاولئك یدخلون الجنة ولا یظلمون نقیراً - و هر که بجا آرد اعمال نیک را خواه مرد باشد خواه زن (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس آن گروه داخل بهشت شوند و ظلمی بآنها نشود -
ومن یعمل من الصالحات وهو مؤمن فلا یخاف ظلماً ولا هضماً - و کسیکه نیکو کاری کند و مؤمن هم باشد پس نترسد از ستم و نقصان - فمن یعمل من الصالحات وهو مؤمن فلا کفران لسعیه - پس کسیکه نیکو کاری کند (بشرط آنکه) مؤمن باشد پس ضایع نخواهد شد سعی او یعنی کار خیر او - ازین آیات معلوم می شود که باید ایمان خالص و حقیقی باشد و اینگونه ایمان زبانی ایمان منافقین است که خدا وعده جهنم و عذاب داده است بآنها -

اما تقوی - از فحوای آن آیه اول که منسوب به امر تقوی نوشته شد و نیز آیه اول قرآن مجید که خدا تعالی میفرماید ذلك الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین این کتاب شک نیست در آن که رهنماست پرهیزگاران را - معلوم میشود که مقام پرهیزگاری و پرهیزگاران بسیار اعلی است - باین معنی که درجات مسلمانان و حتی ایمان داران همه یکسان نیست و از ابتدا در خدمت رسول الله صلعم گاهی یکسان نبود - چنانچه مثلا در حق سلمان فارسی رسول الله فرمود السلمان منا اهل البیت و اهل بیت رسول الله جز شرکای آیه مباهله دیگری نبود و خود علی مرتضی امام متقیان بود - و تقوی یک نوع خوف و خشیت و احترام است از عظمت و جلال و جبروت خدائی که در وجود هر مسلمان و حتی هر مؤمنی هم نیست - از جمله آیاتی که در خصوص تقوی و در حق متقیان در کلام مجید موجود است و فقیر من جمله در اینجا می نویسم اینهاست بلی من اوفی بعهده واتقی فان الله یحب المتقین - بلی کسیکه ایفا کند بعهد خود و پرهیزگاری کند پس تحقیق که خدا دوست دارد پرهیزگاران را - یا ایها الذین امنوا اتقوا الله حق

تقاته ولا تموتنّ الّا وانتم مسلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید (ایمان ناکاملی) پرهیزگاری کنید و از خدا بترسید چنانچه شرط پرهیزگاری و ترسیدن است و نمیرید مگر اینکه مسلمان حقیقی باشید - ازین آیه معلوم می شود که درجهٔ ایمان و تقوی فرقی دارد -

وسارعوا الی مغفرة من ربّکم وجنّة عرضها السّموات والارض اعدّت للمتّقین - وشتاب کنید بسوی آمرزش (و تقرب) از پروردگار خود و بسوی بهشتی که پهنای آن پهنای آسمانها و زمین است و آماده شده است برای متقیان - بتحقیق آن بهشت پهان تقرب است به پروردگار - مگر خدا تعالی در مختلف مقامات نشانها و خصال متقیان را نیز بیان میفرماید چنانچه در پی همین آیه است الّذین ینفقون فی السّرّآء والضّرّآء والکاظمین الغیظ والعافین عن النّاس والله یحبّ المحسنین (متقیان) آن گروه اند که انفاق میکنند (در راه خدا) در آسایش و سختی و فرو خورندگان خشم خود اند و عفو کنندگان تقصیر مردم اند و خدا دوست میدارد نیکوکاران را - در این آیه مقصود اصلی و سبب نوشتن این کتاب نیز موجود است که مراد همدردی باشد و انفاق - فرو خوردن خشم و عفو تقصیر مردم بعضی از کیفیات همدردی اند - و باز منسوب همین متقیان میفرماید والّذین اذا فعلوا فاحشة او ظلموا انفسهم ذکروا الله فاستغفروا لذنوبهم الخ - (و نیز متقیان) آنان استند که چون کار زشتی کنند یا ستم بنفسهای خود میکنند یاد میکنند خدا را پس آمرزش میخواهند برای گناهان خود الخ - انّما یتقبّل الله من المتّقین این است وجز این نیست که قبول میکند (اعمال نیکو و نیکوئی ها را) از متقیان - وازلفت الجنّة للمتّقین و نزدیک آورده شود بهشت برای متقیان ...... فاتّقوا الله واطیعون پس بترسید از خدا و اطاعت کنید مرا - وانجینا الّذین امنوا وکانوا یتّقون - و نجات دادیم آنان را که ایمان آوردند (و علاوه بران) بودند پرهیزگاران انّ المتّقین فی مقام امین - بدرستیکه متقیان در مقامات امن و آسایش باشند - در آیهٔ دیگر هم بدنبال این می آید - مثل الجنّة الّتی وعد المتّقون فیها انهار من مآء غیر آسن

وانهار من لبن لم یتغیر طعمه وانهار من خمر لذة للشاربین وانهار من عسل مصفی ولهم فیها من کل الثمرات ومغفرة من ربهم ـ صفت بهشتی که وعده کرده شده است برای متقیان چنین است ـ در آن بهشت جویهاست از آبی که گاهی متغیر نشده ـ و جویهائی است از شیر که مزهٔ آن متغیر نیست ـ و جویهائی است از شراب لذت بخش آشامندگان را ـ و جویهائی است از عسل صاف کرده شده ـ و ایشان راست در آن بهشت از هر قسم میوه (و علاوه براینها) آمرزش است برای ایشان از پروردگارشان ـ ان المتقین فی جنات ونهر فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر ـ بدرستیکه پرهیزگاران و خداترسان در بوستانها و چشمها باشند و نشسته باشند در مجلس صدق و صفا نزدیک پادشاه توانا ـ همین است آن تقرب که ابتدا فرموده است ـ صاحبان آن تقرب که بصفت تقوی موصوف بودند کدام کسان بودند آنکسانی بودند که بتقصیر عبادت خود معترف بودند و میگفتند ما عرفناک حق معرفتک وما عبدناک حق عبادتک که مورد تاج لولاک لما خلقت الافلاک گشتند و خلعت ان الله وملائکته یصلون علی النبی پوشیدند ـ متقیان کسانی بودند که هر شب هزار رکعت نماز میکردند و چندین مره از خوف خدا بیهوش می شدند و پیوسته در کمال خاکساری و عجز و انکسار بر لب داشتند الهی قلبی محجوب و نفسی معیوب وعقلی مغلوب وهوائی غالب وطاعتی قلیل ومعصیتی کثیر ولسانی مقر بالذنوب هیچ شک و شبهه نیست که این کسان بودند یا گروهی از قبیل این کسان که در حقشان وارد شد وبشر المؤمنین الذین اذا ذکر الله وجلت قلوبهم والصابرین علی ما اصابهم والمقیمی الصلوة ومما رزقناهم ینفقون ـ و بشارت ده (ای محمد) عجز و انکسار کنندگان را (یعنی) آن کسانرا که چون ذکر خدا شود و در نزد آنها می ترسد دلهای ایشان و صبر کنندگان اند بر هر مصیبتی که بر آنها وارد آید و برپا میدارند نماز را و از آنچه ما روزی آنها کرده ایم انفاق میکنند ـ انما المؤمنون اذا ذکر الله وجلت قلوبهم

واذا تلیت علیهم ایاته زادتهم ایمانا وعلی ربهم یتوکلون - الذین یقیمون الصلوة
ومما رزقناهم ینفقون - اولئك هم المؤمنون حقا لهم درجات عند ربهم ومغفرة
ورزق کریم - بتحقیق مؤمنان کسانی هستند که چون ذکر خدا شود نزد آنها بترسد دلهای
آنها و چون خوانده شود برای آنها آیات خدا زیاده تر شود ایمان آنها و آنها بر خدای
خود توکل کنندگان اند - (واین مؤمنان) آنان استند که برپا میدارند نماز را و از آنچه
روزی داده ایم آنها را در راه خدا انفاق میکنند - این گروه استند مؤمنان از روی حقیقت
و برای آنها است درجات بسیار عالیه نزد پروردگار آنها و آمرزش است و روزی نیک
والذی جاء بالصدق وصدق به اولئك هم المتقون - و آنکسی که آمد براستی (شاید معنی این
است که صداقت و راستی اختیار کرد) و پیروی نمود آن صداقت را آن گروه هستند متقیان
والذین تبوؤا الدار والایمان من قبلهم یحبون من هاجر الیهم ولا یجدون فی صدورهم
حاجة مما اوتوا ویؤثرون علی انفسهم ولو کان بهم خصاصة ومن یوق شح نفسه
فاولئك هم المفلحون - و آن کسانیکه در دار السلام جای گزیدند و ایمان آوردند پیش از
مهاجران و دوست میدارند کسی را که هجرت گزیده است بسوی آنها و نمی یابند در خاطر خود
رشک و غم از آنچه داده میشود مهاجران و دیگران را بر خود اختیار میکنند اگرچه خود محتاج استند
(یعنی آنچیز را که خود محتاج آن استند بدیگران بذل میکنند) - الا المصلین الذین هم علی
صلاتهم دائمون - والذین فی اموالهم حق معلوم للسائل والمحروم - والذین
یصدقون بیوم الدین - والذین هم من عذاب ربهم مشفقون - ان عذاب ربهم
غیر مامون - والذین هم لفروجهم حافظون - الا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم فانهم
غیر ملومین - فمن ابتغی وراء ذلك فاولئك هم العادون - والذین هم لامانتهم
وعهدهم راعون - والذین هم بشهاداتهم قائمون - والذین هم علی صلاتهم یحافظون
اولئك فی جنات مکرمون - این آیات در سوره معارج ذکر شده اند در جائی که خدا تعالی

میفرماید عموماً انسان چنین و چنان معایب دارد وجود دارند" سوای نماز گذارندگان (یعنی
مؤمنان نمازگزار) کسانی که در نماز خود مداومت کننده اند ـ و آنکسانی که در اموال آنها حصهٔ
مقرر است برای سائل و محروم (یعنی سؤال کننده و سؤال ناکننده) و آنانکه یقین دارند بروز جزا
و آنانکه از عذاب پروردگار خود ترسان اند ـ زیراکه بدرستی عذاب پروردگار ایشان غیر مامون است
و از آن ایمنی و رهائی نیست ـ و آنانکه ایشان شرمگاه خود را (از شهوت رانی) حفظ میکنند سوای
از زنان منکوحه و کنیزکان خود و تحقیق که در این صورت اصلا ملامتی بر آنها نیست ـ پس هرکه بغیر این
طریق راسپارد و از این راه منحرف شود پس آن جماعت ایشان اند از حد گذرندگان و منحرف شوندگان
و آنانکه ایشان امانت ها و عهدهای خود را رعایت کنندگان اند ـ و آنانکه ایشان بگواهیهای خود قائم و
ثابت بقدم استند ـ و آنانکه از نماز خود خبردار اند یعنی غفلت نمی ورزند و ترک نمیکنند ـ این گروه
(که باین صفات مذکورهٔ ماقبل تماما متصف اند) در بهشتها خواهند بود معزز و مکرم" از آن پس
میفرماید" ان الابرار یشربون من کاس کان مزاجها کافورا ـ عینا یشرب بها عباد الله
یفجرونها تفجیرا ـ یوفون بالنذر ویخافون یوما کان شره مستطیرا ـ ویطعمون
الطعام علی حبه مسکینا ویتیما واسیرا ـ انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء ولا
شکورا ـ " هرآینه نیکوکاران می نوشند جامهائی (یا شرابهائی) که مزاج کافور دارند و بسیار سرد
و خوشگوار اند و از چشمهائی که می آشامند از آنها بندگان مقرب خدا از مجاریها جاری اند ـ
(آن مؤمنان و نیکوکاران) وفا میکنند نذرهای خود را و می ترسند از روزیکه مشقت آن ظاهر
و هویدا است ـ و محض به محبت خدا (و با وجود احتیاج خود) طعام می خورانند مسکین و یتیم و اسیر را
و میگویند جز این نیست که ما طعام میدهیم شما را محض برای خوشنودی خدا نه برای آنکه شما در
عوض چیزی بما بدهید یا ادای شکر احسان ما را بجا می آرید" پس از همه خدا تعالی در
حق ایشان میفرماید" انما ولیکم الله ورسوله والذین امنوا الذین یقیمون الصلوة
ویؤتون الزکوة وهم راکعون ـ " جز این نیست که ولی (یا دوست) شما خداست و رسول او

وکسانیکہ ایمان آوردہ اند و آنکسانیکہ برپا میدارند نماز را ومیدہند زکوۃ را و آنہا پیوستہ رکوع

کنندہ اند" یک بزرگوار می نویسد " اگرچہ طبرانی اور عبدالرزاق اور جریر اور ابن ابی حاتم

اور ابن مردویہ نے اس آیۃ کا شان نزول اس قصہ کو قرار دیا ہے جسمیں حضرت علی کا رکوع

کی حالت میں ایک فقیر کو انگوٹھی خیرات کرنیکا ذکر ہے مگر اس قصہ کی سند ذرا ترود طلب ہے

اسلئے اولیٰ یہ ہے کہ اوپر کی احادیث کے موافق آیت کے اس ٹکڑہ کا شان نزول بھی

حضرت عبادہ بن صامت کا قصہ قرار دیا جاوے اور حضرت علی کو بھی آیت کا مصداق ٹھہرا

جاوے"۔ اگرچہ دراین مقام یعنی دراین کتاب غرض بندہ نیست کہ ظاہر یا ثابت کنم کہ شان نزول

ہر یک ازین آیات چیست و درحق کدام کس و درچہ واقعہ نازل شدہ است و غرض بندہ صرف ہمین

است کہ ظاہر سازم کہ آن بندگان خدا کہ در نزد خدا تقرب داشتہ اند و صاحبان ایمان و تقوی

کامل بودہ اند چگونہ صفات داشتہ اند و چگونہ اعمال را بجا آوردہ اند کہ مقرب درگاہ احدیت

شدہ اند و لہذا کسانیکہ در ہر زمان دعوی مسلمانی یا ایمان داری و پرہیزگاری میکنند باید تاسی

بآنہا بکنند و متصف بآن صفات بشوند و آن اعمال را بجا آرند۔ ولیکن این آیہ فوق بلحاظ

چندی باید درحق علی مرتضی ع وارد شدہ باشد زیرکہ معلوم نمی شود کہ درمیان مومنان شخص

دیگری باشد کہ در امر مذکور ثالث خدا و رسول او واقع شود۔ اگر ظاہر آیہ را ملاحظہ کنیم بہ لفظ

امنوا کہ جمع است چنین مفہوم میگردد کہ تمام کسانی کہ ایمان آورند ہمہ در این آیہ شریک

میشوند بدون استثنای حضرت علی یا حضرت عبادہ رض۔ واگر الذین را بعطف قرآن

وہم پس چنین میشود معنی آیہ کہ " ولی یا دوست شما خداست و رسول او و صاحبان ایمان

عموماً و نیز گروہ دیگری کہ دائم در رکوع استند۔ و لہذا ما باید جستجو کنیم کہ آن گروہ رابع

کدام گروہ اند و بالجملہ این آیہ ہیچ نسبتی نہ بحضرت علی دارد نہ نسبتی بحضرت عبادہ۔

مگر در ترجمہ اردو ی تاریخ الخلفا طبع مطبع صدیقی لاہور این عبارت مندرج است " ابن

عباس نے فرمایا کہ جہان کہین کلام خدا مین یا ایہا الذین امنوا آئے وہان یہ سمجھنا

چاہیئے کہ حضرت علیؑ انکی امیر و شریف ہین ۔ خدا نے اکثر صحابہ پر عتاب فرمایا ہے مگر حضرت علیؑ کا ہر جگہ خیر کے ساتھ ذکر کیا ہے ۔ جو کچھ حضرت علیؑ کی شان مین نازل ہوا ہے کسی کی شان مین نہین ہوا ۔ چنانچہ صرف آپ ہی کے لیئے تین سو آیتین نازل ہوئی ہین " اللہ اعلم بحقائق الامور ۔

بیان مختلف درجات اہل اسلام سوای صاحبان ایمان واقعی

بہر حال چنانچہ بالا گفتم مرا ہیچ چہ از نوشتن این کتاب غرض اثبات حق یکی یا دیگری نیست بلکہ غرض ہمین است کہ بر تمام کسانی کہ دعوی مسلمانی میکنند فرض است کہ بموجب ہدایات و اوامر و نواہی الہی و شرایع اسلام عمل کنند و ہر فرقہ ہر کرا کہ بزرگ و رئیس دین و مذہب خود میدانند و بطور یقین و از روی دانش و معرفت و بدون خوف جان و امید نان میدانند کہ تمام اعمال و افعال آن کس بر وفق ہدایات خدا و رسول بودہ اورا پیروی کنند ۔ مرا با ہیچکس یا ہیچ فرقہ بحث و گفتگو نیست ۔

از بعضی آیات قرآنی مستفاد میشود کہ بسیاری از اہل اسلام بحقیقت مسلمان نبودند و نیستند امروز ۔ بعضی دیگر مسلمان بودند و ہستند محض بزبان و نہ عمل میکنند بارکان و نہ ایمان دارند در قلب ۔ بعضی دیگر ہستند کہ بعضی اعمال را بجا می آرند و بعضی دیگر را بجا نمی آرند و آن ہم از روی عدم معرفت ۔ از آنجملہ این آیات ذیل استند ۔

اتامرون الناس بالبر و تنسون انفسکم و انتم تتلون الکتاب افلا تعقلون ۔ آیا شما مردمان را امر میکنید بکارہای نیک و خود فراموش میکنید و حال آنکہ شما کتاب میخوانید آیا نمی فہمید ۔

یا ایہا الذین امنوا ادخلوا فی السلم کافۃ ولا تتبعوا خطوات الشیطان انہ لکم عدو مبین ۔ ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید در آئید در اسلام تماما (یا بطور کمال) و پیروی مکنید گامہای شیطان را بدرستیکہ او شما را دشمن آشکار است + لن تنالوا البر حتی

تنفقوا مما تحبون و ما تنفقوا من شیء فان الله به علیم - هرگز نیکوئی حاصل نکنید
جز آنکه انفاق کنید از آنچه که دوست دارید و هرچه را انفاق کنید پس بدرستیکه خدا بآن
آگاه است - لا یستوی القاعدون من المؤمنین غیر اولی الضرر والمجاهدون
فی سبیل الله باموالهم وانفسهم فضل المجاهدین باموالهم وانفسهم علی القاعدین
درجة وکلا وعد الله الحسنی وفضل الله المجاهدین علی القاعدین اجرا عظیما ،
"برابر نیستند نشینندگان از مسلمانان آنانکه ابدا عذری ندارند و تندرست استند با آن
مسلمانانی که جهاد میکنند در راه خدا چه بمال و چه بجان خود (بلکه) خدای تعالی فضیلت داده
است مجاهدین را بمال و جان آنها (یا آنانکه مجاهده نمایند با مال و جان خود) بر نشینندگان
از حیثیت درجه و هر یکی را وعده نیک داده است خدا و بزرگی داده است خدا مجاهدین را
بر نشینندگان" + الذین امنوا ولم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئک لهم الامن وهم مهتدون
کسانیکه ایمان آوردند و نیامیختند ایمان خود را بظلم (یا شرک یا ریا و امثال اینها) برای آنهاست
ایمنی و آنها هستند راه یافتگان + یا ایها الذین امنوا لا تخونوا الله والرسول وتخونوا اما
ناتکم وانتم تعلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید خیانت مکنید با خدا و رسول و همچنین خیانت
مکنید امانات یکدیگر را و حال آنکه شما میدانید (یعنی دانسته و بعمد میکنید) قل ان کان
آباؤکم وابناؤکم واخوانکم وازواجکم وعشیرتکم واموال اقترفتموها وتجارة تخشون
کسادها ومساکن ترضونها احب الیکم من الله ورسوله وجهاد فی سبیله فتربصوا
حتی یاتی الله بامره والله لا یهدی القوم الفاسقین - "بگو (ای محمد صلعم مؤمنان را)
که اگر پدران شما - پسران - برادران - زنان - و خویشاوندان شما و آن مالهائی که کسب
کرده اید و تجارتی که از کسادی آن خائف استید و منزلهای پسندیده شما دوست تر
و محبوبتر نزد شما از خدا و رسول او و جهاد در راه خدا پس منتظر باشید تا آنکه بیارد
خدا عقوبت خود را بر شما و خدا هدایت نمی کند فاسقان را + ومنهم یؤذون النبی الخ -

و از ایشان (یعنی مؤمنان زبانی) کسانی هستند که ایذا میدهند پیغمبر را الخ + والذین یؤذون
رسول الله لهم عذاب الیم . و آنانکه ایذا میدهند پیغامبر را برای آنهاست عذاب سخت +
یا ایها النبی جاهد الکفار والمنافقین واغلظ علیهم و ماویهم جهنم و بئس المصیر +
ای پیغامبر جهاد کن با کفار و منافقان و درشتی کن با آنها (زیرا که) جای آنها جهنم است
و بد است آن جای بازگشت + یحلفون بالله ما قالوا و لقد قالوا کلمة الکفر و کفروا
بعد اسلامهم الخ . سوگند میخورند بخدا که نگفته اند و بتحقیق گفته اند سخن کفر را و کافر شده اند
بعد از اسلام آوردن خود الخ + قل لعبادی الذین امنوا یقیموا الصلوة و ینفقوا مما
رزقناهم سرا و علانیة من قبل ان یاتی یوم لا بیع فیه و لا خلال . (ای محمد ص) بگو
آن بندگان مرا که ایمان آورده اند (یا آنکه بزبان ایمان آورده اند) که برپا میدارند نماز
را و انفاق کنند از آنچه ما روزی داده ایم ایشان را در نهانی و آشکار قبل از آنکه بیاید آن
روزی که در آن خرید و فروخت و دوستی نمی شود و نمی توان کرد (یعنی کردن این کارها و اعمال
خیر را در دنیا می توان کرد نه در قیامت) + الذین یلمزون المطوعین من المؤمنین فی
الصدقات الخ این آیه و دو سه آیه بعد . یعنی کسانیکه عیب میکنند از آن مؤمنان که رغبت
دارند بدادن صدقه و خیرات الخ + چندین آیه ما قبل و ما بعد همه در خصوص خیرات است و
همدردی مؤمنان از یکدیگر و نیز آنچه بعضی از مسلمانان منافق نسبت بیکدیگر میگفته و از یکدیگر
استهزا و مسخریه میکرده اند و امثال اینها + لکن الرسول والذین امنوا معه جاهدوا
باموالهم وانفسهم واولئک لهم الخیرات واولئک هم المفلحون . اعد الله لهم جنات
تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ذلک الفوز العظیم . (با چند آیه بعد) " لیکن
رسول و کسانیکه ایمان کامل آوردند با او جهاد کردند با اموال و جانهای خود برای آن گروه
است نیکیها و آن گروه استند رستگاران . که آماده ساخته است خدا برای ایشان بوستانهائی
که از زیر آنها نهرها جاری اند و آنها در آن بوستانها مدام خواهند ماند . این است فیروزی با

عذاب عظیم + و در جای دیگر خدا تعالی میفرماید الاعراب اشد کفراً و نفاقاً بادیه نشینان سخت‌تر
هستند در کفر و نفاق از شهرنشینان) + و باز در جای دیگر میفرماید ومن الاعراب من
یؤمن بالله و الیوم الاخر الخ - و از میان بادیه نشینان کسی هست (یعنی معدودی هستند)
که ایمان می آرد بخدا و روز آخرت الخ + در سورهٔ توبه اکثر آیات ازین قبیل استند که ذکر شد +
در سورهٔ احزاب خدا تعالی میفرماید ان الذین یؤذون الله و رسوله لعنهم الله فی الدنیا
والاخرة واعد لهم عذاباً مهیناً - بتحقیق کسانیکه آزار میدهند خدا و رسول او را (که آزار یکی
عین آزار دیگر است) لعنت کرد خدا برآنها در دنیا و آخرت و مهیا ساخت برای آنها عذاب خوار
کننده + والذین یؤذون المؤمنین والمؤمنات بغیر ما اکتسبوا فقد احتملوا بهتاناً
واثماً مبیناً - و آنانکه آزار میدهند مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بغیر سببی که بعمل آورده باشند
(یعنی بی سبب و محض از خبث باطن ایذا میرسانند بآنها) پس بتحقیق که حمل نمودند بر دوش
خود بار بهتان و گناه آشکار را (یعنی از آنها میگذرد و عقوبتش بر گردن اینها می ماند تا ابد) +
یا ایها الذین امنوا لم تقولون ما لا تفعلون - کبر مقتاً عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون -
ای کسانیکه ایمان آورده اید (محض بزبان) چرا بعمل نمی آرید آنچه را که بزبان میگوئید - بسیار
ناپسندیده است نزد خدا که شما بگوئید بزبان چیزی را که بعمل نمی آرید - یا ایها الذین امنوا
هل ادلکم علی تجارة تنجیکم من عذاب الیم - تؤمنون بالله و رسوله و تجاهدون
فی سبیل الله باموالکم و انفسکم ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید
محض بزبان آیا دلالت کنم شما را بتجارتی که برهاند شما را از عذاب سخت - ایمان آرید بخدا
و جهاد کنید در راه خدا بمال و جانهای خود زیرا که این عمل بهتر است برای شما اگر بدانید +
ام تحسب ان اکثرهم یسمعون او یعقلون ان هم الا کالانعام بل هم اضل سبیلا -
آیا می پنداری که اکثر آنها می شنوند و می فهمند (نه چنین است) بدرستیکه آنها مانند چارپایان
اند و بلکه از چارپایان هم گمراه‌تر و نافهم و بی معرفت‌تر استند +

باب نود و حالت مختلفه و درجات اهل اسلام بحسب ایمان و معرفت و اعمال و افعال

حالت اسلام و درجات مختلفهٔ اهل اسلام بحسب ایمان و تقوی و معرفت و درجات شباهت
کلّی دارد به گاری آتشی که در یک ترین که بمنزلهٔ اسلام است یک انجین است که بمنزلهٔ قرآن است
و یک شخص که انجین را میراند و بمنزلهٔ پیغمبر است - و در آن ترین بیست یا سی گاری است به
درجات مختلف - یک یا دو گاری درجهٔ اوّل است که هر یک از آنها مقرّر است از برای چهار
شخص - و دو سه گاری دیگر است درجهٔ دوم که هر یک مقرّر است برای دوازده کس - مگر این
هر دو درجه غالباً خالی اند - گاریهای متعدّد دیگری میباشند درجهٔ سوم که بر هر یک نوشته
است که جای نشست است برای ۳۵ کس - این گاریها همیشه پُر اند از مسافران و بعضی اوقات
از عدد مقرّر هم زاید اند و چنان دوش بدوش نشسته اند که نفس کشیدن مشکل است - در بعضی
اوقات و ایّام خاصّی که مسافران زیاده از معمول همیشه اند گاری دیگری را در کار می آرند که مردمان
باید مانند حیوانات بیکدیگر پیچیده و چسپیده و ایستاده باشند - و درین شکی نیست که بظاهر اغلباً
کسانیکه در درجات عالیه میباشند هم لایق اند و هم دولتمند و زردار - و بر خلاف آنکسانی که در درجات
آخر الذکر می نشینند هم فرومایه اند و هم بی بضاعت و گاهگاهی صاحبان شان عالی متعالی نیز
که بظاهر فاقد مال و جمال و زر اند می نشینند - مگر سخن بر این است که اگر اینگونه مردمان در آن
گروه ادانی و اراذل شامل باشند از درجات آنها هیچ چیزی نمی کاهد و هر کس را که در حق آنها
معرفت تامّ باشد بچشم حقارت بر اینها نظر نمی کند که در درجهٔ پست نشسته اند بلکه چون یکی از آنها
را ببیند فوراً سر بقدومش می ساید و میگوید "گر بسر و چشم ما نشینی نازت بکشم که نازنینی"
جای شایسته را برای او تجویز میکند - همواره اینان در مقامات عالیه و نزد ملوک با اقتدار
می نشینند عند ملوکٍ مقتدر - و بر خلاف این حال بسیار میشود که کسانیکه در درجات عالیه
ترین می نشینند ابداً اجازت و مجال آن ندارند که در حضور سلاطین قدم گذارند - پس درجات
و حالات مسلمانان چه در زمانهٔ رسول الله و در حضور رسول الله و چه در هر زمانی و در حضور

پادشاه علی الاطلاق برهمین منوال است. اوّل از همه معرفت در کار است. پس ایمان کامل و تقوای حقیقی. و پس صرف کردن جان و مال و جمال و اقتدار است و بخلوص ارادت و طیب خاطر در راه رضای الهی. این گروه آنها هستند که درجات عالی دارند نزد پروردگار خود. بیشک اگر فقیر استند و باوجود فقر و فاقه آنچه دارند بر دیگران ایثار می کنند و حتّی المقدور در راه رضای خدا مجاهده بنمایند درجات آنها از همه بالاتر خواهد بود +

حکایت میکنند که وقتی یکی از پادشاهان عظیم الشّان اسلام از بخارا بحج کعبة الله روان شد و چهارصد شتر در زیر اسباب و سامان او میرفت در صحرای منی پادشاه بر اسب کوه پیکری نشسته در کمال تجمّل میراند. پیادهٔ فقیر پای برهنه در آن صحرا او را بدید و سر بجانب آسمان بلند کرده گفت یا الهی در صحرای قیامت نیز حال من و این پادشاه یکسان خواهد بود. آن پادشاه بشنید و گفت ای مرد بی معرفت تو نمی دانی که خدا تعالی مرا بخانهٔ خود دعوت فرموده است که گفته من استطاع الیه سبیلا ولی ترا طلب نفرموده است. پس اگر من بدانستم که من و ترا در نزد خدا مرتبه یک است گاهی محنت بر خود هموار نمیکردم که باین مقام بیایم + پس چنانچه گفتم این همه اوّل موقوف است بمعرفت و از آن بعد کماکان پیروی کردن است از احکام و اوامر و نواهی الهی و شرایع رسالت پناهی +

در زمانهٔ رسول الله و حتّی در مجلس و حضور سرور کائنات و خلاصهٔ موجودات نشسته بودند جمعی از جهّال فرومایه بی ادب که ابداً مرتبهٔ آن رسول برگزیده را نمیدانستند که خدا تعالی در حق او فرموده لولاك لما خلقت الافلاك. و آن پیغمبر برگزیده را که خدا مولی و مالک و راهنما مقرّر فرموده بود برما سوی الله و در شب معراج بمقام قاب قوسین رسید اگرچه جبرئیل از مقام خود یک قدم پیشتر نتوانست نهاد ولی اجازت و سلام داخل خانهٔ او نمی شد و بزرگواری که در حق او گفته است "اگر یکسر موی برتر پرم، فروغ تجلّی بسوزد پرم" یا اینکه "اکنون مانند جبرئیل" و بیشک چنین بود. حضرت علی مرتضیٰ باوجود آنکه ابن عم و داماد و وزیر و برادر و باب مدینهٔ علم او بود و آیهٔ انّما ولیّکم الله و نزول

ابن عباس سیصد آیهٔ قرآن در حق او نازل گشت و یکی از خمسهٔ آل عبا بود و در مباهله با کفار
شریک بود و در کلمهٔ انفسنا مع و متحد بود و نیز رسول الله در حق او فرموده من کنت مولاه
فعلی مولاه و کان ذلک خود را غلام آن حضرت والاشان و خاتم الانبیاء میدانست و گاهی
بی اجازت و بی ادبانه در حضور او نمی نشست و بی ادبانه سخن نمی گفت و از فرمان او سر نمی پیچید
و او را ایذا و آزار نمیرسانید. مگر بسیاری دیگر از مسلمانان چنگلی بودند که هر گونه بی ادبی را در حضور
آنحضرت بجا می آوردند و از فرامین او سر می پیچیدند و او را ایذا میرسانیدند. ببین در سورهٔ حجرات
که مسلمانانی که در خدمت سرور کائنات می آمدند و می نشستند و خود را از جملهٔ صحابه محسوب
میدانستند در چه حالتی بودند و چه اعمالی از آنها سر میزد که خدا یتعالی برای تنبیه و تعلیم آنها آن
آیات سخت را نازل فرمود. یا ایها الذین امنوا لا تقدموا بین یدی الله و رسوله و
اتقوا الله ان الله سمیع علیم + یا ایها الذین امنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت
النبی ولا تجهروا له بالقول کجهر بعضکم لبعض ان تحبط اعمالکم وانتم لا تشعرون +
ان الذین یغضون اصواتهم عند رسول الله اولئک الذین امتحن الله قلوبهم
للتقوی لهم مغفرة واجر عظیم + ان الذین ینادونک من وراء الحجرات اکثرهم
لا یعقلون الخ + ای مسلمانان در قول و فعل خدا و رسول او تقدم مکنید ایک بزرگوار چنین
معنی کرده است "مت آگے بڑھو آگے خدا کے اور رسول اسکے کے" دیگری چنین معنی میکند
"آگے نہ بڑھو اللہ سے اور اسکے رسول سے") و بترسید از خدا هر آینه خدا شنوای داناست +
ای مسلمانان بلند مکنید آوازهای خود را از آواز پیغمبر و باواز بلند با او سخن مگوئید چنانکه شما
در میان خودتان و با یکدیگر سخن میگوئید و بعضی از شما آوازهای خود را بلندتر از بعضی دیگر
میکنند مبادا که ازین بی ادبی اعمال شما نابود شود و شما بیخبر باشید + بتحقیق آنانکه آوازهای
خود را پست میکنند در حضور رسول الله آن گروه آنان استند که آزموده است خدا دلهای آنها
را در ظهور و بروز تقوی و برای ایشان است آمرزش و اجر عظیم + بدرستی آنانکه آواز میکنند

و میخوانند ترا ای پیغامبر از پس حجرها بسیاری از آنها نادان و بیوقوف اند الخ +

پس بخاطر باید داشت که لازمهٔ جهان و هر قوم و هر ملت چنین افتاده است که چون در مجلسی گروهی را خطاب میکنند تمام اجزای آن گروه را یکسان خطاب میکنند بهر درجه و مقامی که باشند چنانچه مثلاً خطاب میکنند ای یهود - ای نصاری - ای مجوس - ای هنود - ای مسلمانان عالم آنکه بسیاری از آنها بحقیقت نیک یا پیرو دین و شرایع دین خود نیستند - همچنین در مسجدی واعظ میگوید ای مسلمانان شراب مخورید - زنا مکنید - رشوت مستانید - قمار مبازید - دروغ مگوئید وعده خلافی مکنید و امثال ذلک - البته در آن مجلس مردمان متقی پرهیزکار و صالح و ایماندار هم نشسته اند و مسلمانانی هم نشسته اند که محض برای تماشا بمسجد آمده یا اگر جائی میرفتند برای چائی آمده اند و محتمل که بعضی هم شراب خورده اند یا جنب هستند و بلکه بسیاری از آنها صرف بلباس و محض بزبان مسلمان اند - و شک نیست که اگر هزار کس در آن مجلس باشند شاید که دو کس از آنها مسلمان واقعی باشند - مگر مسلمان واقعی هم در اینجا مراد بنده این است که بظاهر بعضی اعمال خلاف شرع را بجا نمی آرند - و لیکن مسلمان حقیقی که صاحب ایمان و تقوی است آنکس است که تا ممکن باشد بهیچوجه خلاف شرع نمی کند و گناه کبیره از وی سرزد نمی شود - و شرط عظیم آن این است که صاحب علم و معرفت هم باشد - اکنون در ذیل مرقوم خواهد شد که مسلمان حقیقی کدام کسان اند و چگونه باید باشند +

احکام و هدایات و اوامر و نواهی الهی که مسلمانان باید پیروی کنند

چونکه غرض بنده از نوشتن این کتاب این است که یک امری را ظاهر و ثابت بسازم مثلاً اینکه لب تمام اعمال و افعال و عبادات بندگان خدا "همدردی" است و بس - لهذا ضرور است بیان بسیار چیزها و کیفیات و تمهیدات دیگر تا که بر سر مطلب اصلی برسیم - لهذا از حضرت خوانندگان این کتاب عرض میکنم که بکمال غور و تحقیق و تدقیق بر این بیانات ملاحظه فرمایند

که بنده باندازهٔ دانست خود در اینجا تحریر میکنم -

ابتدا باید دانست که اگر خدائی هست و این عالم کون و فساد بدون خالق و پروردگاری نیست و آن خدا بندگان خود را بعبث خلق نکرده بلکه برای کاری و عبادتی خلق نموده و تمام انبیاء و کتب را ارسال داشته است برای انتظام این جهان یعنی انتظام میان این بندگان و آن انبیاء و کتب و آنچه در آن کتب درج اند همه حق استند و بموجب عقیدهٔ تمام مسلمان جهان (و سایر امم و ملل) قیامتی و حساب و کتابی و سؤال و جوابی هست و بازگشت همهٔ بندگان با آن جاست و همه سؤال میشوند از هر گونه عمل و فعلی که درین جهان کرده اند و محض برای آن اعمال و افعال مقرر شده است ثواب عقاب و بهشت و دوزخ و قرب پروردگار و دوری از رحمت و لطف او پس ما باید بدانیم و جستجو نمائیم که آن اعمال و افعال کدام استند و احکام و اوامر و نواهی الهی چگونه استند نسبت بهر یک از اعمال و افعال ما مسلمانان و نیز تمام بندگان او - چونکه خدای تعالی امر فرموده است ما را که تمام انبیاء و اقوال و احکام و کتب آنها را یک و یکسان بدانیم با نبی خود و با اقوال و احکام و کتاب او ازین معلوم میشود که احکام و اوامر و نواهی الهی در هر زمانی و برای هر امتی یکسان بوده است و آنچه در کتاب ما درج است در کتب دیگران نیز همین ها درج بوده است بلکه تکمیل همه در کتاب ماست و رسول ما که خاتم الانبیاء است مکمل تمام آن احکام است لهذا ما باید در کتاب خود ملاحظه کنیم که خدای تعالی چه فرمان داده است ما را و اعمال نیک یا بد کدام استند و نیکان یا بدان چگونه اند و چگونه باید باشند - لیکن چنانچه ابتدا ذکر شد ضرور است که گوش هوش فرا داشت - و این را هم باید دانست که آیاتی که بنده برای غرض و مطلب خود جمع نموده ام تماما یا بخط مستقیم یا بخط غیر مستقیم یعنی خواه بطور وضوح باشند خواه بطور کنایه مشتمل و متضمن اند بر "همدردی" اهل اسلام از یکدیگر یا آنکه شرط اسلام و ایمان همدردی است مثل اینکه بجا آوردن اعمال صالحه و دادن زکوة و نمودن حج بیت الله و صوم و صلوٰة و امثال ذلک

ابتدا خدای تعالی میفرماید ذلک الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین - این کتاب

شک نیست که هدایت نامه‌است برای پرهیزگاران + پس بیان میفرماید بعضی از علامات یا بگوئیم
تمام علامات ونشانهای پرهیزگاران را + الذین یؤمنون بالغیب ویقیمون الصلوة ومما
رزقناهم ینفقون - متقیان آن کسانی هستند که ایمان آورده اند ومی آرند بخدای نادیده
وبرپا میدارند نماز یعنی عبودیت را انقیاد آورده اند وازآنچه روزی داده ایم ایشان را انفاق میکنند +
ولیکن مؤمنان ومتقیان را خصال وصفات دیگر هم میباشد مثل اینکه ایمان آورده اند بتمام آنچه
بر تو ای محمد ص فرستاده شده وآنچه هم که قبل از تو بدیگر انبیاء فرستاده شده وبروز قیامت و
حساب وجزا وعقاب هم یقین کلی دارند - پس انبیان علامات این گروه میفرماید اولئک
علی هدی من ربهم واولئک هم المفلحون این گروه مذکور هستند که از پروردگار وهدایت
نامه پروردگار خود هدایت یافته اند وهمین گروه هستند که رستگارند یا رستگاری خواهند یافت +
پس میفرماید وبشر الذین امنوا وعملوا الصالحات ان لهم جنات تجری من تحتها الانهار
الخ + بشارت ده (ای محمد ص) آن کسان مذکور را که ایمان آورده اند واعمال صالحه بجا آورده اند
که آنها را بوستانها خواهد بود که از زیر آن بوستانها نهرهای آب جاری اند الخ + ولا تلبسوا
الحق بالباطل وتکتموا الحق وانتم تعلمون - (ای کسانیکه ایمان آورده اید ودعوای ایمانداری میکنید)
میپوشید با وهم ومخلوط میسازید حق وباطل را وپوشیده میدارید حق را وحال آنکه شما بخوبی میدانید
که چه میکنید + واقیموا الصلوة واتوا الزکوة وارکعوا مع الراکعین وبرپا دارید نماز را ودهید
زکوة را ورکوع کنید با رکوع کنندگان + پس ازآن میفرماید اتامرون الناس بالبر
وتنسون انفسکم وانتم تتلون الکتاب افلا تعقلون - آیا شما امر میکنید دیگران را باعمال
نیک وخود فراموش میکنید وحال آنکه شما کتاب میخوانید، آیا درک نمی کنید + مفهوم این کلمات
است این اشعار سعدی علیه الرحمه " ای هنرها نهاده بر کف دست عیب ها را نهاده زیر بغل
تا چه خواهی خریدن ای نادان روز درماندگی بسیم دغل " تمام مسلمانان جهان شب وروز بر
لب دارند " همدردی - همدردی - همدردی " ولی بوی همدردی بمشام هیچیک نرسیده است

ان الذین امنوا والذین هادوا والنصاری والصابئین من امن بالله والیوم
الاخر وعمل صالحا فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف علیهم ولا هم یحزنون - بتحقیق
آنکسانیکه مسلمان شدند وکسانیکه یهود شدند وعیسویان وبیدینان (هرکه باشد) هرکه ایمان آرد
بخدا وبروز قیامت وعمل شایسته کند پس برای آنهاست مزد آنها در نزد پروردگار شان وبیمی
نیست برای آنها ونه اندوهگین شوند • ودراین آیه درصورت نبودن تفسیری نزد فقیر چنین بنظر می آید
که مراد این است که خواه کسی مسلمان باشد وخواه یهود یا عیسوی یا بیدین بدون استثنا هرچون
ایمان آرد بخدا بطور واقع وعمل نیک کند آنکس پسندیده درگاه الهی است یعنی مسلمان شدن
ودرلباس اسلام بودن شرط نیست - یک بزرگواری نویسد " حاصل معنی آیت آنکه آدمی ودراصل
از هر فرقه که باشد چون ایمان آورد واز اهل نجات بود خصوصیت فرقه نیست " بزرگوار دیگر می نویسد
" یعنی کسی فرقه پرموقوف نهین یقین لانا شرط هے اورعمل نیک اپنے اپنے وقت جیسے بهی کیا
ثواب پایا " - غرض فقیر ازین عبارات حاصل نشد وفقیر میگویم که فرقه دراینجا ذکر نیست وفرقه
آنرا میگویند که درتحت یک دین باشد ودراصول مختلف باشد ودرفروع مانند فرق مختلفه اسلام
ولیکن دراینجا ذکر یهود ونصاری وبیدینان است پس چنین میشود که پیروان هر دین ومذهب
حتی بیدینان اگر بروفق ادیان واعتقادات خود ایمان کامل داشته باشند واعمال نیک
رابجا آرند آنها نیز بی مزد نخواهند بود - چنانچه بنده بسیاری را دیده ام که درادیان خود بسیار
پابند استند واز عیسویان هم یک گروه چنین اند - مگر درصورتی که آنها داخل مشرکین شمرده
شوند بروفق کلام خدا مزدی ندارند وآمرزیده نمی شوند - چنانچه خدا تعالی میفرماید ان الله لا
یغفر ان یشرک به الخ - یعنی بتحقیق که خدا تعالی نمی آمرزد اینکه شریک شمرده با او (یا نمی آمرزد
کسی را که برای او شریک مقرر نماید) الخ • پس دراین مقام اگر ما ایمان واقعی را شرط بر دین
محمدی بدانیم معنی آیه مذکور چنین میشود " ای کسانیکه مسلمان استید ومسلمان بزبان و
بسبب آن بدیگران فخر میکنید بدانید از مسلمان وغیر مسلمان هرکه ایمان کامل آرد بخدا

و چنین و چنان اعمال صالحه را بجا آرد او مزد خواهد یافت". مگر بظاهر معنی اول معلوم میشود
زیرا که مشهور است و ما مکرر شنیده ایم که گفته اند نوشیروان و حاتم بجهت عدل گستری و سخاوت
به بهشت میروند لهذا از معدلت پادشاه حقیقی بعید نیست که سوای مسلمانان را هم که در ادیان
خود ثابت بقدم استند و اعمال نیک را بجا می آرند اجر بدهد. بالجمله این امر را باید علمای مفسرین
ما در میان خود فیصله نمایند و این از دائرهٔ بحث ما خارج است۔

این آیه هم نسبت دارد به یهود و نصاری و خدا تعالی میفرماید بلی من اسلم وجهه
لله وهو محسن فله اجره عند ربه الخ. هان البته کسی که اسلام را قبول کرد محض برای
خدا او نیکوکار هم باشد پس برای اوست مزد او نزد پروردگار او الخ. لیس البر ان
تولوا وجوهکم قبل المشرق والمغرب ولکن البر من امن بالله والیوم الاخر والملائکة
والکتاب والنبیین واتی المال علی حبه ذوی القربی والیتامی والمساکین وابن السبیل
والسائلین وفی الرقاب واقام الصلوة واتی الزکوة والموفون بعهدهم اذا عاهدوا
والصابرین فی الباساء والضراء وحین الباس اولئک الذین صدقوا واولئک هم
المتقون. "لیکن نیکوکاری این نیست که شما روهای خود را بگردانید بجانب مشرق و مغرب
(و بسیار کارهای دیگر ازین قبیل را بکنید) بلکه نیکوکاری آن است که کسی ایمان آرد بخدا
و یقین دارد بقیامت و بوجود ملائکه و کتاب خدا و بدهد مال خود را در راه خدا و محبت او به خویشان
نزدیک خود و یتیمان و فقیران و مسافران و سؤال کنندگان (عاجز و مستحق) و در آزاد کردن
بردگان و برپا دارد نماز را و بدهد زکوة را و ایفا کننده باشند بعهدها و وعدهای خود هنگامیکه
با یکدیگر میکنند و صبر کننده باشند در تنگدستی و سختی و هنگامیکه در کارزار اند. این گروه
استند راستی و درستی صادق و اینها هستند متقیان". اینها که ذکر شد و پس ازین ذکر
خواهد شد در قرآن مجید علامات و نشانهای مسلمانان واقعی راستباز و پرهیزگار خداترس است
و بموجب همین کلام غیر ازین اعمال و آنچه دیگر در کتاب خدا ذکر است دیگر اعمال و کارها سراسر

بدعت استند و خلاف مرضی خدا و شرع رسول الله ص - و چنانچه ظاهر است غالب این اعمال بهمه بجی
است از بندگان خدا که در آن ذکری از گروه و فرقهٔ خاصی نیست ممکن است که فقیر و مسکین سائل
مسلمان نباشند ولی محتاج باشند ٭ ولا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل وتدلوا بها
الی الحکّام لتاکلوا فریقا من اموال النّاس بالاثم وانتم تعلمون ٭ "و نخورید اموال
خود را در میان خود بطریق باطل (یعنی در جلسه و ناچ و خرجهای بیهوده و نذرها و نیازهای
بیمعنی و امثال ذلک) و مدهید اموال خود را (بطور رشوت و پیشکش و تعارف) بحکّام جور بجهت آنکه
بخورید بعضی از شما مال دیگران را بناحق و ظلم و حال آنکه شما میدانید که این کار را که میکنید برخلاف
مرضی خداست" ٭ یسئلونك ماذا ینفقون قل ما انفقتم من خیر فللوالدین والاقربین
والیتامی والمساکین وابن السّبیل الخ - سؤال میکنند از تو (ای محمّد ص) که چه چیز را انفاق
کنیم بگو آنچه انفاق میکنید از مال نیک و حلال پس بدهید والدین را خویشان و یتیمان و
فقیران و مسافران را (و بدانید که) آنچه میکنید از نیکی پس بدرستیکه خدا بر آن آگاه است
یا ایّها الّذین امنوا انفقوا ممّا رزقناکم من قبل ان یاتی یوم لا بیع فیه ولا خلّة ولا شفاعة
الخ - ای صاحبان ایمان انفاق کنید از آنچه بشما روزی داده ایم قبل از آنکه بیاید آن روزی
که نه بیع و شری و خرید و فروش در آن روز ممکن است و نه دوستی و شفاعت بکار آید
مثل الّذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبّة انبتت سبع سنابل فی کلّ سنبلة
مائة حبّة - والله یضاعف لمن یشاء والله واسع علیم ٭ "مثال کسانیکه انفاق میکنند
در راه خدا مثال آن دانه است که برویاند از آن هفت خوشه که در هر خوشه باشد صد دانه
و خدا و چندین برابر میسازد برای هر بنده که بخواهد و خدا جواد و داناست" ٭ آیهٔ دیگر
بدنبال این آیه است که آنها را نیز باید ملاحظه نمود ٭ بعد خدا تعالی میفرماید یا ایّها الّذین
امنوا انفقوا من طیّبات ما کسبتم وممّا اخرجنا لکم من الارض ولا تیمّموا الخبیث
منه تنفقون ولستم باخذیه الّا ان تغمضوا فیه واعلموا انّ الله غنیّ حمید -

"ای کسانیکه ایمان آورده اید انفاق کنید از چیزهای پاکیزه که پیدا کرده اید از مال حلال
واز کدیمین (نه که از مال غیر حلال) ونیز از آن چیزیکه ما از زمین بیرون آورده ایم برای شما۔
واراده مکنید که از چیزهای خبیث وناپاک انفاق کنید وحال آنکه آن چیزهای خبیث را اگر شما
بدهند خود نخواهید گرفت مگر از روی اکراه وچشم پوشی از بدی آنها۔ وبدانید که خدا بی نیاز
پسندیده است"۔ لیس علیك هدىهم ولكن الله يهدي من يشاء ۔ وما تنفقوا من
خير فلانفسكم ۔ وما تنفقون الا ابتغاء وجه الله ۔ وما تنفقوا من خير يوف اليكم
وانتم لا تظلمون ۔ " بر تو لازم نیست (ای محمد) که آنها را هدایت کنی بلکه خدا هدایت میکند
هر که را بخواهد۔ وآنچه را که شما انفاق میکنید از مال خود پس هر آئینه نفع آن بخود شما عاید میشود
وانفاق مکنید جز آنکه خاص برای رضای خدا باشد وآنچه را که خیرات میکنید از مال
خود کما کان بشما عاید میشود وستم بر شما نخواهد شد"۔

نسبت به حصهٔ اول آیهٔ بالا یعنی لیس علیك بزرگواری در جای مینویسد "نسائی، حاکم
بن ابی حاتم۔ طبرانی اور بزار نے حضرت عبداللہ بن عباس رض سے روایت کی ہے کہ اسلام سے
پہلے اکثر صحابہ اور یہود میں قرابت تھی اور اسی قرابت کی وجہ سے صحابہ انسے طرح طرح کے
سلوک کیا کرتے تھے اسلام کے بعد صحابہ نے آنحضرت سے اس سلوک سے باز رہنے کی اجازت
چاہی آپ نے بھی باین خیال کہ شاید یہ طریقہ یہود کو کچھ راہ راست پر لاوے صحابہ کو اسکی اجازت دیدی
اسپر اللہ تعالی نے یہ آیت نازل فرمائی اور فرما دیا کہ جس کسی کی ہدایت اللہ کو منظور ہوتی ہے
وہ ہر طرح راہ راست پر آجاتا ہے خدا کی مرضی کے بدون تمہاری اس قسم کی باتوں سے کیا ہدایت
ہوگی اور اللہ کو اسطرح کا مجبوری کا ایمان کب پسند ہے کہ کوئی کھانا بند کرنیسے ایمان لاوے
اور کوئی پانی سے اسلئے تم اپنے قرابت داروں سے جو کچھ سلوک کیا کرتے تھے وہی کئے جاؤ
اور اللہ کی ہدایت کے منتظر رہو۔ اس آیت کے بعد آپ نے صحابہ کو حکم دیدیا کہ بلا لحاظ دین کے
جو کوئی جس سے کچھ سلوک کرتا تھا وہ کرتے جاوے"۔ حاصل معنی این فقره این است که فلان فلان بزرگان

از ابن عباس روایت میکنند که در ابتدای اسلام صحابه با خویشان خود که یهود بودند سلوک میکردند و
چیزی نان و آب با آنها میدادند چندی بعد از حضرت رسالتمآب صلعم اجازت طلب کردند که آن سلوک را
قطع نمایند و آنحضرت نیز آنها را چنین اجازت فرمود مگر این آیه نازل شد در امتناع این فعل و خدا تعالی
فرمود که هدایت بندگان براه راست و قبول اسلام با من است و ضرورتی ندارد که شما بقطع سلوک
یا قطع رحم و آمد و شد خویشان خود را مجبور سازید به قبول کردن دین و دین جبری شایسته نباشد -
آنحضرت هم صحابه را امر فرمود که از سلوک اقربای خود باز نه ایستند + الهدة علی الراوی + در این
شکی نیست که اختیار دین نه بطور اجبار خوب است و نه برای مال دنیا و خدا تعالی در جای دیگر هم فرموده
است لا اکراه فی الدین و کسانی که چنین کردند بیشک خلاف فرمودهٔ خدا را نمودند و دین اسلام را
در نظر تمام مخلوق جهان مکروه و مقبوح ظاهر ساختند +

اینک خدا تعالی بیان میفرماید که انفاق و صدقه چگونه کنند و بچه گونه اشخاص بدهند و ما
امیدواریم که عموم اهل اسلام و خصوصاً اهل این ملک حیدرآباد بکمال غور براین نظر نمایند.
للفقرآء الذین احصروا فی سبیل الله لا یستطیعون ضربا فی الارض یحسبهم الجاهل
اغنیآء من التعفف - تعرفهم بسیماهم - لا یسئلون الناس الحافا - وما تنفقوا من خیر
فان الله به علیم + " خیرات برای آن گونه فقیران است که بند شده اند در راه خدا (یعنی
مشغول جهاد یا کار دیگر از این قبیل اند که نمی توانند کسب کرد) و قدرت سفر کردن علی زمین نمودن
ندارند (یا شاید که از حرکت دادن دست و پا عاجز اند) و جهال و عوام الناس چنین می پندارند که
آنها اغنیا هستند (و در بسیاری در زنک نهاده اند یا زمین و ملک جایداد و جاگیر دارند) لسبب آنکه این
گروه دست سؤال و گدائی دراز نمی کنند نزد هر کس و ناکس و عزت خود را برای یک پول سیاه بر جا
نمیریزند - تو می شناسی آنها را از صورت و حالت آنها (شاید مراد این است که هر که طبیعت او به جای خوبی
مایل و راغب است و معرفت دارد این بیچارها را از صورت جا لشان می شناسد) اینها با لحاح و
اصرار سؤال نمی کنند از مردم (چنانچه عموماً در ممالک اسلام و خصوصاً در شهر حیدرآباد و بدر خانهای

مردم و بالای کوه بابا شرف الدین اولیاء و مقامات دیگر بساط گدائی خود را پهن کرده خود را می
اعمال خلاف دیگر رفته اند) ـ و آنچه انفاق میکنند از مال خود بطور خیرات پس هر آینه خدا با آن
آگاه است که برای رضای اوست یا محض برای نام است ٭ ازین آیه صاف صاف و بر هر طفلی معلوم
است که خیرات و انفاق که این همه ثواب دارد و عین همدردی است چگونه باید باشد و چگونه اشخاص
مستحق آن استند ـ آنچه همه کس در این شهر میداند اگر کسی بنویسد نسبت بحالت فقرا و مساکین یعنی
گدایان و کلاشان و اصناف متعدد مختلف و وضع گدائی آنها کتابی میشود و چندین صفحه ـ بطور اختصار
در اینجا عرض میشود که اگرچه در این ایام غله بسیار گران است و بسیاری از صاحبان تعفف و عاجز
و آبرو دار بحال عسرت میگذرانند و فاقه کشی میکنند بلکه کسانی که پنجاه و صد روپیه ماهوار دارند نمی
توانند در ماه یک شب پلاو یا بریانی بخورند این گدایان و کلاشان هر شب پلاو و بریانی میخورند
چرا که بسیاری از جهال و صاحبان دولت حرام بی دردسر و زحمت باقسام مختلف طرق اینها
را میخورانند و اینها گاهی رغبت به کسب و کار و محنت کشی و هنرمندی و حرفت و دستکاری
ندارند و فخر میکنند که خاندان ما تا بحضرت آدم علیه السلام باین گدائی نان خورده اند ـ الَّذِينَ
يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ـ کسانیکه انفاق میکنند اموال خود را شب و روز پنهان و آشکارا
پس برای ایشان است مزدی نزد پروردگار شان و هیچ خوف و غمگینی نیست آنها را
و آنها اندوهگین نشوند ٭ مگر صاحبان خیرات و مبرات باید بدانند که مراد از علانیة این نیست
که چند صد مردم بیکار و بی عار و بی غیرت زبردست و چرسی و بنگی و افیونی و مدکی و سیندهی خوار مرد
و زن از محلات بعیده بر خاسته صبح بطور هوا خوری و تفریح دماغ بدر دروازهٔ فلان متقی
لال و خدا کے لال بنشینند و اینهم دری گفتگو کنند یا جنگ و جدال نمایند و دشنامهای مغلظ
بیکدیگر بدهند آنگاه ظهر آن خیرات را هر چه هست (دو نان و قدری دال) گرفته در سایهٔ درختی
بخورند و همانجا نشسته چرس بکشند و پان بخورند و بخوابند و شامگاهی خرامان خرامان رفته بدکان

سیه‌بدی و الا چیزی نوشند و چون "قرص خورشید در سیاهی شد یونس اندر دهان ماهی شد"
بار سید در خانه‌های مردم نعرهٔ الجوع الجوع بر کشند و چیزی بگیرند تا که بجای آرامگاه خود برسند
و ابداً ذکری از خدا نکنند ولی تعریف کنند که فلان چه سخاوتی دارد و آن بزرگوار هم این کار را
میکند محض برای نام و معلوم نیست که آن زر از کجا و بچه صورت حاصل میشود + الذین یأکلون
الربوا لا یقومون الا کما یقوم الذی یتخبطه الشیطان من المس ذلک بانهم قالوا انما
البیع مثل الربوا واحل الله البیع وحرم الربوا الخ. کسانیکه سود میخورند از قبور خود برنخیزند
جز آنکه مانند کسی باشند که برخیزد (در حالتیکه) شیطان او را مس کرده یا دیوانه ساخته است.
این بسبب آن است که سودخواران گفتند جز این نیست که خرید و فروخت مانند سودخواری است
وحال آنکه خدایتعالی حلال کرده است خرید و فروخت را و حرام نموده است سود خوردن را الخ +

باید دانست که مطلب سودخواری از دائرهٔ بحث و مطلب این کتاب خارج است ولی چونکه
غرض و مطلب این کتاب در همدردی مسلمانان است از یکدیگر لهذا فقیر در این خصوص نیز باندازهٔ فهم
خود چیزی مینویسم و فیصلهٔ آن را وامیگذارم بعلماء و فقهای هر فرقه از فرق اسلام + خدایتعالی در مقام
دیگری میفرماید یا ایها الذین امنوا لا تاکلوا الربوا اضعافا مضاعفة واتقوا الله لعلکم
تفلحون. ای کسانیکه ایمان آورده اید مخورید سود را دو چندان و تو بر تو و بترسید از خدا شاید که
رستگار شوید. در نزد بنده تفسیر معتبری نیست که حقیقت این سود را کماکان معلوم نمایم. یک
بزرگوار از علماء اهل سنت در حاشیهٔ قرآن مجیدی مینویسد "شاید سود کا ذکر یہاں اسواسطے فرمایا
کہ اوپر مذکور ہوا جہاد میں نامردی کا اور سود کہانیسے نامردی آتی ہے الخ". این سخن بنزد رای
بنده بالکل مهمل است. آنچه بنظر فقیر میرسد این است که چون معلوم میشود از قدیم الایام رسم سودخواری
در سراسر جهان جاری بوده است چنانچه امروز هم رسم جاری است خصوصاً در ملک هند و در میان
چند قوم گویا بیشتر رسم بوده است مثل یهود و نصاری و هنود و اینها سود و گزاف میگرفته اند و هنوز هم
میگیرند و ما همه روزه بچشم می بینیم و برای هر کسی این واقعه رخ میدهد و لهذا این قسم ظلم بوده است

در واقع ظلم است نسبت بیکدیگر خصوصاً برای مردمان فقیر و کم بضاعت + چنانچه در میان صرافان
و غیر صرافان هنود رسم است که اگر بیچاره را پنج روپیه بقرض بدهند اوّل بدون چیزی گروی نمیدهند
ثانی آنکه اگر آن چیز اقلاً ده روپیه قیمت داشته باشد پنج روپیه میدهند - ثالث آنکه محتمل برای یک روپیه دو آنه
یعنی برای پنج روپیه ده آنه در ماه سود میگیرند که میشود از قرار فیصدی ۱۲½ (دوازده و نیم روپیه) و محتمل که بیشتر
از این میگیرند - رابع آنکه اگر آن مبلغ را آن بیچاره صبح بگیرد و شام همان روز ادا کند سود یکماه تمام را ازو
میگیرند - خامس آنکه اگر دو ماه شود مبلغ دیگری بر آن سود میبرند میشود و بالجمله در دو سه ماهی مالی که نزد
صراف یا دیگری بگرو است مال خالص او میشود + کرورها خلق تباه شده این سود استند خصوصاً در این
ملک هند - در ملک روس یکبار یهود را یا کشتند یا در بدر کردند بجهت این سود خوردن که مانند هندوهای
اینملک خلق روس را تباه کردند - مردم این ملک هند مُسرف و متلف ترین خلق جهان اند از اعلا گرفته تا ادنی
مثلاً شخصی که ده روپیه در ماه آمدنی دارد اگر رسم بسم الله خوانی طفل خود را بجا می آرد - یا که موی سر طفل خود
را بتراشد - یا عقیقه و ختنه او را میکند نه بلحاظ آنکه این کار امر دینی یا غیر دینی است بلکه بلحاظ آنکه این رسم و بدعت
را از واجب هم زیاده واجب میدانند دو صد یا چهار صد روپیه خرج میکند - (بنده موتراشی طفلی را بسر قبر
یکی از اولیای این شهر دیده ام و در جای دیگر بیان خواهم کرد) - پس اگر مکانی دارد یا زیوری باندازهٔ چند صد
روپیه قیمت بگرو نهاده دو صد روپیه بقرض میگیرد بهمان سود گزاف که ماهی چهار روپیه قسط بدهد - با وجود
ده روپیه آمدنی گاهی ممکن نمیشود که هر ماهه چهار روپیه بدهد و محتمل که اگر یکماه بدهد شش ماه دیگر نتواند بدهد - یا اگر
دو روپیه میدهد و یا شش ماه نمیدهد و بالجمله در اندک زمانی آن مکان یا آن زیور از کف او بدر میشود +
همچنین است حالت دهاقین و زارعین و حتی امرای عالیشانی که در سال ده لک آمدنی از زمین داری یا جاگیر
دارند جاگیر همه در گرو است و پانزده یا بیست لک هم بقرض استند که همین گونه خرابات لکها را برباد داده اند - در این
زمان دور عهد دولت ابد مدت انگلیش در ملک هند اگرچه رسم سود در میان خود شان هم رواج دارد و علاوه
بر آن عدالت عالیه هم گشوده است و تمام معاملات حتی در میان پدر و پسر هم باید بکاغذ استامپ دولتی باشد
و هیچیک از پدر و پسر بر یکدیگر بقول و قرار و پایداری یکدیگر ابداً اعتمادی ندارند پس چگونه ممکن است که

کسی بر همسایه و رفیق خود اعتماد کرده قرض الحسنه بدهد و بکمال خاطر جمعی را بایمان داری او در اشته باشد و او هم
بایمان داری حرکت کند + شاید در اوایل اسلام نیز همین حال بوده است در میان تازه مسلمانانی که از آن طرف خط
جاهلیت یا یهودیت یا نصرانیت پای خود را برداشته این طرف نهاده بودند و محض بزبان مسلمان شده اخوت
و همدردی اسلام را ملاحظه نمیکردند و با ینسان سود گزاف میخوردند - و نیز محتمل که چون سود حرام شد آنها که از برادران
دینی قرض میگرفتند و بزبان مسلمان بودند مانند مسلمانان این زمان حاشا میکردند و میگفتند برو بدار القضا
نالش کن - گواه تو کجاست - از من اگر نوشته داری بنما - این دستخط من نیست - و امثال این بهانها را
میکردند و مال یکدیگر را میخوردند + پس طرف مقابل که زر خود را بقرض داده بود چاره ناچار بایستی حق خود را
بقیامت و بدار القضاء حاکم حقیقی واگذارد + بعضی دیگر که بسیار معدود و پرهیزگار و خدا ترس بودند البته مال
دیگران را باز پس میدادند + مگر البته این هم بود که در آغاز اسلام بسیاری بینوا و فقیر و مسکین بودند و اگر کسی
چیزی بطور قرض الحسنه بدیگری میداد از چهار و پنج روپیه بیشتر نبود + و در این زمان هم اگر کسی پنج روپیه بطور قرض
الحسنه بخواهد و از ادای آن عاجز باشد میتوان از آن گذشت و لیکن اگر پنجاه و صد و دو صد روپیه بخواهد و هیچ وجه
ادای آن ممکن نیست پس چگونه میتوان با و قرض الحسنه داد بدون گرو و سود + و اگر گرو هم باشد و لی سود در میان
نباشد گیرنده خاطر جمع است که بخیال دیگر قرض خود را ادا میکنم و مال خود را واپس میگیرم و لی زر دهنده
تا مدت ادای آن بیفایده و هیچ افتاده و اگر تجارت میکرد و بیشک ربحی عاید او میشد + بنا بر این اگر فی الجمله
سودی قرار بدهند هیچ طرفی را نقصان ندارد و مال مسلمان در قبضه کفار نمیرود + مگر چنانچه ابتدا عرض
کردم شاید سبب حرمت سود همان اضعاف مضاعف بوده است + یک مطلب دیگر را نیز ملاحظه باید کرد که
بعضی که زر دار اند و در بنک می گذارند یا بحکومت معتبر بقرض میدهند و سود کمی از آن میخورند چرا باید حرام شد +
بهر حال بنده در این مطلب فتوی نمیدهم و بر بنده نیست که رای خود را در این باب ظاهر کنم سوای آنکه بلحاظ
همدردی ملت اسلام مفید باشد بحال عموم مسلمانان +

واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا واذكروا نعمة الله عليكم اذ كنتم اعداء و
فالف بين قلوبكم فاصبحتم بنعمته اخوانا وكنتم على شفا حفرة من النار فانقذكم

منها الخ - "و محکم بگیرید ریسمان (یا دین) خدا را مجتمعاً و متفرق مشوید و یاد کنید نعمت خدا را وقتیکه بودید دشمن یکدیگر بودید پس الفت داد (خدا) در میان دلهای شما پس شدید بنعمت او برادر با یکدیگر و بودید شما نزدیک بمغاکی از آتش پس رهانید شما را از آن الخ". ولتکن منکم امة یدعون الی الخیر و یامرون بالمعروف وینهون عن المنکر واولئک هم المفلحون. و باید که از میان شما گروهی باشند که بخوانند مردم را بسوی عمل نیک و امر کنند بکارهای پسندیده و منع نمایند از کارهای نکوهیده و ناپسندیده و آن گروه باشند از رستگاران. ولا تکونوا کالذین تفرقوا واختلفوا من بعد ما جاءهم البینات واولئک لهم عذاب عظیم - و مباشید مانند آن کسانیکه پراکنده شدند و خلاف کردند با یکدیگر بعد از آنکه آمد بایشان حجت ها و آن گروه (آنها هستند) که برایشان است عذاب سخت. این است یکی از آن آیاتی که ما کوشش داریم و دعا میکنیم که بر لوح قلوب مسلمانان کالنقش فی الحجر نقش پذیرد. مگر افسوس است که اخوت و اتحاد و یکدلی مسلمانان غیر ممکن مینماید. ولیکن این اختلاف و جنگ و تنازع مسلمانان امروزه نیست بلکه در زمان خود رسول الله ص وجود داشته است که این آیات نازل شده. البته پس از رحلت رسول الله اشتعال و افروختگی آنها بحد کمال رسید و کمال افسوس است که آنهمه سعی و جهد و زحمت رسول الله و رافت و رحمت خدا تعالی رایگان شد و مسلمانان پس از رسول الله بمراتب بدتر شدند از زمان جاهلیت چرا که آن زمان از بتان سنگی یا گلی و چوبی احترام میداشتند ولی بعد از آن کار را بجائی رسانیدند که نبیره رسول خدا و پیغمبر خود را شهید نمودند. کنتم خیر امة اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنهون عن المنکر وتؤمنون بالله الخ - شما بهترین امتها هستید زیرا که از میان شما بیرون آورده شده است برای خلق کسانی که امر میکنند خلق را بکارهای پسندیده و منع مینمایند از کارهای ناپسندیده و ایمان می آرند بخدا الخ. فبما رحمة من الله لنت لهم ولو کنت فظا غلیظ القلب لانفضوا من حولک فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم فی الامر فاذا عزمت فتوکل علی الله ان الله یحب المتوکلین - "بسبب مهربانی خداست که تو (ای محمد صلعم) که نرم دل گشتی بمسلمانان و اگر سخت دل و درشتخو و ترش مزاج بودی هر آینه از پیرامون تو پراکنده میشدند

پس در گذر ایشان (از رفتار و کردار نا هنجار آنها چشم فرو پوش) و آمرزش خواه برای گناه آنها و مشاورت کن با آنها در کارها پس هرگاه عزم خود را جزم کردی بکاری اعتماد کن بر خدا تحقیق که خدا دوست دارد متوکلین را"۔ این هم یکی از آیات بسیار عظیمه است که هم موعظه است و هم همدردی و مفید است برای تمام مسلمان جهان۔ و لیعلم الذین نافقوا و قیل لهم تعالوا قاتلوا فی سبیل اللہ او ادفعوا قالوا لو نعلم قتالا لا اتبعناکم هم للکفر یومئذ اقرب منهم للایمان یقولون بافواههم ما لیس فی قلوبهم الخ۔ "برای آنکه منافقان آگاه شوند و (چون) گفته شد ایشان را که بیائید جنگ کنید در راه خدا یا دفع کنید کافران را گفتند اگر ما میدانستیم طریق جنگ کردن را هر آئینه پیروی میکردیم شما را۔ این گروه در آن روز (که این عذر را آوردند) نزدیکتر بودند بکفر از ایمان۔ و میگویند بزبان خود آن چیزی را که در قلوب آنها نیست (یعنی محض دروغ میگویند و این صرف بهانه است)"۔ و لا یحسبن الذین یبخلون بما اتٰهم اللہ من فضله هو خیرا لهم بل هو شر لهم سیطوقون ما بخلوا به یوم القیٰمة الخ۔ "و نباید گمان کنند آن کسانیکه بخل میکنند از آنچه خدا از فضل خود آنها را عطا فرموده (که) این بخل برای آنها خیر است نه بلکه برای آنها شر است عنقریب آن مال و دولتی که با آنها بخل کرده اند طوق خواهند شد بگردن آنها در قیامت"۔ و اٰتوا الیتٰمی اموالهم و لا تتبدلوا الخبیث بالطیب و لا تاکلوا اموالهم الی اموالکم انه کان حوبا کبیرا۔ "و بدهید اموال یتیمان را بایشان و بدل مکنید مال خبیث را بمال پاکیزه (یعنی مالی را که بر شما حرام است بمال حلال خود شامل مسازید) و مخورید اموال آنها با اموال خود (یا مانند اموال خود) هر آئینه این عمل گناه عظیم است"۔ و لا تؤتوا السفهاء اموالکم التی جعل اللہ لکم قیٰما و ارزقوهم فیها و اکسوهم و قولوا لهم قولا معروفا۔ "و مدهید اموال خود را به ابلهان (زیرا که آن مال را) خدا تعالی برای استقامت معیشت شما قرار داده (هان البته) آنها را از مال خود بخورانید و بپوشانید و سخن نیک با آنها بگوئید"۔ اگرچه شخصی در حاشیه کلام مجید می‌نویسد "یعنی لڑکا بے عقل ہے تو اسکا مال اسکے ہاتھ نہ دو۔ اسکا خرچ اسمیں چلاؤ جب بالغ ہوا اور عقل پیدا کی تب مال حوالہ کرو الخ"۔ بنده معاف خواسته عرض میکنم که

که این بزرگوار ملتفت نشده است به اصل آیه که خدا تعالی می فرماید "اموالکم" و "لکم قیاما"
یعنی مال خود را که برای معیشت خود شماست. و در این صورت بنظر بنده معنی سفها در این جا چیز
دیگر است. اول یک فرقه سفها میباشند که خود را مسخره میسازند بلباس سفاهت و بلاهت. اینها
را جمعی از بزرگان و صاحبان دولتهای بسیار بسیار که از مسخرگان و صحبت آنها خوش اند در نزد
خود نگاه میدارند و پرورش مینمایند. ثانی بعضی سفها هستند که باعمال و افعال و حرکات سفاهتانه
گروهی از احمقان را فریب میدهند که چنین میدانند اینها مجذوب و اولیاء میباشند و اینها زر میدهند
و از اینها امیدوار مرادات خود اند و در خانهای خود نگاه میدارند و پرورش میکنند. ثالث گروهی
هستند بواقع سفها که عمداً خود را سفیه نمی سازند بلکه جبلتاً سفیه اند این گروه استند که خدا تعالی می
فرماید زر نقد و بسیار بدست اینها مدهید که در چند روز برباد دهند بلکه چیزی بخورانید و بپوشانید
زیرا که بحقیقت عاجز و مستضعفین اند +

واذا حضر القسمة اولی القربی والیتامی والمساکین فارزقوهم منه وقولوا لهم قولا
معروفا. و چون حاضر شوند در قسمت (یا وقت قسمت کردن) میراث خویشان و یتیمان و مسکینان را
چیزی بدهید (یا بخورانید) از آن تقسیم و با آنها سخن نیک بگوئید + ان الذین یاکلون اموال
الیتامی ظلما انما یاکلون فی بطونهم نارا وسیصلون سعیرا. هر آئینه آنانکه میخورند اموال
یتیمان را بظلم و ستم جز این نیست که بشکم خود فرو می برند آتش را و البته این جماعت بدوزخ
خواهند رفت + یا ایها الذین امنوا لا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل الا ان تکون
تجارة عن تراض منکم و لا تقتلوا انفسکم الخ. ای مومنان مخورید مال یکدیگر را در میان
خود جز آنکه باشد بطور تجارت و خرید و فروخت در رضامندی طرفین و مکشید یکدیگر را الخ +
الرجال قوامون علی النساء بما فضل الله بعضهم علی بعض وبما انفقوا من اموالهم الخ.
مردان حاکم استند بر زنان بسبب آنکه خدا فضیلت داده است بعضی از خلق را بر بعضی دیگر
و نیز بسبب آنکه (مردان) انفاق کرده یا میکنند اموال خود را الخ + بقیة این آیت منسوب

است بحکومت مردان بر زنان و سزا دادن مرد زن را در صورتی که خلاف فرمان شوهر کند بموجب
شرع. مگر افسوس است که در میان ما مسلمانان بجهات بسیاری و خصوصاً بجهت جهالت و بیعلمی بهر
در خصوص مسئله زنان غالباً زنان نافرمانی میکنند از شوهران خود و سخت سزای یابند و بموقع بی‌بها
ذلیل و خوار شده و ابداً حرمتی ندارند + واعبدوا الله ولا تشرکوا به شیئا و بالوالدین احسانا
وبذی القربی والیتامی والمساکین والجار ذی القربی والجار الجنب والصاحب بالجنب
وابن السبیل وما ملکت ایمانکم ان الله لا یحب من کان مختالا فخورا." و بپرستید خدا را و شریک
او قرار مدهید چیزی را و بوالدین خود نیکوئی کنید و همچنین (نیکوئی کنید) بصاحبان قرابت خود
و یتیمان و گدایان و همسایگان قریب و همسایگانی که اجنبی و دور باشند و همصحبتان و رفیقان
خود و بمسافران و با آنانکه شما مالک آنها میباشید (یعنی غلامان و کنیزکان) بدرستیکه خدا دوست
ندارد کسی را که خودپسند و مغرور است" + این آیه بسیار سخت و مشکل است برای بیان
و بدون ملاحظهٔ کتب تفاسیر معتبر و احادیث نبوی + بنده باندازهٔ فهم خود چیزی مینویسم.
(۱) اینکه شریک ساختن چیزی را بخدا معلوم نیست چه معنی دارد و شریک چه چیز یا کدام کس
مراد است. شاید در اینجا مختلف کیفیات و چیزها و اعمال در تحت شریک و شرکت واقع
میشوند. مثلاً پادشاه و وزیر و امیر و صاحبان دولت را در بیم و رجا و امید زنان و اطاعت و
ستایش زیادتی کنند از آنچه ضرور و واجب است تا بجائیکه بمنزله و مرتبهٔ خدائی برسند و
این مطابق آن شعر سعدی است "گر وزیر از خدا بترسیدی همچنان کز ملک ملک بودی"
(۲) همچنین ممکن است که کسی چندان بدولت خود مغرور باشد که بکمال خاطر جمعی و تکیه را بر آن
داشته باشد و بنابراین از اطاعت و خوف خدا بی پروا باشد و همین سبب است که غرور و نخوت
می فروشند + پس از این امر بسیار عظیم احسان و احترام نمودن از والدین نیز بسیار عظیم است
و نیز بکسانیکه ذکر آنها را بدنبال فرموده. در اینجا ذکری فرموده است از همسایگان و احسان
نمودن با آنها نیز و همچنین بمنیوایان و بیچارگان ولی بطور عموم است این فرمان یعنی همسایه

و بینوا خواه مسلم باشد و خواه کافر باید با او احسان نمود - و همچنان کنیزان و غلامان حلقه بگوش
اند - و در ختم کلام میفرماید بدرستیکه خدا دوست ندارد متکبر و خودپسند را + و بالجمله هیچ فرمانی
در هیچ کتابی از این فرمان کتاب اهل اسلام بهتر و کامل تر نیست در خصوص "همدردی
با بندگان خدا" این اوامر بعد با آن نهی اول که شریک بخدا باشد در یک پایه میباشند یعنی
شرک بخدا و بجا نیاوردن این احکام یکسان است یا آنکه بجا نیاوردن این احکام و شرک
بخدا یکسان اند - والله اعلم بالصواب + الذین یبخلون الخ - این آیه در مذمت بخل و بخیل
است "بخیل ار بود زاهد بحر و بر بهشتی نباشد بحکم خبر" + والذین ینفقون اموالهم رئاء
الناس الخ - این آیه نسبت وارد بمذمت انفاق که بطور ریا باشد و کسانیکه مال خود را انفاق
میکنند محض برای دیدن و شنیدن مردم و نام آوری که شیطان یار و یاور و رفیق شفیق در هر دو جهان
آنهاست + ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی اهلها واذا حکمتم بین الناس
ان تحکموا بالعدل ان الله نعما یعظکم به - ان الله کان سمیعا بصیرا - بتحقیق که خدا امر
میفرماید شما را که مسترد کنید امانات را بصاحبان یا مستحقین آن امانات و چون حکم مینمائید
درمیان خلق حکم نمائید بطور انصاف - بتحقیق که خدا نیکو ناصح است و نیک نصیحت میکند شما را -
و بدرستیکه خدا شنوا و بیناست + یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول و اولی
الامر منکم فان تنازعتم فی شیئ فردوه الی الله والرسول ان کنتم تؤمنون بالله
والیوم الاخر الخ - ای کسانیکه ایمان آورده اید فرمانبرداری کنید از خدا و فرمانبرداری
کنید از رسول خدا و نیز از صاحبان امر (یا حکومت) که از میان خود شما باشند - پس اگر اختلاف
کنید در امری پس راجع نمائید آن امر را بسوی خدا و رسول او اگر شما بطور حقیقت ایمان آورده
اید بخدا و بروز آخرت الخ + چونکه در لفظ اولو الامر درمیان مختلف فرق اهل اسلام اختلاف
است لهذا بنده در آن بحث نمی کنم ولیکن در هر حال چون گفتگو بر سر امور اهل اسلام است
و خدا فرموده است آن اولو الامر را اطاعت کنید که از میان شما یعنی از شما و مسلمان است

و با کفر و رده باید اطاعت آن اولوا الامر عین اطاعت خدا و رسول و در احکام خدا و رسول و در امور دین اسلام باشد یک دو کلمه عرض میکنم + بسیاری از مسلمانان و خصوصاً جهال اهل اسلام از سالهای بسیار قدیم بلکه از همان اوائل اسلام چنین می پنداشتند و می پندارند که پادشاه اسلام هر که باشد و بهر لباس و بهر رنگ و بهر وضع زیست و زندگی که باشد و اگر چه فاسق و فاجر و ظالم و زانی هم باشد اولوا الامر است + مگر در این زمان بعضی از خوشامدگویان لا یعلم و دین فروشان جاهل از مسلمانان هند که گاهی قرآن نمی خوانند و اگر هم بخوانند معنی یک لفظ را نمی فهمند استدلال ازین آیه آورده میگویند که حکومت یا پادشاه انگریز هم بر ما اولوا الامر و اطاعت او بر ما لازم و واجب است + در بعضی از مجالس بنده مکرر شنیده ام که بعضی با آواز بلند این سخن را گفته اند و فقیر همین جواب را بآنها داده که شما معنی آیهٔ قرآن و لفظ منکم را ندانسته اید - البته اطاعت هر حاکم و حکومتی را که کسی در تحت او باشد باید نمود همچنانکه نوکر اطاعت آقا و غلام اطاعت مالک خود را میکنند و کرد فرض است که بکنند لیکن اطاعت اولوا الامر اطاعت دین و در امور دین است و اولوا الامر واقعی هر که باشد بیشک از طرف خدا مقرر گشته است و باید مقرر شده باشد نه از طرف خلق - این مطلب را در جای دیگر خواهم نوشت + واذا حییتم بتحیة فحیوا باحسن منها او ردوها ان الله کان علی کل شیء حسیبا - و چون (مردم) سلام و دعا گویند شما را شما نیز جواب گوئید (آنها را) کلمهٔ بهتر از آن یا همان کلمه را بجواب بگوئید - هر آئینه خدا به همه چیز حساب کننده است + البته بلحاظ انسانیت و اخلاق و تواضع هر که سلام کند باید جواب او را گفت نه مختص است بمسلمان + وما کان لمؤمن ان یقتل مؤمنا الا خطأ الخ - و نباید که مسلمان بکشد مسلمانی را (که برادر دوست و دینی) بجز آنکه از روی خطا باشد الخ + و من یقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فیها وغضب الله علیه ولعنه واعد له عذابا عظیما - (و لیکن) هر که مسلمانی را بکشد بعمد و از روی قصد پس جزای او دوزخ است که در آن ابدالدهر بماند و غضب و لعنت خدا است بر آن شخص قاتل و آماده ساخته است

خدا برای او عذابی سخت را * لیس بامانیکم و لا امانیّ اهل الکتاب من یعمل سوء
یجز به و لا یجد من دون الله و لا نصیرا - نیست کار بر وفق آرزوی شما مسلمانان و نه
بر وفق آرزوی اهل کتاب (بلکه) هر کس که کار بد کند جزا داده خواهد شد بآن و نیابد برای خود
بجز خدا هیچ دوستی و نه یاری کننده را * و من یعمل من الصّالحات من ذکر او انثی و هو
مؤمن یدخلون الجنّة و لا یظلمون نقیرا - و هر که عمل نیک بجا آرد خواه مرد باشد و خواه زن
(مگر شرط آن این است که) آن کس مؤمن واقعی باشد آن گروه داخل بهشت میشوند و ذرّهٔ ستم
بآنهانمی شود * بزرگواری نوشته است که چون آیهٔ اوّل لیس بامانیکم نازل شد یهودان بخیره
بمسلمانان گفتند ما و شما یکسانیم در حالت پس آیهٔ ثانی نازل شده و خدایتعالی صراحةً اسلام
و ملّة ابراهیم را قید فرمود و دعوی یهود و دیگران را باطل نمود که سوای دین اسلام دین دیگری
مقبول نیست * مگر درین دو آیه چند نکته است که این بزرگوار ملتفت آن نشده است - (۱)
اینکه دین اسلام بجای خود است و بهترین ادیان است مگر آنکه دین اسلام ابداً نسبتی ندارد
به اعمال کسی و خدا را کار است با اعمال مسلمانان نه بدین اسلام - (۲) آنکه بخصوصه شرطی قرار
داده شده است که هر که مسلمان باشد و عمل نیک هم بکند او جزا و ثواب خواهد یافت نه هر که بزبان
مسلمان باشد و روز و شب باعمال خلاف شرع اسلام اشتغال داشته باشد - (۳) در آیهٔ
اوّل خدایتعالی میفرماید هر که عمل بد کند بالضّروره عقوبت خواهد یافت - پس هیچ مسلمانی نباید
خیال کند و خاطر جمع باشد که چون من مسلمانم و محض بزبان هر عمل خلافی از من بخشیده می شود *
یا ایّها الّذین امنوا کونوا قوّامین بالقسط شهداء لله و لو علی انفسکم او الوالدین و
الاقربین ان یکن غنیّا او فقیرا فالله اولی بهما فلا تتّبعوا الهوی ان تعدلوا و ان تعدلوا
و ان تلوا او تعرضوا فانّ الله کان بما تعملون خبیرا * "ای کسانیکه ایمان آورده اید قائم باشید
و استوار باشید در انصاف و گواهی دهنده باشید برای خدا اگرچه نقصان دارد آید بر جان شما
یا پدر و مادر و خویشان شما خواه آن شخص (که حقّی برا و ثابت می شود) دولتمند باشد خواه فقیر باشد

(و بهر حال بدانید که) خدا مهربان است برایشان . پس پیروی مکنید خواهش نفس خود را و رو گردانید از عدل و انصاف و اگر سخن خود را پیچ و تاب و تغییر و تبدیل دهید و اعراض کنید از انصاف پس بدرستیکه خدا آگاه است بر آنچه میکنید" ٭

باید دانست که این آیه و آیهٔ دیگری ازین قبیل که بعد ازین نوشته میشود بسیار دقیق پر معنی میباشند که بسیار کم مسلمان و مؤمنی میتوانند بر آن عمل کنند زیرا که خدا تعالی میفرماید که اگر شما حاکم باشید و اگر گواه باشید حکم کنید و گواهی دهید در حق خود و خویشان و والدین خود هم خواه فقیر باشند و خواه غنی بموجب حکم خدا عمل کنید و هیچ رو ملاحظه کنید فالله اولی بهما بفهم بنده این است که اطاعت خدا فوق اطاعت والدین است و میفرماید که از روی خواهش نفس خود یعنی بلاحظه نفس خود و قرابت خویشاوندی و فرزندی و اطاعت والدین از حق در مگذرید و انصاف حقیقی را بر کنار منهید و بهانه مجوئید که آنها را خلاصی بخشید از جرم و سزای آنها یا ادای حقوق بندگان من ٭ این است معنی واقعی همدردی فافهم ٭

یا ایها الذین امنوا کونوا قوامین لله شهداء بالقسط ولا یجرمنکم شنان قوم علی ان لا تعدلوا اعدلوا هو اقرب للتقوی واتقوا الله ان الله خبیر بما تعملون .

"ای کسانیکه ایمان آورده اید قائم و استوار باشید برای خدا (که) گواهی دهید براستی و انصاف و نباید که ملاحظهٔ دشمنی قومی (یا ملاحظهٔ دیگری) شما را بر آن بدارد که خلاف عدل و انصاف کنید . بلکه عدل و انصاف (واقعی) کنید زیرا که آن نزدیکتر است به پرهیزگاری و بترسید از خدا (این برای تاکید است) چرا که هر آینه خدا آگاه است بآنچه شما میکنید" ٭ لا یحب الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم الخ . چنین معلوم میشود که غرض است که اگر کسی بی سبب و بی جهة بدگوئی میکند از دیگری سزاوار نیست جز آنکه از آنکس ظلم دیده باشد که بد او را میگوید ٭ ان الذین امنوا والذین هادوا والصابئون

والنصاری من آمن بالله والیوم الآخر وعمل صالحاً فلا خوف علیهم ولا هم یحزنون

هر آینه کسانیکه ایمان آورده اند (محض بزبان نه بقلب) وهمچنین کسانیکه یهودی شدند و صابئین یعنی ستاره پرستان و ترسایان وغیره هر که ایمان حقیقی و از خلوص ارادت و قلب ایمان آرد بخدا و روز قیامت و عمل نیک و شایسته بجا آرد پس هیچ خوف و حزنی نیست برای آن گروه. * ولا تسبوا الذین یدعون من دون الله فیسبوا الله عدواً بغیر علم کذلک زینا لکل امة عملهم ثم الی ربهم مرجعهم فینبئهم بما کانوا یعملون. "وای مسلمانان دشنام مگوئید کسانی را که میخوانند (یعنی پرستش میکنند) سوای حقیقی را زیرا که آنها هم در عوض دشنام خواهند داد خدای حقیقی را که شما او را پرستش میکنید و نمیدانند آنها. همچنین آراسته کردیم و خوش نمودیم در نظر هر گروهی کردار و اعمال آن گروه را پس بازگشت آن گروه بسوی خدای ایشان باشد. پس خبر دهد خدا ایشان را بحقیقت حال آنها از آنچه را که می کردند" *

بزرگواری در شأن نزول این آیۀ فوق از بعضی تفاسیر بیان میکند باین نحو "اسلام کے غلبہ سے پہلے جب مسلمان مشرکوں کے بتوں کو برا کہتے تھے تو وہ خدا کو برا کہنے پر آمادہ اور مستعد ہو جاتے تھے اسپر خدا تعالی نے یہ آیت نازل فرما کر مسلمانوں کو بتوں کے برائی کرنے سے منع فرمایا۔ جب مسلمانوں کا زور ہو گیا تو بتوں کو برا کہنا تو درکنار فتح مکہ کے وقت مسلمانوں نے ان بتوں کو توڑ ہی ڈالا اس آیت کے حکم سے یہ مسئلہ نکلا کہ ضعف اسلام کے وقت اگر کسی مباح کام سے کوئی بڑا فتنہ پیدا ہوتا ہو تو اس مباح کام کو بند کرنا چاہیئے۔"

آنچه از ظاهر این آیه بر بنده معلوم میشود کلی بر خلاف تفسیر و تاویل آن بزرگوار است چه آنکه باید بگوئیم این آیه بآیۀ دیگری منسوخ شده است ولی آن آیه ناسخ در قرآن مجید بنظر بنده نرسیده است * و در این آیه دو مطلب است مربوط بیکدیگر. اوّل آنکه خدای تعالی مسلمانان را امر میفرماید که شما پرستندگان خدایان دیگر را دشنام مگوئید. ثانی آنکه میفرماید تمام خلق را اعمال

اعمال خودشان خوش داشته ایم و در عاقبت جزای آنها را میدهیم + اینکه خوشی بندگان در
هر فعلی از افعال از جانب خداست اگر ما تمسک خود قرار دهیم معلوم میشود که خدا جبار است یعنی
محض بخواست خداست که بندگان بت پرستی یا زناکاری میکنند. مگر معنی حقیقی این است که
بندگان آزاد و مختار نفس خود استند مگر ما عقل و چشم و گوش با آنها داده ایم و رسول و هدایت نامه
هم با آنها فرستاده ایم و شما نیز اعبد از جنس آنها و قرابتیان و خویشاوندان آنها بودید پس بر شما نیست که
آنها یا خدایان آنها را دشنام گوئید بلکه ما خود از آنها سؤال میکنیم و آنها را پاداش میدهیم + بدیهی
ظاهر است که اگر شما خدایان آنها را بد بگوئید خواه حق باشد و خواه ناحق آنها نیز خدای شمارا بد خواهند
گفت. اینکه این بزرگوار پیغمبر ما پس از فتح مکه و تباهی بتان یعنی پس از غلبهٔ اسلام این امر مباح
گشت بر مسلمانان بنظر من خلاف فرمان خدا و شرع رسول الله و قانون جهان بوده و هست
آن دستگاه اسلام و احکام خدائی در رسالت رسالت پناهی و هدایت نامهٔ خدا و آمدن جبرئیل و آوردن
وحی بعینه مانند اصول امروزهٔ حکومتهای متمدنه است و بحقیقت حکومتهای متمدنه از آن حکومت
حقیقی اخذ کرده اند + اگر بطور فرض امروز فرمانفرمای هند را فرمانی از پادشاه خود برسد که فلان بتکده
را خراب کن لازم نیامده است که دیگری از قوم انگریز را اجازت باشد که باشندگان آن بتکده
را بزنند یا دشنام گویند و بیشک اگر کسی چنین کند خلاف قانون کرده است و سزای سخت
ببیند + پس شکستن آن بتان بدست رسول الله یا بحکم رسول الله صلعم و در آغاز اسلام هیچ ضرورتی
نداشت که بعد از و دیگران هم چنین کنند. اگر قانون جهان چنین باشد پس انگریزان باید بگویند
که چون ما ملک هند را قابض شده ایم و قوم فاتح استیم و پای تخت دهلی را در قبضهٔ خود داریم
باید خلق آنجا یا تمام هند و بزرگان دین آنها را هم دشنام گوئیم زیرا که پس از غلبه و فتح بر ما مباح
است. اگر چنین کردند مسلمانان نباید شکایت کنند زیرا که بزعم آنها این اصول دین اسلام قرار یافته
است و این اصولی است که خود قرار داده اند در جهان. بسری حال مسلمانان و بحالت جبر
بانگ و فریاد برآرند که "مسلمانی نیست". همین کیفیات و خیالات بود بر خلاف حکم خدا و رسول او

که مسلمانان را باین تباهی درانداخت و دین اسلام را بدنام نمود - اول این قاعده را در میان
خود جاری داشتند یعنی شیعه و سنی و پس با مذاهب دیگر - کمال افسوس است ٭

قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم الا تشرکوا به شیئا و بالوالدین احسانا و لا تقتلوا
اولادکم من املاق نحن نرزقکم و ایاهم و لا تقربوا الفواحش ما ظهر منها و ما بطن
و لا تقتلوا النفس التی حرم الله الا بالحق الخ - "(ای محمد صلعم) بگو بیائید تا بیان کنم
برای شما آنچه را که خدای شما حرام فرموده است برای شما (این است که خدا حرام فرموده)
اینکه شریک مسازید چیزی را با او و نیکی کنید با والدین خود و مکشید اولاد خود را از خوف افلاس
(زیراکه) ما روزی میدهیم شما را و آنها را و مرتکب مشوید اعمال بیحیائی را آنچه از آنها ظاهر
باشد و آنچه از آنها مخفی باشد و همچنین مکشید نفسی را که حرام ساخته است خدا کشتن او را
جز بطور حق و بموجب شرع الخ" ٭ و لا تقربوا مال الیتیم الا بالتی هی احسن حتی یبلغ اشده
و اوفوا الکیل و المیزان بالقسط لا نکلف نفسا الا وسعها و اذا قلتم فاعدلوا و لو کان
ذا قربی و بعهد الله اوفوا الخ - "و نزدیک مشوید یعنی مخورید و متصرف مشوید مال یتیم را مگر بنحوی
که نیک باشد تا زمانی که آن یتیم بجوانی برسد - و تمام کنید یعنی بدهید پیمانه و ترازو را بطور انصاف
تکلیف نمیدهیم هیچکس را مگر بقدر طاقت او - و چون سخن گوئید پس انصاف را رعایت
کنید هر چند که آن کس صاحب قرابت و رشته باشد با شما[1] - و بعهد خدا وفا کنید الخ" ٭ و آیه
دیگر پس ازین آیه بیان شده - باید عموم اهل اسلام ملتفت باشند که درین دو آیه فوق سوای نهی
از شرک بخدا و امر بایفای عهد خدا باقی نسبت دارد به بندگان در میان خود که بحقیقت هادی
هستند - خدا تعالی امر میفرماید همه بندگان خود را که نیکی کنند بوالدین خود و نهی میفرماید که اولاد
خود را نکشند - پیرامون فحش و اعمال قبیحه و بیحیائی نگردند - قتل نفس نکنند - اموال یتیمان را
نخورند - و پیمانه و میزان را در وقت پیمودن و وزن کردن کم ندهند - اینهمه خلاف همدردی

[1] شاید که در اینمقام و اذا قلتم بمعنی این است که چون حکم و انصاف میکنید بطور حقیقت و نسبت کنید ٭

و اخوت و مروت و انسانیت استند ⁂

من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و من جاء بالسيئة فلا يجزى الا مثلها وهم لا يظلمون - هرکه نیکی کند پس برای اوست ده چندان آن نیکی و هرکه بدی نماید پس جزای او مانند آن بدی است و هیچ تعدی بر آنها نخواهد شد ⁂ یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد و کلوا و اشربوا و لا تسرفوا ان الله لا یحب المسرفین - " ای اولاد آدم بگیرید زینت خود را (یعنی لباس پاکیزهٔ خود را) در مسجد بروید در وقت هر نمازی و بخورید و بیاشامید ولی از حد در مگذرید زیرا که خدا دوست ندارد اسراف کنندگان را" چنین معلوم میشود که غرض ازین آیه این است که خدا تعالی منع نمیفرماید بندگان خود را که لباس خوب و قشنگ و کمخاب و اطلس بپوشند و خوب بخورند و خوب بیاشامند و بکمال آسایش بسر برند مگر منع میفرماید از اسراف و خرجهای بیهودهٔ بیمعنی نمودن و از اندازهٔ دخل و شان خود بیشتر خرج کردن را مثل اینکه اکثری از اهل اسلام و خصوصاً در ملک هند اگر ده روپیه آمدنی دارند بیست روپیه دیگر هم بالقرض میگیرند یا از ممر حرام دیگری بدست آورده و بطرق مختلفهٔ خلاف شرع و عقل و تمدن خرج میکنند و همیشه مقروض استند و طلبکار بدرخانهای آنها ایستاده دشنام میگویند و اینها پروائی ندارند - هر امیر و فقیری بقرض هر سود گرانی باید بایسیکل و گراموفون و موتور کار و امثال این اشیاء بیهوده را داشته باشد ⁂

یا ایها الذین امنوا اذا لقیتم فئة فاثبتوا واذکروا الله کثیرا لعلکم تفلحون ⁂ و اطیعوا الله و رسوله و لا تنازعوا فتفشلوا و تذهب ریحکم و اصبروا ان الله مع الصابرین ⁂ و لا تکونوا کالذین خرجوا من دیارهم بطرا و رئاء الناس و یصدون عن سبیل الله والله بما یعملون محیط ⁂ " ای مسلمانان چون روبرو شوید با گروهی از جنگجویان یعنی خصم پس ثابت بقدم بمانید و رو مگردانید از آنها و خدا را بسیار یاد کنید شاید که رستگار شوید - و اطاعت کنید خدا و رسول را و با یکدیگر نزاع مکنید که در این صورت شما بزدل شوید و از دست میرود

نروید و جرئت شما برود و صبر کنید هر آئینه خدا با صابران است - و مباشید مانند آنانکه از خانه های خود بیرون آمدند بادکنان و فخر نمایند و محض برای خودنمائی و بند میکردند راه خدا را و حال آنکه خدا با آنچه میکردند محیط و غالب بود" ❊

این آیات مذکورهٔ بالا آن آیات استند که غرض این فقیر است از نوشتن این کتاب باید دانست که ابتداً جمعی از عربهای جنگلی و گرسنه یا بظاهر یا بواقع ولی غالباً بظاهر اسلام قبول کردند محض برای مال دنیا و اگرچه جنگجو و جری بودند و از قدیم در میان خود جنگ و جدال و قتال داشتند مگر برای جهاد کردن سستی میکردند و شانه تهی مینمودند بلکه از میدان جنگ میگریختند و لهذا پیوسته آیه نازل میشد برای آنکه اینها بجهاد بروند و مال و جان خود را در راه خدا بدهند و چون غنیمتی بجنگ می آمد با رسول الله منازعت مینمودند و در تقسیم آن و نافرمانی رسول الله را میکردند چنانچه از آیات ماقبل آن معلوم میشود واعلموا انّما غنمتم من شیئ الخ - ولو اریکهم کثیرا لفشلتم فی الامر الخ و امثال ذلک ❊ این کیفیات و واقعات و اسباب و جهات تنازع و جنگ و جدال از روی جهالت و محض از روی غرض و نفسانیت و برای حب جاه و مال دنیا از همان زمان در میان مسلمانان شروع شد و جاری شد که رفته رفته بلحاظ اتحاد دین سراسر جهان را فرا گرفت و از همان زمان روز بروز اساس اسلام متزلزل گشت تا آنکه بنتیجه آن امروز نصاری قوی بازو شدند و بر مسلمانان غالب شدند و در هر جا مسلمانان را مغلوب و منکوب ساختند اگرچه هنوز بسیاری از جهال مسلمان چنین میدانند که مغلوب و منکوب نیستند - تمام سعی و جهد ما این است که مسلمانان بیش ازین در امور مذهبیه تنازع نکنند و کم قوت و بزدل نشوند و عزت و شان و شوکت دین و ملت خود را بباد نسازند بعضی ازین مطالب انشاء الله در مقام خود مفصلاً بیان خواهند شد ❊

انّما الصدقات للفقرآء والمساکین والعاملین علیها والمؤلّفة قلوبهم و فی الرّقاب والغارمین وفی سبیل الله فریضة من الله الخ - "جز این نیست که صدقات

برای فقیران است و بینوایان و کارکنان بجمع آوری صدقات و آنانکه الفت داده اند دل خود را باسلام (یعنی ضعیف الاسلام اند) و برای خرج کردن در آزادی بردگان و برای قرضداران و برای خرج نمودن در راهِ خدا (یعنی برای جهاد کردن) و برای مسافرین . اینها فرض شده اند از جانب خدا الخ" ، مؤلّف القلوب کسانی بوده اند که بظاهر مسلمان بوده اند و به طمع مال خود را مسلمان وانمود اند چنانچه بزرگواری از اهل سنّت در حاشیهٔ قرآن مجیدی نوشته " اور دل جنکا پرچانا ہے وہ لوگ تھے کہ طمع پر مسلمان ہوئے لیکن سردار قوم تھے" -
در ابتدای اسلام خدا و رسول او بحکمت آنکه اساس اسلام استحکام پذیرد بعضی اشخاص غیر مستحق را نیز در گروه مستحقین شامل کردند البتّه هزارها ازین قبیل بوده اند . مگر رای ضعیف این است واقلاً در ملک و در میان قوم خودم که بجز مستحقین واقعی ابداً هیچکس دیگر چیزی ندهند - مستحقین واقعی نزد بنده کسانی هستند که از دست و پا عاجز اند و نیز نابینائی که ابداً قدرت بکار کردن دست و پا حرکت دادن ندارند - بعد از آن کسانی هستند از همسایگان و رشته داران که بطور واقع معلوم و ثابت شود که محتاج اند و هر کس دیگری که جمعی از مردمان معتبر امی شناسند و از حال آنها بکلّی آگاه اند که آنها صاحبان عزّت و عفّت و آبرو میباشند و روی گدائی ندارند و نیز نمازی و پرهیزگار و خدا ترس استند و شیاد و کلاش نیستند و افیونی و چرسی و بنگی و مدکی وازین قبیل کسان نیستند + یک قوم دیگر نیز میباشند که نیز در رای بنده از سایرین مذکوره زیاده مستحق اند و آنها کسانی میباشند که طالبان علم و دانش اند و ابداً توفیق ندارند که اسباب علم و دانش خود را فراهم کنند - من از درد دل این گروه بخوبی آگاهم که اگر اسباب میداشتم معلوم نیست که در جهان چه میکردم + بهر حال تا ممکن باشد باید از طرف حکومت و با واسطهٔ قانون حکومتی یا از طرف انجمنی بندوبستی بشود و کارخانهٔ برپا گردد که غالب مردمان بیکار و حتّی کوران و مطلق گدایان ضعیف را بکاری بگمارند و بعضی را چیزی روزانه مقرر نمایند و لی به تندرستان قوی بازو هی کشتی گیر و گدایان پر زور بی پروا و بی غیرت ابداً چیزی نه هند و اجازت گدائی کردن

هم نبخشند و اگر خلاف حکومت و قانون را نمایند لو اجب گوشمال دهند +

والمؤمنون والمؤمنات بعضهم اولیاء بعض یأمرون بالمعروف وینهون عن المنکر ویقیمون الصلوة ویؤتون الزکوة الخ آیهٔ ثانی - "مردان مؤمن و زنان مؤمن بعضی از ایشان دوست و مددکار استند بعضی دیگر را (بجهة آنکه) راهنمائی میکنند آنها مرا یا مردمان را بکارهای پسندیده و منع مینمایند عملهای ناپسندیده و برپا میدارند نماز را و میدهند زکوة را الخ آیهٔ ثانی" . ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم واموالهم بان لهم الجنة یقاتلون فی سبیل الله فیقتلون ویقتلون الخ آیهٔ ثانی - "هر آئینه خدا خریده است از مؤمنان جان و مال ایشان را در عوض جان و مال آنها آنها راست بهشت (زیرا که) مؤمنان جنگ میکنند در راه خدا پس میکشند کفار را و خود نیز کشته میشوند الخ آیهٔ ثانی که بیان میفرماید نشانهای آن مؤمنین را و مژده نیک میدهد آنها را + ویا قوم اوفوا المکیال والمیزان بالقسط ولا تبخسوا الناس اشیاءهم ولا تعثوا فی الارض مفسدین - (ای قوم من یعنی ای مسلمانان) تمام بدهید وزن پیمانه و ترازو را با انصاف و کم مدهید بمردمان چیزهای آنها را و در زمین هم فساد مکنید + اگرچه این آیه مربوط با آیهٔ پیش ازین است و نسبت دارد بقوم دیگر و کلام شعیب است مگر احکام الهی برای همه بندگان در هر زمان یکسان بوده همیشه چنین خواهد بود + والذین صبروا ابتغاء وجه ربهم واقاموا الصلوة وانفقوا مما رزقناهم سرا وعلانیة ویدرءون بالحسنة السیئة اولئک لهم عقبی الدار - "و آنکسانیکه صبر کردند محض برای رضای الهی و برپا داشتند نماز را و از آنچه روزی دادیم ایشانرا انفاق میکنند در راه خدا پنهان و آشکار و دفع مینمایند بنیکی بدی را (یعنی در عوض بدی دیگران نیکی میکنند) برای آن گروه است جزای آن سرا که در آیهٔ بعدی آید + این آیه مربوط است بدو آیهٔ پیشتر از جائی که خدا تعالی میفرماید" آیا کسی که میداند آنچه را که فرستاده شده است بسوی تو از جانب پروردگار تو راست و درست است آنکس مانند کسی است که نابینا باشد (هرگز چنین

نیست) بتحقیق آنانکه صاحبان دانش و بینش اند پند می پذیرند - آنها کدام گروه استند
آن گروه اند که وفا میکنند بعهد خدا و نمی شکنند عهد خودرا - و آنها کسانی هستند که پیوند
میدهند آنچه را خدا امر فرموده است با آنچه که باید پیوند دهند یعنی مقام هر امری از اوامر
و هر نهی از احکام الهی را بخوبی میدانند) و میترسند از پروردگار خود و خائف استند از روز
واپسین و از سختی حساب آن روز . افسوس است که بسیاری از انسانها نمیدانند و تا اینهم
نمیدانسته اند که این گروه کدام گروه بوده اند . ان الله یامر بالعدل والاحسان
وایتاء ذی القربی وینهی عن الفحشآء والمنکر والبغی یعظکم لعلکم تذکرون - هر آئینه
خدا ایشان امر میفرماید (بندگان خود و مسلمانان را عموما) بانصاف و نیکوکاری کردن و بخشش
نمودن بخویشان و منع میکند بندگان خودرا از اعمال قبیح و بیحیائی و کارهای ناپسندیده و
تعدی و سرکشی - و پند میدهد شما را شاید که پند بپذیرید . وآت ذا القربی حقه والمسکین
وابن السبیل ولا تبذر تبذیرا + ان المبذرین کانوا اخوان الشیاطین وکان
الشیطان لربه کفورا + واما تعرضن عنهم ابتغاء رحمة من ربك ترجوها فقل لهم
قولا میسورا + ولا تجعل یدك مغلولة الی عنقك ولا تبسطها کل البسط فتقعد ملوما
محسورا . و بده حق صاحب قرابت را و حق فقیر و مسافر را (ولیکن) اسراف بیجا و زیاده
خرجی مکن بدرستیکه اسراف کنندگان برادران شیاطین اند و شیطان پروردگار خودرا
ناسپاس و گنهگار است - و اگر رو بگردانی ازین گروه مذکور بانتظار آنکه از جانب پروردگار
تو رحمتی بشود یعنی چیزی از جائی برسد که امید حصول آنرا داری پس سخنی نیک و ملائم بگو بآن
جماعت - و مکن دست خودرا بسته بگردن (مانند بخیلان) و نه هم بکلی گشاده دار (که برباد دهی
هر چه داری و آنگاه تمام اسباب و سامان و جاگیر خودرا بگرو گذاری و مقروض گردی) و پس
ازان بنشینی ملامت کرده شده و درمانده هم بواسطهٔ نقصان مایه و هم بواسطهٔ شماتت همسایه .
پس ازان چند نهی دیگر میفرماید - ولا تقتلوا اولادکم - ولا تقربوا الزنی - ولا تقتلوا

النّفس - ولا تقربوا مال الیتیم + پس دوامر میفرماید - واوفوا بالعهد - واوفوا الکیل - "یعنی اولاد خود را مکشید - پیرامون زنا و بیحیائی مگردید - و مکشید نفسی را ناحق - و نزدیک مال یتیم مروید و مخورید - و ایفا کنید بوعدهای خود - و آنچه را به پیمانه و میزان میفروشید کم مدهید" + چند آیهٔ دیگر هم بعدازان می آیند + انّ الّذین امنوا و عملوا الصّالحات انّا لا نضیع اجر من احسن عملا - هر آئینه آنانکه ایمان آوردند و کارهای شایسته و نیک کردند بتحقیق که ما ضایع نمیکنیم مزد کسی را که کار نیک نماید + مزد آنها در آیهٔ بعد ذکر شده +

قد افلح المؤمنون - هر آئنه رستگار شدند مؤمنان حقیقی و اقعی - آنها کدام گروه استند

الّذین هم فی صلاتهم خاشعون - والّذین هم عن اللّغو معرضون - والّذین هم للزّکوة فاعلون - والّذین هم لفروجهم حافظون الّا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم غیر ملومین - والّذین هم لا ماناتهم وعهدهم راعون - "آنها که در نماز خود زاری کننده اند + و آنها که از بیهودگی و بیهوده گوئی و اعمال پست روگردان اند + و آنهائیکه زکوة مال خود را ادا کننده اند + و آنهائیکه شرمگاه خود را نگاه میدارند از حرام سوای بر زنان منکوحه و کنیزکان خود که ملامت و نکوهشی بر آنها نیست + و آنهائی که امانتها و عهد و پیمان و وعدهای خود را رعایت میکنند و در آنها خلاف نمی ورزند" + پس مجدداً میفرماید والّذین هم علی صلواتهم یحافظون - و آنهائی که بر نماز خود مراقب اند و گاهی غفلت از آن نمی ورزند + اولٰئک هم الوارثون - الّذین یرثون الفردوس هم فیها خالدون - "این گروه مذکور الصّدر استند وارثان بهشت که بهشت بمیراث با آنها میرسد و در آن مدام مقیم خواهند بود" + باز در جای دیگر بهمین ترتیب خدا تعالی ظاهر میسازد علامات مؤمنین و متقیان حقیقی را + انّ الّذین من خشیة ربّهم مشفقون + والّذینهم بایات ربّهم یؤمنون + والّذین هم بربّهم لا یشرکون + والّذین یؤتون ما اتوا وقلوبهم وجلة انّهم الی ربّهم راجعون

اولئك يسارعون فى الخيرات وهم لها سابقون ؛ "تحقيق كسانيكه از خوف پروردگار خود مضطرب و پریشان اند - و بآیات و نشانیهای پروردگار خود ایمان می آرند - و برای پروردگار خود کسی یا چیزی را شریک مقرر نمی سازند - و در راه خدا میدهند و دلهای ایشان خائف است زیراکه (میدانند) که آنها بسوی پروردگار خود بازگشت کنندگان اند و باید جواب خدا را بدهند در اعمال و افعال خود" ؛ الذین یرمون المحصنات الغافلات المؤمنات لعنوا فى الدنیا والآخرة ولهم عذاب عظیم - وآنکسانیکه دشنام میدهند یا تهمت می بندند بزنان پاکدامن و بیخبر از افعال شنیعه و مؤمنه اند آنکسان لعنت کرده شده اند در دنیا و آخرت و برای آنهاست عذاب عظیم و سخت ؛ لا ایها الذین امنوا لا تدخلوا بیوتا غیر بیوتکم الخ - ای کسانیکه ایمان آورده اید سر زده و بی اجازت و بدون سلام داخل خانهای یکدیگر یا غیر مشوید تا که اجازت یابید الخ + شاید این هم برای تأدیب عربهای جنگلی بوده است که بدون لحاظ و اجازت و سلام سر زده داخل خانهای غیر می شده اند یا که بی ادبانه بخدمت رسول الله و در حجره مقدس او می شده اند و بهر حال این فعل هم بسیار بد است + قل للمؤمنین یغضوا من ابصارهم ویحفظوا فروجهم ذلك ازكى لهم الله یعلم بما یصنعون - بگو ای محمد ص بمؤمنین که بپوشند چشمهای خود را و حفظ کنند شرمگاه خود را زیرا که چنین کردن پاکیزه تر و بهتر است برای ایشان بدرستیکه خدا آگاه است با آنچه میکنند ؛ وقل للمؤمنات یغضضن من ابصارهن ویحفظن فروجهن ولا یبدین زینتهن الا ما ظهر منها ولیضربن بخمرهن على جیوبهن ولا یبدین زینتهن الا لبعولتهن الخ - "و بگو زنان مسلمانان را که بپوشند چشمان خود را و حفظ نمایند شرمگاه خود را و آشکار نکنند آرایش و زینت خود را مگر آنچه که ظاهر است از آن مواضع و باید که فرو اندازند معجر یا چادر خود را و ننمایند آرایش خود را جز بشوهران خود - الخ ؛ اگرچه در هر امری از امور اهل اسلام اختلاف رای و خیال بیشمار است و در هر ملکی رسوم خاص بسیاری میباشد که بحقیقت همه بدعت است

وبسیاری دیگر امور خلاف شرع و عقل محض از بی پروائی حکومت و علما و بزرگان رواج یافته
اند مگر چیزی اینکه این امور بدعتیه و خلاف شرع در ملک هند جاری و مروّج اند شاید که در هیچ
ملک دیگر نباشند - مثلاً در ممالک دیگر اسلام غالباً همگان بر طبق همین آیهٔ بالا که نسبت دارد
به عورات عمل میکنند و زنان اعلی و ادنی با چادر و برقع از خانهای خود بیرون آمده بهر جا که
بخواهند میروند و خرید و فروش هم میکنند - برخلاف در ملک هند در میان گروه معدودی رسم
پرده نشینی رواج دارد - مراد از پرده و پرده نشینی این است که زنان از خانهای خود بیرون
نیایند و لیکن اگر بیرون آیند غالباً لباسی ندارند که آنها را بکلّی بپوشد و لباس تن آنها بالکل
ناقص است خصوصاً در دکن - در این زمان که گاری رواج شده در گاریهای نشینند و
چون در گاری بنشینند و از گاری خارج شوند بسیاری از مردم را پس و پیش میکنند که
غضّ البصار نمایند مگر عاقبت بهر نحو که باشد اوباش بر آنها نظری اندازند + بعضی از فرقهای
اهل اسلام هم هستند که این رسم در میان آنها نیست و اعلی و ادنی روی گشاده و با زینت هم
از مکانات خود بیرون می آیند و در کوی و برزن میروند + و دیگر اکثر زنان از هر صنفی از اصناف
اواسط و ادانی بی پرده و با همان لباس ناقص بیرون می آیند + مگر فرقهٔ ادانی نعوذ بالله چنان
در راه میروند که زبان از بیان آن عاجز است و حقیقت چشم پوشیدن مردان بسیار مشکل است
در این زمان که کنون در همه جا ترقّی یافته بعضی از تربیت یافتگان در ممالک یورپ بر آن استند
که باید بکلّی رسم پرده معدوم شود و زنان اسلام تماماً بر مثال زنان یهود و نصاری و مجوس و هنود
بیرون آیند و همه جا بروند و همه کار کنند - اگرچه مرا با خیالات دیگران کاری نیست ولی در نزد
رای من اینهمه خلاف شرع اسلام استند و میگویم که اگر اهل اسلام این امور را خلاف دانند
پس بزرگان اسلام را لازم است که بگرد هم نشسته در این امور رای معقولی زنند و اصلاح کلّی
نمایند زیرا که این امور و رسم جزئی هستند از همدردی + اگر فرصت دست دهد اندکی مفصّل تر
در این امور گفتگو خواهیم نمود -

والّذین اذا انفقوا لم یسرفوا و لم یقتروا و کان بین ذلک قواما - و کسانیکه چون
انفاق میکنند در راه خدا نه اسراف و از حد تجاوز میکنند و نه بکلّی تنگی مینمایند بلکه بطور میانه روی و
خیر الامور اوسطها عمل مینمایند + پس ازین آیه چند آیهٔ دیگر هست که باید ملاحظه شود در سورهٔ
فرقان + در سورهٔ شعرا چندین مقام از قول رسولان نسبت باسم خود خدا تعالی می فرماید
فاتقوا الله و اطیعون - پس بترسید از خدا و فرمانبرداری کنید از من + در جائی پس ازین آیه
میفرماید ولا تطیعوا امر المسرفین - الذین یفسدون فی الارض ولا یصلحون - و پیروی
مکنید فرمان مسرفین یا کسانی را که از حد و صراط مستقیم اعتدال بیکسو افتاده اند و فساد میکنند
در زمین و اصلاح نمی نمایند + در اینجا نکتهٔ خوبی بنظر بنده میرسد قابل تأمل عموم اهل اسلام -
چونکه اسراف همیشه بمعنی زیاده از اندازه خرج کردن و مسرف زیاده از اندازه خرج کننده است -
لهذا کسانیکه مسرف واقع میشوند دیگران را نیز باسراف راهنمائی مینمایند و بنا برین از آن اسراف
مردم تباه حال میشوند یعنی گدا و گدائی افزایش می یابد و بحقیقت این فساد است برخلاف اصلاح
حال قوم و همدردی +

در جای دیگر باز خدا تعالی مکرر میفرماید اوفوا الکیل ولا تکونوا من المخسرین +
وزنوا بالقسطاس المستقیم + ولا تبخسوا الناس اشیاءهم ولا تعثوا فی الارض مفسدین +
و تمام به پیمائید پیمانه را و مباشید زیان کار در پیمودن - و بترازوی سنجید بطور درستی و صداقت
و کم مدهید اشیاء مردم را بمردم و بیباک و مفسد مباشید در زمین + و انذر عشیرتک
الاقربین + واخفض جناحک لمن اتبعک من المؤمنین + فان عصوک فقل انی
بریء مما تعملون + و (ای محمد ص) بترسان و بیم ده قبیلهٔ نزدیک یا قرابت داران خود را - و
پست کن بازوهای خود را (یعنی تواضع نما) برای آن مسلمانانی که پیروی ترا کرده اند - پس
اگر نافرمانی کنند ترا پس بگو آنها را که بدرستی تحقیق من بیزارم از آنچه شما عمل می آرید + هل
انبئکم علی من تنزّل الشیاطین - تنزّل علی کل افاک اثیم - آیا خبر دهم شما را که شیاطین

بر کدام گروه فرود می آیند فرود می آیند بر هر دروغگوی گنهکار + مراد کسانی هستند که احادیث
دروغ را نشر می باشند یا روایات و حکایات بی پا را از خود جعل می نمایند + من جآء بالحسنة
فله خیر منها وهم من فزع یومئذ آمنون - هر که بیارد (یعنی بکند) نیکی را پس برای اوست
بهتر از آن نیکی آن فعل و آن گروه نیکی کننده از اضطراب و سختی روز قیامت ایمن باشند +
فآت ذا القربی حقه والمسکین وابن السبیل ذلک خیر للذین یریدون وجه الله
واولئک هم المفلحون - پس بده حق صاحب قرابت و خویشی و حق محتاج و مسافر را (زیراکه)
این عمل نیک است برای کسانیکه طالب دیدار خدا بیاشند و این گروه هستند رستگاران +

این آیات بعد الذکر نصایح لقمان است به پسر خود که خداتعالی بیان فرموده است
برای هدایت این امت - ابتدا این است یا بنیّ لا تشرک بالله انّ الشرک لظلم عظیم -
ای پسر من گاهی چیزی و کسی را شریک مساز با خدا بدرستیکه شرک بخدا ظلم و گناه عظیم است
یا بنیّ انها ان تک مثقال حبّة الخ - معنی این آیه این است که ای پسرک من بدان که اگر
در زمین چیزی باشد برابر یک ارزن و آن چیز در میان سنگ بسیار سختی باشد یا در آسمانها
و زمین باشد بهر حال خدا برآن آگاه است و تحقیق که خدا از هر جزئی و کلی آگاه است + یا بنیّ
اقم الصلوة وامر بالمعروف الخ - ای پسرک من نماز کن و امر نما مردم را باعمال نیک و منع کن
از اعمال بد - صبر کن برآنچه بر تو وارد آید از مصائب - بدرستیکه اینگونه اعمال بسیار معظم اند و از
همت والا و عزم بالجزم میشوند + ولا تصعّر خدّک للنّاس الخ - و روی خود را از مردمان
متاب از روی غرور و نخوت و بر زمین مخرام از روی خودپسندی و تکبر و مناعت - تحقیق که
خدا دوست ندارد متکبران خودپسند را + واقصد فی مشیک واغضض من صوتک الخ
و میانه روی کن در رفتار یعنی راه رفتن خود و فرود آر آواز خود را یعنی آهسته و ملائم سخن گو
زیراکه بدترین و مکروه ترین آوازها آواز خر است + ومن یسلم وجهه الی الله وهو
محسن فقد استمسک بالعروة الوثقی والی الله عاقبة الامور - و هر که مسلمان شود محض

برای خدا و او نیکوکار هم باشد پس هر آئینه دست زده است به ریسمانی محکم و بسوی خداست بازگشت همهٔ کارها ✤ وما اموالکم ولا اولادکم بالتی تقربکم عندنا زلفی الا من آمن وعمل صالحا-الخ - یعنی مال و اولاد شما گاهی شما را نزدیک ما قربت و عزت نمی بخشند (لیکن البته) هرکه ایمان آرد و عمل نیک کند آن گروه استند که دو چند آنچه کرده اند مزد خواهند یافت (و سوای آن) آنها در کوشکها و غرفهای نشینند در کمال آرامش ✤ ان الذین یتلون کتاب الله واقاموا الصلوة وانفقوا مما رزقناهم سرا وعلانیة یرجون تجارة لن تبور - هر آئینه کسانیکه میخوانند کتاب خدا را و برپا میدارند نماز را و از آنچه با آنها را داده ایم در پنهانی و علانیه انفاق میکنند (آنها هستند که) امیدوار تجارتی میباشند که تباه نشود (یعنی کسادی و زیان در آن تجارت نخواهد بود) ✤

اکنون می آئیم بر سر حکایت حضرت داؤد ع که مناسبت بی نهایتی دارد بغرض فقیر که همدردی باشد و نکات مطالب دقیقهٔ دیگر نیز در این آیه و این حکایت منسوب بآن میباشد ✤ یا داود انا جعلناك خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق ولا تتبع الهوی فیضلك عن سبیل الله - ان الذین یضلون عن سبیل الله لهم عذاب شدید بما نسوا یوم الحساب - "ای داؤد بدرستیکه ما ترا از جانب خود حاکم یا نائب خود قرار داده ایم در روی زمین پس حکم کن میان مردمان بانصاف و راستی و پیروی مکن خواهش نفس خود را (که آن خواهش نفس) گمراه کند ترا از راه حق - بتحقیق کسانیکه منحرف میشوند از راه خدا مقرر است برای آنها عذاب بسیار سخت بسبب آنکه فراموش کرده اند (یا میکنند) روز حساب و انصاف حقیقی را" ✤ حکایت حضرت داؤد ع و بودن نه زن او و خواهش گرفتن دیگری را و آمدن دو فرشته بصورت آدمیان و کیفیت نعجه بر هر کسی معلوم است که خود حضرت داؤد ع گفت قال لقد ظلمك بسؤال نعجتك الی نعاجه بیشک این آیهٔ تهدید و تنبیه است و خود خطاب یا داود خطاب تهدید است - پس مسلمانان باید بخاطر دارند و فراموش نکنند که فرمانبرداری خدا و امر خدا و خصوصا که امر حق الناس یا

پیروی هوا و هوس بی نهایت سخت و مشکل است که انبیاء هم از آن ناگریز و ناگزیر بودند تا چه رسد بسایر بندگان - اگر چه انبیاء را معصوم میدانیم مع ذلک از ترک اولی رهائی نداشتند *

انّا انزلنا علیک الکتاب بالحقّ فمن اهتدی فلنفسه و من ضلّ فانّما یضلّ علیها و ما انت علیهم بوکیل - بدرستیکه ما فرستادیم بر تو (ای محمّد ص) کتاب را برای هدایت مردمان پس هر که هدایت یافت هدایت یافت برای فائده و بهبودی خودش و هر که گمراه شد جز این نیست که گمراه شد برای نقصان خود (و لهذا) تو نیستی برایشان نگاهبان یا وکیل آنها نیستی * و ویل للمشرکین - الّذین لا یؤتون الزکوة و هم بالآخرة هم کافرون - اگر این آیه نسبت وارد به مشرکین معنی آن بشود "وای بر احوال مشرکین آنانکه زکوة نمیدهند و معتقد قیامت و حساب و کتاب و جزا و عقاب نیستند" - پس از دو حال بیرون نیست (۱) یا مشرکین محض این گروه استند که زکوة نمید هند و اعتقاد بروز جزا ندارند - (۲) یا اینکه اینها نیز از جملهٔ علامات مشرکین استند * از جملهٔ علامات مؤمنین بعضی را خدا یتعالی چنین بیان فرموده است واستجابوا لربّهم واقاموا الصّلوة وامرهم شوری بینهم و ممّا رزقناهم ینفقون - و آنانکه فرمان خدا را اطاعت میکنند و برپا میدارند نماز را و کارهای آنها بروفق مشاورت است و از آنچه روزی داده ایم ایشان را انفاق می نمایند * در این جا یک دو نکتهٔ باریک بنظر فقیر رسید اوّل آنکه ملاحظه باید کرد عظمت و فوائد مشاورت را - ثانی اگر برادران دینی معاف فرمایند میگویم که ملل و پیروان ادیان دیگر که باهم مشاورت می کنند و همدردی دارند بحقیقت آنها مؤمنین استند نه مسلمانان * والّذین اذا اصابهم البغی هم ینتصرون - و آنانکه چون بر آنها ظلم و تعدی شود انتقام میکشند از ظالم * اگر معنی واقعی آیه همین است پس انتقام کشیدن از ظالم نیز بروفق مرضی خدا یکی از اوامر الهی و علامات مؤمنین است * یا ایّها الّذین امنوا ان جاءکم فاسق بنباء فتبیّنوا ان تصیبوا قوما بجهالة فتصبحوا علی ما فعلتم نادمین - ای مسلمانان اگر فاسقی نزد شما خبری آرد پس تحقیق کنید

در صدق و کذب آن خبر مبادا که ایذا رسانید قومی را از روی جهالت و پس از آن پشیمان
شوید از آنچه کرده اید. وان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما بالعدل
واقسطوا ان الله یحب المقسطین. "واگر دو گروه (یا دو کس) از مسلمانان با یکدیگر جنگ کنند
پس صلح دهید در میان ایشان. پس اگر یکی از آنها تعدی بر دیگری نمود پس شما جنگ کنید
با آن گروه تعدی کننده تا که او رجوع کند بسوی حکم خدا (یعنی بصلح راضی شود) پس اگر صلح
نمود و به آشتی راضی شد صلح نمائید در میان آنها با راستی و انصاف و بطور حق زیرا که بتحقیق
خدا دوست دارد داد دهندگان و انصاف کنندگان واقعی را". انما المؤمنون اخوة فا
صلحوا بین اخویکم واتقوا الله لعلکم ترحمون. این است و جز این نیست که مؤمنین برادر
اند یکدیگر را پس صلح کنید در میان دو برادر خود و بترسید از خدا شاید که رحم کرده شوید.
یا ایها الذین امنوا لا یسخر قوم من قوم عسی ان یکونوا خیرا منهم ولا نساء من نساء
عسی ان یکن خیرا منهن ولا تلمزوا انفسکم ولا تنابزوا بالالقاب بئس الاسم بعد
الایمان ومن لم یتب فاولئک هم الظالمون. "ای مسلمانان نباید تمسخر کند گروهی از شما
گروه دیگری را (یا شخصی شخص دیگری را) شاید که بتحقیق آن گروه تمسخر کرده شده بهتر باشند
از این گروه تمسخر کننده. و نه هم باید زنان تمسخر کنند از زنان دیگر شاید که بتحقیق زنان تمسخر
کرده شده بهتر باشند از آن زنان تمسخر کننده. و نیز عیب مکنید یکدیگر را و یکدیگر را به لقبهای بد
مخوانید زیرا که بدنامی است فسق و گنهکاری بعد از ایمان آوردن و هر کس که از این اعمال توبه
نکند هر آئینه آن گروه ستمکاران اند". یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیرا من الظن ان
بعض الظن اثم ولا تجسسوا ولا یغتب بعضکم بعضا ایحب احدکم ان یاکل لحم اخیه
میتا فکرهتموه واتقوا الله ان الله تواب الرحیم. "ای مسلمانان احتراز کنید از بسیاری
گمان بد در حق یکدیگر هر آئینه بعضی از بدگمانی ها گناه است و جستجو و کنجکاوی از یکدیگر مکنید
و نباید که بعضی از شما غیبت گوید از بعضی دیگر. آیا دوست میدارد یکی از شما که بخورد گوشت برادر

مردهٔ خود را - پس آن خوردن گوشت برادر مرده مکروه طبع آنکس باشد - (زینها بپرهیزید) از خدا
بترسید بدرستیکه خدا توبه پذیر مهربان است". پس ازاین آیه می آید آیه یا ایها الناس انا
خلقناکم من ذکر و انثی که در جای دیگر نوشته شد *

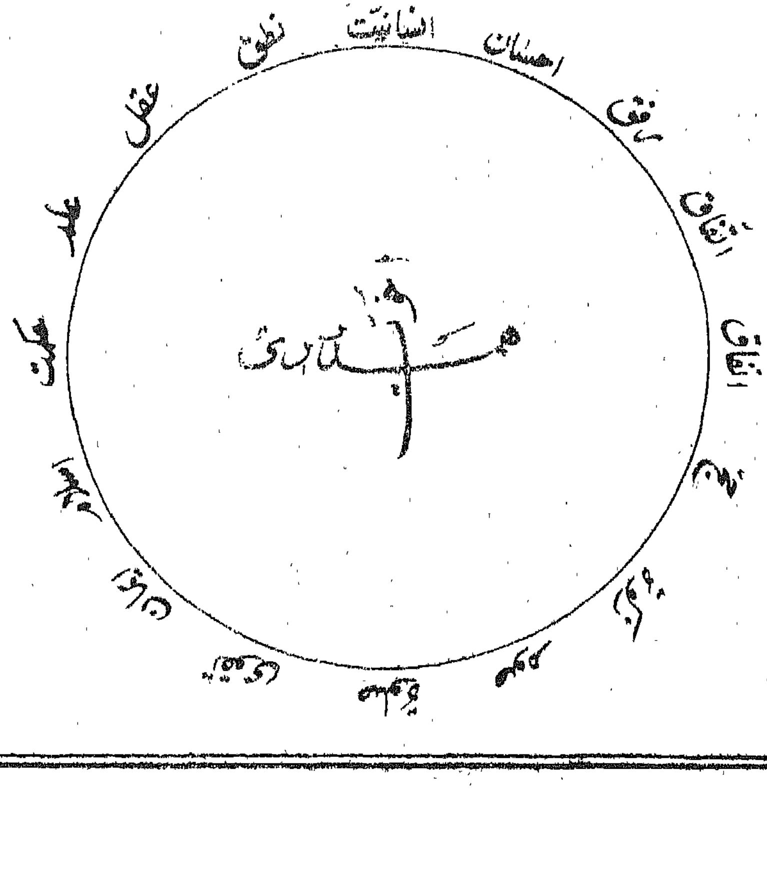
یک بزرگوار نوشته است از صحیحین بن حضرت ابوهریره کی روایت سے ایک بڑی
طویل حدیث ہے جسکے ایک ٹکڑہ کا خلاصہ یہ ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ایمان
دار آدمی کو چاہیے کہ یا تو نیک بات منہہ مین سے نکالے ورنہ چپکا رہے . غرض اس آیہ
اوراس صحیح حدیث سے معلوم ہوا کہ جسطرح ٹھٹھے بدگوئی غیبت سے زبان کو روکنا ایمان
کی نشانی ہے اسطرح گالی کا منہہ سے نکالنا جھوٹ بولنا امانت مین خیانت کرنا نفاق کی
علامت ہے". اگرچہ این بزرگوار چندین حدیث دیگر هم ازین قبیل بیان میکنند ولیکن نفرموده است
که شان نزول این آیات چه بوده است و در چه واقعه نازل شده اند *

این آیهٔ اخیر است که خدا تعالی در نگاهداشت شرط اخوت و همدردی بندگان نسبت
بیکدیگر میفرماید - ان الذین فتنوا المؤمنین والمؤمنات ثم لم یتوبوا فلهم عذاب جهنم
ولهم عذاب الحریق - بتحقیق کسانی که مردان مؤمن و زنان مؤمنه را ایذا نمودند (یا در فتنه
در انداختند) و پس از آن توبه نکردند پس برای آنهاست عذاب دوزخ و برای آنهاست
عذاب سوزنده و بسیار سخت *

بر تمام کسانی که از روی حقیقت و از خلوص ارادت و صمیم قلب بر خدای واحد یکتا و رسول
مقدس و کلام پاک او و ملائکه و قیامت ایمان آورده اند معلوم باد که در آغاز این کتاب حقیر
عرض نموده ام که بزور رای ناقص این عبد ذلیل خدای جلیل جهان را محض برای انسان خلق
فرموده و انسانرا برای همدردی از یکدیگر و بدخود گرفتم که این دعوی را بثبوت رسانم اگرچه ابدا
ضرورتی به ثبوت نیست هر صاحب دانشی خود میداند که بتحقیقت چنین است - مع ذلک باز اندکی
تحقیق در آن ضرور است پس از آنکه حقیقت اسلام و ایمان و تقوی بیان رفت آیات بسیاری

ذکر شده‌اند و آیات بسیاری دیگر ذکر نشده‌اند زیرا که ضرورتی در نوشتن آنها نبود و هر که کلام مجید را بدست بگیرد و از ابتدا تا انتهاء ملاحظه نماید می‌بیند که خواه آیات قرآنی نسبت با امم سابقه داشته باشند و خواه نسبت باین امت سوای از اوامر و نواهی و احکام الهی چیز دیگری در قرآن ذکر نشده و آن همه مطلب و یا بسی که خدا تعالی بیان فرموده که در قرآن موجود اند سراسر نسبت دارند یا به اوامر یا به نواهی و تمام آن اوامر و نواهی منسوب اند به انسان و نظام عالم و میان بنی آدم که یا در حق یکدیگر نیکی کنند یا به نسبت یکدیگر ظلم و تعدی ننمایند معنی واقعی و نتیجهٔ حقیقی نماز و روزه و حج و زکوة و دوری گزیدن از فواحش و شراب و زنا و اعمال صالحه و تقوی و پرهیزگاری و غیر اینها یا نسبت دارند به نیکی کردن بندگان بیکدیگر یا احتراز نمودن از ظلم و تعدی بیکدیگر پس اگر ما اینهمه را جمع آورده دائره بکشیم نقطهٔ وسط آن می‌شود "اخوت یعنی همدردی" —

بموجب این دائرهٔ ذیل

نظم

نقطهٔ دائرهٔ کون و مکان همدردی است　　غافل از درد کسان زین صفتی نامردی است
عجب این است که مردی تو سراپا بی‌دردی　　وین عجب‌تر که همه کار تو از بی‌دردی است

قطعه

اخوّت چیست همدردی و لیکن　　یکی اکسیر و دیگر هست عنقا
چو نبود این دو ما را خود عجب نی　　که باشد آسمان را قهر بر ما

رباعی

دردی بنه این لباس همدردی را　　بر سر منه این کلاه نامردی را
علامهٔ دهر اگر شوی جانوری　　ناخوانده اگر که حرف همدردی را

رباعی

همدرد بود مورد تو کم از موری　　از دائرهٔ مقام انسان دوری
یا آنکه درین کاسهٔ سر مغزت نیست　　یا آنکه ز هر دو چشم بینا کوری

رباعی

همدرد درین زمانه فردی نبود　　آری نبود از آن که دردی نبود
دردی بهشت چه نام همدرد بری　　همدرد کجا بود چو مردی نبود

رباعی

انسان نبود که نیست همدرد کسان　　بی درد نباشد آنکه باشد انسان
قومی که در آن بوی ز همدردی نیست　　آن قوم ترقی کند ای دوست چسان

And wiser he whose sympathetic mind
Exults in all the good of all mankind.

Goldsmith.

I value myself upon sympathy; I hate and despise myself for envy. Kames.

"We few, we happy few, we band of brothers,
For he today that sheds his blood with me shall be my brother." Shak

"Let mutual joys our mutual trust combine,
And love and love-born confidence be thine." Pope.

حصّۂ ثانی

اخوّت و مفهوم واقعی آن چیست؟

در این لفظ "اخوّت" جمع است تمام قرآن مجید و آمدن تمام انبیاء و رسل و نزول تمام کتب محض برای این لفظ است۔ فقیر چندین روز و شب درین تأمّل و تفکّر بودم که چرا خدا یتعالی فرموده است ای مردم بدانید که من شمارا از یک پدر و یک مادر خلق نمودم۔ و در هر مقام خطاب میفرماید "یا بنی آدم" ای پسران آدم۔ و بالاتر از همه میفرماید "بایستیکه مؤمنان حقیقی و واقعی برادر ند یکدیگر را"۔ این لفظ و سایر السنه و درمیان سایر اقوام نیز موجود است۔ بسیاری از جماعات را در زبان انگریزی "برادر" و "برادر هود" میخوانند همچنانکه ما می گوئیم "برادران دینی۔ یا برادران طریقت"۔ یک فرقه از عیسویان انگریز و امریکائی درمیان خود مرد و زن یکدیگر خطاب برادر و خواهر میکنند۔ مگر ما در تمیز دیدیم در تمام کتب اهل اسلام شیعه و سنّی نوشته اند که حضرت رسول مقبول ما صلّی الله علیه وسلم بسیاری یا تمام صحابۂ خود را با یکدیگر برادر فرمود چنانچه در ترجمۂ تاریخ الخلفاء سیوطی طبع مطبع صدیقی لاهور صفحه ۹۲ نوشته است "ترمذی نے لکھا ہے کہ حضرت ابن عمرؓ کہتے ہیں کہ رسول اللہ صلّی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم نے صحابیوں کے آپس میں بھائی چارا کرایا۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ روتے ہوئے تشریف لائے اور عرض کیا کہ آپ نے ہر ایک میں بھائی چارا کر دیا مگر میں رہ گیا۔ آپ نے ارشاد

فرمایا کہ تم دنیا و آخرت میں میرے بھائی ہو۔ از این بالاتر نمی شود که رسول الله ص با وجود این هم بودن و شریک در انفسنا بودن حضرت علی مرتضی ع در آیهٔ مباهله باز او را برادر خود ساخت هم در دنیا و هم در آخرت + بالجمله بیش از این تحقیق نمی توان کرد و فکر بجائی نمی رسد که این همه تاکید و مبالغه در امر "اخوت" چیست و از این همه معلوم میشود که پایه و درجهٔ اخوت از هر چیزی اعلی تر است + البته یکی از کیفیات آن این است که مساوات واقع میشود در میان برادران یکی دیگر این است که بالطبع باید چنین باشد و هر کسی توقع این را دارد که "همدردی" در میان دو برادر بغایت کمال رسد که مافوق آن در جهان یافت نشود تا بجائی که برادری در جانفشانی نسبت ببرادر خود ابداً مضایقه نکند و در هر امر او را بر خود اختیار نماید +

حالا اولوا الالباب و اولوا الابصار باید تامل کنند که آیا ممکن است که این مقام عالی برعکس این شود و این عمارت عالی شان با خاک برابر گردد؟ بلی این ممکن است و از هر امری از امور سهل تر و هزارها بلکه لکها و کرورها بار واقع شده و در پیش چشم ما و همه روزه واقع میشود نه صرف در میان ادانی خلق بلکه در میان اعالی هم - نه صرف در میان صاحبان ملک و مملکت و دولت و ثروت بلکه در میان بینوایان هم - نه صرف در میان جهال لایعلم بلکه در میان عالمان و دانشمندان عالی مقام و بالاتر از این ها هم + ابتدا این خشت را در جهان کج گذاشت قابیل که هابیل را کشت و از روی قرآن مجید معلوم می شود که محض بسبب آن بود که نذر هابیل در نزد خدا قبول شد. اذ قربا قربانا فتقبل من احدهما یعنی چون هر دو قربانی کردند و قربانی یکی از آنها (هابیل) قبول شد پس آن دیگری یعنی قابیل قال لاقتلنک گفت هابیل را که هر آینه خواهم کشت ترا + اگرچه ظاهراً هیچ سببی معلوم نمی شود آن حسد و کین را در ابتدای جهان که هیچ چیزی وجود نداشت که موجب انگیختگی آتش آن کین شود مگر باز سببی را بدان نسبت میدهند + در کتابها نوشته اند که حضرت حوا در هر حملی یک پسر و یک دختر را توام می آورد و حضرت آدم ع از آن پسران و دختران که از حمل دیگر بودند و از یک شکم نبودند

با دیگران مناکحت می نمود۔ یک دختر را که اراده داشت به هابیل دهد شاید که توامان قابیل هم بود قابیل چشم بر او گماشت پس حضرت آدم فرمود که قربانی کنند و قربانی هر که قبول افتاد آن دختر زوجهٔ او باشد۔ چون قربانی هابیل قبول شد قابیل بر او رشک برد و او را بکشت ✦ بهر حال این حکایت زیاده مقوی غرض ماست که آینده ذکر خواهد شد ✦ حکایت فرزندان یوسف را هم هر کسی میداند که هیچ سبب دیگری نداشت جز آنکه یعقوب ؑ یوسف را بیش از سایر برادرانش دوست میداشت و آنها بی نهایت در رنج و رشک بودند و بهانهٔ می جستند که یوسف را بکشند یا بهر نحو از پدر دور سازند۔ چنانچه ذکر آن در کلام مجید است اذ قالوا لیوسف واخوه احب الی ابینا منا...... اقتلوا یوسف او اطرحوه ارضا یخل لکم وجه ابیکم و آخر چنین کردند ✦

پس باید دانست که در جهان و از آغاز جهان بموجب سرشت انسانی "سر فرشته بسر شته در حیوان یا شیطان" دو خصلت را حضرت ابو البشر از کتم عدم با خود آورد یکی جهل بود و دیگی غرض۔ و تمام مفاسد عالم از ابتدا ازین دو خصلت بوده است و خواهد بود تا بقیامت۔ مگر هر یک ازین دو خصلت را بیان و شرح طویلی هست که درین مقام نمی توان کرد۔ مثلاً جهل و غرض مانند دو شاخ عظیم استند که از یک بیخ بر آمده اند و هر دو بسیط و خالص اند مگر جهل باریکتر و کمزورتر است و غرض قوی تر و پر زورتر۔ از پهلوی هر یک ازین شاخها یک شاخ باریکتری بر آمده است و آن هم یکی باریکتر و یکی قوی تر۔ آنکه باریکتر است و در پهلوی جهل بر آمده بیم است و آنکه در پهلوی غرض بر آمده امید است پس چنین است که تمام تباهی عالم (۱) از جهل بسیط است در یک جانب۔ (۲) از غرض بسیط است در جانب دیگر (۳) از خوف و رجاست در وسط این دو ✦ مثال آن این است که بظاهر فعل قابیل و برادران یوسف از روی جهل بسیط بوده است زیرا که در آغاز و اوائل جهان بوده اند که علم چندان نبوده است[۱]

---

[۱] در این مقام دو چیز از بحث ما خارج استند یکی بیان عقل و ثانی بیان اینکه فعل حضرت داود ؑ و حکایت نعجه و نعاج آیا از روی جهل بوده است یا از روی غرض یا از روی ترک اولی یا از روی مصلحت خدائی ✦

برخلاف فعل ہارون و پسر او مامون بخصوصه از روی غرض بسیط بوده است زیرا که
در بیان علم مامون کتابها سراسر پر استند و از آنجمله در تاریخ الخلفاء نوشته است که در
طفولیت تحصیل علم نحو و حدیث را از پدر خود و فلان فلان کسان آموخت - ادب را از فلان
کسان آموخت - "بڑا ہو کر فلسفہ اور علوم الاوائل مین اسکو توغل پیدا ہوا" - که به نتیجه
آن قائل بخلق قرآن شد + قبل از آن می نویسد " پھر طاہر نے امین کا سر اور چادر چھڑی
اور مصلی (جو کھجور کا بنا ہوا تھا) مامون کے پاس بھجوا دیا - مامون پر اپنے بھائی کے قتل کا
سخت صدمہ ہوا - فی الاصل اسکا منشاء تھا کہ امین کو اسکی سامنے زندہ حاضر لایا جاے
اور خود اسکے لئے کوئی سزا تجویز کرے" + ازین عبارت معلوم میشود که ریخ او محض از آن بود
که خود در روبرو او را سزا انداده بود + جناب فاضل کامل شبلی نعمانی ازین هم مراتب در هردو مقام
زیاده غلو فرموده - اول در خصوص علم و کمالات دیگر مامون می نویسد " اسلام کو آج
تیره سو برس سے کچھ اوپر ہوگئے اس مدت مدیدہ مین ایک تخت نشین بھی ایسا نہین گذرا
جو فضل و کمال کے اعتبار سے مامون کی شان یکتائی کا حریف ہو سکتا" - اگرچه این تعریف
در مامون وقتی صادق می آید که دیگر سلاطین اسلام صاحبان علم و دانش باشند و حال آنکه
بندرت یکی هم صاحب علم بوده و اگر هم بوده بسیار معمولی بوده + از آن طرف در خصوص قتل
امین مینویسد " اس غیر متوقع فتح کی خوشی نے مامون جیسے رقیق القلب شخص کو بھی ایسا
سنگدل بنا دیا که اوسنے اپنے بھائی کے خون آلوده سر کو مسرت کی نگاه سے دیکھا اور
جوش خوشی سے سجدۂ شکر ادا کیا" - قاصد کو مژدۂ فتح کے صلے مین دس لاکھ درہم انعام
دیے" الخ + یعنی خوشی این کامیابی غیر متوقع مامون شخصی بیان رقیق القلب را چندان
سنگدل ساخت که چون سر خون آلودۂ برادر را بدید از مسرت سجدۂ شکر بجا آورد و قاصد
مژده آور را ده لک درہم انعام عطا فرمود الخ" +
در این عبارت جناب شبلی چند کیفیت را باید خردمندان بکمال غور ملاحظه فرمایند

(۱) در هیچ مقامی از کتاب المامون تنظر نیامد رقت قلب مامون. (۲) رقت قلب یا
قساوت قلب مامون هرچه بوده است ازین سنگدلی بر هر صاحب عقلی معلوم میشود. (۳) کمال
بیشرمی و بی خوفی است از خدا که باوجود آنکه در جائی حکم به بنی اسرائیل نموده است یعنی حکم به
جهانیان فرموده و در جائی بخود مسلمانان که قتل نفس (و آن هم هر نفسی که باشد) گناه بسیار عظیم است
کسی از خوشی قتل برادر خود در حضور آن خدا سجدهٔ شکر و آن هم شکرانه بجا آرد. (۴)
جای تامل است که کسی از مال ضعیفان و مظلومان رعایای ملکی که بریختن خون برادر حاصل
شود بکمال بی پروائی و اقتدار ده لک درهم را بکسی بدهد که خبر قتل یا سر برادر او را آورده است.
این امر یعنی قتل برادر منسوب به مامون خاص نسبت داشت به غرض بسیط و خاص. + اگرچه
بنده را هیچ غرض دیگری نیست جز آنکه ثابت کنم بر مسلمانان این زمان که معنی مسلمانی و دین
داری هیچ نیست بجنسه همدردی و لیکن غیر ممکن است که بدون این تمهیدات و بیانات بر غرض اصلی
خود برسم و چنانچه باید و شاید غرض خود را ظاهر سازم و مسلمانان بخوبی معلوم نمایند که
معنی واقعی همدردی چیست + منجمله این است که در هر دو تاریخ الخلفاء و المامون
درج است در اولین که "اسکی نسبت مشہور ہے کہ وہ شیعہ ہے اور کہتے ہیں کہ اس نے
اسی لئے اپنے بھائی مؤتمن کو معزول کر کے علی رضاء کو اپنا ولیعہد مقرر کیا تھا" + در ثانی
یعنی کتاب المامون پس از آنکه منویه مامون در بارهٔ عامی نمود تعیین ولیعهد، گرد فرمان داد
که تمام حاضرین آن مجلس با حضرت علی رضاء بیعت کردند و باین سبب لباس درباریان
تماماً سبز رنگ شد که امتیازی باشد مرتبهٔ سادات را و لباس فوج نیز تبدیل یافت. منادی بر
در سراسر ملک احکام شاهی نافذ گشت که "امیرالمؤمنین مامون کے بعد حضرت علی رضا
تاج و تخت کے مالک ہیں اور انکا لقب الرضاء من آل محمد ہے" + اگر مامون برادر
خود را نکشته بود اول کسیکه این قول را قبول و یقین میکرد بندهٔ فقیر بود + در ایران ضرب المثلی
هست که میگویند "هرکه با مادر خود زنا کند با دیگری چها کند" یعنی هرکه برادر خود را بکشد

نسبت بدیگران چه خواهد کرد +
امّا دو شاخ دیگر که کوچکترند که یکی در جنب جهل بر آمده و دیگری در جنب غرض یعنی
خوف و **رجا** + باید دانست که هر دو خوف و رجا در مقامی ممدوح استند و در مقامی مذموم -
ولیکن این هر دو غالباً در لباس مذموم ظاهر شده و میشوند و خصوصاً در آن ممالک در میان
آن اقوام و ملل که همیشه حکومتهای آنها بی اصول و بی قانون بوده اند و سلاطین در آن ممالک
و در میان آن اقوام بالکل مطلق العنان و سرخود بوده اند و خلق عموماً بنده و عبید عبید آنها بوده اند
آنها خلق را عبید خود دانسته و خلق نیز خود را عبید آنها فهمیده اند + مگر همیشه بمقتضای جهل
جهّال که فیصدی (۹۹) بوده اند در حالت خوف و رجا بوده اند و علماء که فیصدی (۱) بوده اند
در حالت غرض + و این گروه علماء باز بمقتضای حالت خود هم خوفشان زیاده بوده است
و هم رجاشان زیرا که اینها رؤسای قوم بوده اند و جهّال تماماً پیروان اینها بوده اند و اکثر این
گروه نزد سلاطین و امراء و بزرگان تقرّب داشته اند و حبّ مال و جاه و ثروت بیش
در دل اینها بوده و از آنطرف صاحبان مال و دولت و ثروت و جاه و آب و جاگیر و زمین
و عهده و خدمت بوده اند + اگر فقیری را بظلم در شکنجهٔ عذاب در می انداختند آن فقیر جامه در
تن نداشت ولی اگر یکی از این گروه علماء مورد قهر و غضب پادشاه یا وزیر یا امیر یا حاکم واقع
می شد تمام خاندان و اموال و املاک و غلام و کنیز و زمین و جاگیر و عهده برباد می شد - لهذا ناممکن
بود این گروه بایستی زمانه سازی و مکر و فریب و خدعه و دین بدنیا فروشی بکار برند و بر وفق
خواهشهای نفس سلاطین و بزرگان رفتار کنند که بر تقرّب و جاه و مال و آبروی آنها بیفزاید و بر
نفوس و خیالات جهّال نیز زیاده استیلا و غلبه داشته باشند + حالا در این مقام برای مثال یکی دو
کیفیت را منسوب به هارون الرشید و فرزند او مامون می نویسم که تمام مسلمان جهان باین دو فخر
میکنند و خصوصاً مولانا شبلی که مامون را به فلک هفتم برافراشته و همان چیزی را که جناب
ممدوح عین مدح مامون تصوّر فرموده بنده عین قدح و ذم او و اقبح قبایح می دانم +

امّا ہارون وکیفیات عشق

در کتاب تاریخ الخلفاء نوشته است "ہارون الرشید کے بعض دلچسپ حالات" + معلوم نیست که این بزرگوار این کلمات را بطور طعن و از روی نفرت نوشته یا مانند جناب شبلی واقعاً از روی دلچسپی یعنی پسندیدگی + پس میگوید " ابن مبارک کہتے ہین کہ جب ہارون خلیفہ ہوا تو اُسکا دل مہدی کی ایک کنیزک پر آگیا اور اُسکو طلب کیا۔ لیکن اوس نے یہ کہکر انکار کر دیا کہ مین تمہارے والد کی ہمخوابہ رہ چکی ہون اسلئے تم مجھ سے فائدہ نہین اٹھا سکتے لیکن ہارون الرشید تو دل کے ہاتون مجبور تھا۔ اوس نے فوراً قاضی ابو یوسف رح (رحمۃ اللہ ہم در اینجا حاضر است) کو بلایا اور ان سے چارۂ کار پوچھا انہون نے کہا کہ امیر المؤمنین یہ غرض کر لینا کہ تمام کنیزکین سچ بولا کرتی ہین صحیح نہین ہے کہ وہ جھوٹ بولتی ہو۔ آپ اسکو سچا نہ مانئے اور کام دل حاصل کیجئے۔ ابن مبارک کہتے ہین سمجھ مین نہین آتا کہ اس واقعہ مین ہین کن کن باتون پر تعجب کرون۔ آیا ایسا بادشاہ پر جسکے ہاتھ مین مسلمانون کے جان و مال دیدئے گئے ہین۔ اور وہ باپ کی حرمت کا بھی لحاظ نہین کرتا۔ یا اُس کنیزک پر جسنے بادشاہ تک سے انکار کیا یا اس فقیہہ زمانہ و قاضی ممالک اسلامی پر جسنے بادشاہ کو مشورہ دیا۔ باپ کی عزت کی توہین کر اور اپنے باپ کی ہمخوابہ سے قضاء شہوت کر اور گناہ میری گردن پر رکھ" +

حاصل این عبارت در فارسی این است که " ابن مبارک میگوید چون ہارون خلیفۂ مسلمانان و امیر مؤمنان شد کنیزکی از پدر را خواست که در بغل گیرد و کام دل حاصل کند کنیزک گفت من ہمخوابۂ پدر تو بودم در بر تو حرام استم۔ ہارون قاضی القضات مسلمانان ابو یوسف را طلب داشت وازو چارۂ کار خواست۔ آن قاضی دین بدنیا فروش گفت اگر امیر المؤمنین فرض کند که آنچه کنیزکان میگویند صحیح است این غلط و خلاف عقل است ممکن است که دروغ گویند بدین بفتوی قاضی مسلمانان کام دل برگیر + ابن مبارک میگوید که من نمیدانم از کدام امر انگشت حیرت بدندان

گرم از فعل آن پادشاه مسلمانان یا از انکار آن کنیزک که دین خود را بدنیا نفروخت یا از فعل
چنان قاضی مسلمانانی که دین خود را بدنیا فروخت۔ آن خلیفه را هدایت نمود بآن حرام خدا + مگر
بنده را از این مبارک هم زیاده حیرت است از مصنف یا مترجم این فقره که بدنبال نام چنان
قاضی علیه ما علیه رحمة الله نوشته است - هیچ شک نیست که در بین این صدها سال تمام مسلمان
جهان هارون را امیر المومنین خواندند و در کتب نوشتند و این قاضی صاحب را علیه الرحمه خواندند
و نوشتند و یک مسلمان فکر نکرد که این چه واقعه بود و چه شد و سراسر این یکهزار و سیصد سال تاریخ
اسلام همین حال بوده است تا بامروز و هزارها خلیفه و غیر خلیفه با کنیزکان پدر بلکه با مادران خود
همخوابه شده اند و هیچکس بر قباحت آن نظر نکرده + اگر کسی بگوید از خلفاء و غیر خلفاء که هیچکس
با مادر خود چنین نکرده است ما می گوئیم بر فرض آنکه میکرد در این کدام کس انگشت حیرت بدندان میگزید +
باز حکایتی بیان میکند بموجب ذیل -

"عبد الله ابن یوسف کہتے کہ ہارون الرشید نے قاضی ابو یوسف سے کہا کہ میں نے ایک
کنیزک خریدی ہے مگر میں چاہتا ہوں کہ اس سے قبل از استبراء صحبت کروں اگر کوئی حیلہ
ہو تو بتلائیے قاضی ابو یوسف نے کہا کہ اسکو اپنے کسی بیٹے کو ہبہ کر دیجئے اور پھر اس سے
نکاح کر لیجئے"۔ یعنی "ہارون الرشید قاضی ابو یوسف را طلب کرده گفت کنیزکی خریده ام
و میخواهم قبل از استبراء با او صحبت کنم۔ قاضی صاحب گفت او را بیکی از پسران خود هبه کن
و پس او را نکاح نما" + مگر حالا باید دید که مزد این خدمات لائقه قاضی صاحب چه بود +

"اسحاق بن راہویہ کہتے ہیں کہ ہارون الرشید نے رات کو قاضی ابو یوسف سے بلا کر
کوئی مسئلہ پوچھا۔ اور پھر انکو ایک لاکھ درہم دینے کا حکم دیا قاضی ابو یوسف نے فرمایا کہ
یہ درہم مجھے صبح سے پہلے ملجانے چاہئیں۔ چنانچہ امیر المومنین نے حکم دیا کہ فوراً ادا کر دیے
جائیں۔ لیکن ایک شخص نے کہا کہ خزانچی اپنے گھر ہے اور خزانہ کا دروازہ بند ہے۔
قاضی ابو یوسف نے فرمایا کہ دروازہ تو اسوقت بھی بند تھے کہ جب میں بلایا گیا تھا۔ یہ سنکر

فوراً خزانہ کھلوا دیا گیا"۔ خلاصۂ این فقرہ این است کہ "اسحاق بن راہو میگوید شبی ہارون قاضی ابو یوسف را طلب داشت و مسئلہ پرسید (بطور یقین این مسئلہ ہم از قبیل آن مسائل ماقبل الذکر بودہ) آنگاہ امیر المؤمنین حکم نمود کہ یک لک درہم باو بدہند۔ قاضی صاحب گفت این مبلغ را باید قبل از طلوع بمن برسانند۔ شخصی گفت کہ در آن وقت در خزانہ بستہ است و خزانچی در خانۂ خود است۔ قاضی صاحب فرمود آن زمان کہ خلیفہ مرا طلب داشت آن وقت ہم در خزانہ بستہ بود۔ بہر حال در خزانہ باز شد و مبلغ مذکور ادا گشت" + ہمدینان ما یعنی مسلمانان جہان بکمال غور ملاحظہ فرمایند کہ "غرض" چہ چیز است و اسباب غرض چگونہ است و غرض چگونہ خرابیہا در جہان کردہ است از آغاز جہان و میکند امروز در پیش چشم ما و خواہد کرد تا قیامت + چگونہ قاضی مسلمانان مردہ گشتہ و دین فروش مال دنیا بود کہ نگذاشت صبح شود و برای اعمال شیطانی خود چگونہ جری و دلیر شدہ بود و بر پادشاہ مسلمانان غلبہ ہم رسانیدہ بود +

امّا مامون و کیفیّت خوف

جناب مولانا شبلی در کتاب مؤلفۂ خود المامون پس از آنکہ مامون را در تمام صفات عالیہ بر فلک برافراشتہ ابتدا این فقرہ را نگاشتہ "شخصی حکومت کا زور مامون کے عہد میں بھی پوری قوّت کے ساتھ قائم تھا۔ لیکن وہ اس بدعت کا موجد نہیں ہے۔ اور اگر اوسکی چلتی تو اس حالت میں ایک مفید انقلاب پیدا ہو جاتا"۔ یعنی حکومت شخصی در عہد مامون ہم بغایت زور و استیلا بود مگر او باعث و موجد این بدعت نبود بلکہ دیگران کہ قبل از و گذشتہ بودند آنہا موجد بودند و اگر از عہدۂ او بر می آمد در این حالت یک انقلاب مفید پیدا می شد" + حصۂ اخیر این جملہ را بندہ بخوبی نفہمیدم شاید مراد مولانا این است کہ اگر مامون میتوانست کہ این بدعت را دور و معدوم سازد انقلاب عظیمی پیدا می شد مگر نمی توانست ولی موانع آن چہ بود معلوم نیست و خود مولانا بیان نفرمودہ + مانعی کہ بنظر بندہ می رسد

بجز غرض هیچ چیز دیگر نبوده است و نباید هم باشد + هر شخصی که ذرهٔ مغز در سر دارد میداند که معنی و مفهوم حکومت شخصی چیست + اکنون بنده از روی کلمات خود مولانا ظاهر میکنم که مفهوم حکومت شخصی چیست ـ نسبت به بیانی که نموده است در صفحه ۲۲۱ کتاب خود که میگوید در زمان حضرت عمرؓ کمال آزادی بود و مردم بر اعمال آن خلیفهٔ عالیشان نکته چینی میکردند جناب شبلی میگوید "مامون کے عہد کا مقابلہ کرو کہ اوسکے غیر معتدل اصرافات پر کروڑوں مسلمانوں مین سے ایک بھی نکتہ چینی کی جرات نہین کرسکتا ـ کل بیت المال (پبلک فنڈ) ایک شخص کے ہاتھ مین دیدیا گیا ہے اور وہ جسطرح چاہے اوسپر آزادانہ تصرف کرسکتا ہے" ـ هر دو غرض ما دراین جمله موجود است (۱) یعنی حکومت شخصی و (۲) خوف +

خردمندان باید گوش خود را باز کنند و هوش خود را براین کلمات حق ولی بسیار تلخ و ناگوار بگمارند + چیزی که موجب تباهی اساس اسلام شد از ابتدا که مرور باین زمان رسید این بود که نویسندگان اسلام ـ مورخین اسلام ـ مصاحبین سلاطین اسلام ـ قاضی القضات مسلمانان ـ تماماً محض از روی غرض علومی یا موهومی همیشه تعریف و تمجید گفتند از سلاطین اسلام عهد خود یا زمانهٔ ماقبل خود و تمام اعمال مقبوحه ذمیمه آنها را ممدوحه و پسندیده خواندند و دانستند و ظاهر نمودند + مگر کمال تعجب است که در چهاردهم صدی اسلام و باوجود آنکه همه مسلمانان و خصوصاً مسلمانان هند بزعم خود از خواب غفلت بیدار شده اند و چشم و گوش آنها باز شده و بعنایت ترقی مردم یورپ را معلوم کرده اند و آواز "ایجوکیشن ایجوکیشن" بر آسمان برشده و صدها مدرسه و کالج باز شده مع ذلک بزرگواری قلم برمیگیرد و این چیزها را می نویسد و ابداً ملاحظه نمی کند که اگر غرض او بیداری و هشیاری و بهبودی و ترقی ملت خود است باید هر چیزی را که ممدوح است مدح کند و هر چیزی را که مقبوح است ذم گوید و هر فقره و جملهٔ کتاب او مشتمل باشد هم از مدح اعمال حمیده و هم از ذم افعال مذمومه + بنا براینکه جناب مولانا تمام اعمال و افعال مامون را نیک و ممدوح میدانند یکی دو فقره از سراسر کتاب مؤلفه ایشان اینک بیان می شود در ذیل ـ

"مامون کی فیاضی کی تعریف اور سکے ارکان دولت نے ضرور کی ہوگی جس نے رکاب سے پاؤن نکالنے کے پیشتر ایک ضلع کی آمدنی کے چار خمس جو بیس لاکھ چہار ہزار دینار تھے دیدے یہ ایک جزئی مثال ہے۔ شعرا اور اہل فن کو ہزاروں۔ لاکھوں درہم و دینار عطا کر دیتا مامون کا ایک معمولی کام تھا" + لب مطلب این فقرہ این است کہ "فیاضی مامون بحدی بود کہ پیش از آنکہ پای خود را از رکاب بیرون آرد چار خمس از مالیات یک ضلع مملکت را کہ بیست لک و چہار ہزار دینار بود بخشید۔ و این یک جزئی مثالی است از بذل و بخشش او۔ شعرا و اہل فن را (معلوم نیست کہ اہل فن کدام گروہ مراد اند شاید قوال و قواد و مسخرہ و ہزال باشند) ہزارہا و لکہا درہم و دیناری بخشیدہ و این صرف یک کار معمولی او بودہ" + شاید بعضی اشخاص و بسیار معدودی کہ از وضع جہان و جہانداری این زمان آگاہ استند و اینگونہ بخششہا را و شہا تبذیر و اینگونہ بذلہا را کار برادران شیاطین میدانند نکتہ چینی کردہ باشند و لہذا جناب شبلی در کمال رنجش خاطر و قہر میفرماید "این یک غلط عظیم است کہ ما طرز سلطنت امروز را با طرز سلطنتہای ایشیائی زمانۂ قدیم برابر کنیم۔ کسانی کہ در این زمان تعلیم یافتہ اند روایاتی کہ در تواریخ قدیم است عموما حمل بر اغراق میکنند و چنین گمان مینمایند کہ پس از مصارف ملکی و فوجی این ہمہ مبلغ کجا باقی می ماند کہ برای این فیاضی ہا کافی باشد۔ لیکن این غلطی آنہاست کہ مصارف ملکی و فوجی سلطنتہای قدیم ایشیا را قیاس بر این زمانہ میکنند و حال آنکہ آن زمانہا صیغہای مختلفۂ عہدہ (یعنی ادارہا و شعبہای حکومتی) نبود و مواجبہا نیز بسیار کم بودہ است "اس لئے خزانۂ عامرہ کا بڑا حصہ ان فیاضیون مین صرف ہوتا تھا جسکو آج ہم فضول اور لغو بتاتے ہین" باین سبب یک حصۂ عظیم خزانۂ عامرہ باین فیاضی ہا صرف می شد کہ امروز ما فضول و لغو ظاہر می کنیم" +

بندہ از آن اشخاص نیستم کہ این چیزہا را کہ در تواریخ اسلامیان نوشتہ باشد حمل بر اغراق دانم بلکہ کمال یقین را دارم در واقعیت آنہا و این را ہم بخوبی میدانم کہ این حال در اکثر

ملک جهان از هزاران سال قبل از اسلام جاری بوده است مگر در میان مسلمانان از همان ابتدای
اسلام یعنی از زمان معاویه جاری شد صد و هزار بار بیش از سایر امم و همه جا جاری بوده و
پیوسته فرود آمده تا بزمانهٔ ما رسیده و در همین وقت هم که قلم در دست بنده است در سراسر
ممالک اسلامیان همین حال است و این کتاب نوشته نمیشود برای بیان این اعمال غیر محدود که
جناب شبلی آنها را ممدوح و محمود نوشته و تاکید و مبالغه هم دارد که بیشک چنین بوده و اغراق
و کذب نبوده و مردم باید صدق آنها را قبول کنند + اکنون در پیش چشم همه مسلمانان است
که در ممالک مجلس شورای ملی برپا شده و معلوم گشته است که قبل ازین چه خرابیها شده بوده است
بواسطهٔ آنکه سلطنت شخصی و پادشاهان خودسر و مطلق العنان بودند + سابقا مردم ملک ما اینطور
فخریه میگفتند که خزینهٔ ایران پر است از اشرفی و چندانکه زر در خزانهٔ ایران است در خزانهٔ هیچ
مملکتی نیست ولیکن اکنون معلوم شد که ایران چندین کرور مقروض است هر چند که شاه بیچارهٔ ما هم
مانند مامون فیاض نبود که زر ملک را به اوباش و مسخرگان بیجا ببخشد و پیشکش کند ولی بیشک
این مبلغ گزاف را که بقرض گرفته بوده بطرقی صرف کرده بوده است که بالکل بی ضرورت و خلاف
حکمرانی و سلطنت نیک بوده. اگر مجالی بود قدری چند از بیهوده خرجیها و اعمال خلاف دیگر
سلطان ترکی و سلاطین دیگر اسلام جهان هم بیان میکردم.

مگر بنده یک سوال بکنم از جناب شبلی محقق و از تمام خردمندان و علما و مولویان ملت
اسلام که در این یکهزار و سیصد سال همه در خواب غفلت بودند و خود معترف استند که در خواب
غفلت بودند مگر بواقع در این همین سی چهل یا پنجاه شصت سال از خواب غفلت بیدار شدند و شروع نمودند
در سراسر ممالک اسلامیان که خود را ترقی دهند و مدرسه‌ها و اسکولها و کالجها برپا کردند و آوازهٔ
ترقی خویشتن را بر تمام جهان رسانیدند و خود جناب شبلی هم تا چندی در مدرسة العلوم علیگڑھ مدرس و
در پروفیسری بود پیرو سر سید احمد خان بوده است آیا ترقی عالم را در چه میدانند؟ آیا ترقی در این است
که از علم علوم غربیه را حاصل کنند؟ سر سید احمد خان که خیالات دیگر داشت و اساس این دار العلوم

را بر وضع دیگر یعنی وضع جدید و بموجب خیالات امروزهٔ جهان قرار داد چگونه در آغاز کتاب
المامون تقریظ بر کتاب مذکور نوشت و مطالب آنرا پسند فرموده؟ +

اگرچه همهٔ خردمندان اسلام بطور یقین میدانند که مسلمانان از این درجهٔ ترقی قدم پیشتر
نخواهند گذاشت یعنی از تحصیل علم و برآمدن بی اے - یا بریسترات لا - یا داکتر - همین علومی
که در زمانهٔ مامون هم آنها را در کار بودند که یا قاضی شوند - یا شاعر و ادیب و مسخره و هزال -
یا طبیب و منجم و رمال و فال گیر و محدث و مورخ دروغ نویس و خوشامدگو - مگر آخر کسی بگوید آیا
مسلمانان ترقی را در وضع حالیهٔ مردم یورپ میدانند و میخواهند یا در وضع حالت زمانهٔ هارون و
مامون و بنی امیه و بنی عباس؟ + در نظر دوربین فقیر الآن کما کان تمام کیفیات و حالات و وضع
حکمرانی و حکومت و زیست و زندگی و معاشرت امروزهٔ ترکی - ایران - مصر - افغانستان - عراق -
حیدرآباد و غیرهم بعینه همان حالت زمان مامون است و بس + شاید اکثری از خردمندان
اسلام زمانهٔ هارون و مامون را بهتر از این زمان بدانند مگر فقیر این زمان را بهتر و برتر میداند
چراکه در زمانهٔ هارون و مامون درجات یونیورسیتی - بی اے - ایم اے - داکتر - و امثال اینها -
و نیز خطابات سی اس آئی - کے سی اس آئی - سر فلان و سر بهمان - و فلان فلان نشان و تمغه
نبود و امروز وجود دارد + بیشک برای انتظام مدرسهٔ نظامیهٔ بغداد کمیتی - کرسی نشین -
ترستی ها - سکرتری - پرنسپال - وغیره وغیره نبود و از طرف حکومت هم دائرکتر نبود و امروز همهٔ
اینها موجود استند + بیشک در آن زمان عدالت العالیه و هزارها وکیل درجهٔ اول و دوم و
سوم نبود - پولیس و پوستخانه و دفاتر فینانس - هوم سکرتری - مالیات بندوبست - لوکل فند -
مجالس وضع قوانین و کبینت وغیره وغیره نبود و امروز تماماً را موجود دارند - مگر معلوم نیست که
چون این همه را مردم یورپ از مسلمانان آموختند کوت و پتلون و امثال اینها هم بود یا که اینها
صرف متعلق بزبان ما هستند که کون در ترقی است + بهرحال با وجود آنچه ذکر شد هنوز همان آش
است و همان کاسه - همان اخلاق و تمدن - وضع زیست و زندگی و اعمال بیهوده و اتلاف زر

و گرسنه بودن و خفتن و مسکین مردن صاحبان علم و دانش و کمال و خوش گذرانیدن و بعیش و عشرت بسر بردن اوباش و کلاش و مسخره و مطرب و شیاد و رقاص و مخنث و فسق پیمان منوال است که در زمانهٔ خلفاء بنی امیه و بنی عباس بود +

بنده یک سؤال میکنم از جناب شبلی که آیا خوش میدارد که کسی از و قدر نماید برای آنکه قصیدهٔ غزلی بگوید در مدح آنکس و اورا شاعر بخوانند - یا آنکه اورا احترام نمایند و قدر شناسند بجهت فضل او و اورا فاضل گویند - شاید طبیعت مولانا با آن امر اول زیاده مائل و راغب باشد یا آنکه شاعر کامل را با فاضل کامل یکسان داند ولی طبیعت بنده خلاف این است + من چنین میدانم که هر چند فردوسی در فارسی خلاق سخن بود و مردم اورا برای اشعار بلند پایهٔ آبدار او تعریف میکنند ولی بحقیقت تعریف فردوسی و مداح بود که روزگار سلاطین کهن را نو کرد و سراسر کتاب او اندرز و نصیحت است برای آیندگان + همچنین سعدی علیه الرحمه دیوانی دارد بسیار ضخیم و اشعار و غزلیاتی که بواقع آدم را مست میسازد مع ذلک چندانکه گلستان و بوستان او مفید هستند براحوال بندگان خدا دیگر اجزای دیوان او نیستند و بکار هیچکس نمیخورند + بالجمله غرض بنده ذم شعر و شاعری نیست بلکه غرض بنده فائدهٔ است که از هر چیزی بندگان خدا میرسد و باید برسد +

اکنون یک سؤال دیگر میکنم از جناب مولانا شبلی - آیا آنجناب که تمام کتب عرب را زیر و رو کرده است خصوصاً احوال مامون را بخوبی میداند میتواند گفت که در عهد خلافت مامون عدت شعرای کامل و صاحبان فضل و کمالی که بودند که بی نهایت مالدار بودند چند بود؟ - و از آن طرف عدت آنهائی که گرسنه بودند و بینوا بسر بردند فقیر بودند چند بود؟ + جناب مولانا در صفحهٔ ۲۲۵ کتاب مؤلفه خود مینویسد "سوای این مفتی ها یک طائفهٔ دیگر نیز مجالس مامون را زیب و زینت می بخشیدند تمام گل اندام نازنینانی که از جنگهای روم و ایشیای کوچک اسیر می آوردند دلالان آنها را بقیمت های ارزان خریده موسیقی - شاعری - ایام العرب - ادب - خوشنویسی - ظرافت و حاضر جوابی تعلیم مینمودند و در این فنون آنها را کامل کرده بقیمتهای بسیار گزاف میفروختند" پس این جمله

را میفرماید که بزبان خودش اردو مینویسیم " مامون کے شبستان عیش مین ان خوروشون
کا ایک بڑا جمگھٹ رہتا تھا جنکی خریداری اور تربیت نے خزانۂ عامرہ کو اکثر زیر بار کردیا تھا"
لیکن معلوم نمی شود که آیا آنهمه کنیزکان را خاص مامون میخرید و واحد کالتف بود یا دیگران هم
میخریدند - و دیگر آنکه معلوم نمی شود که آن جمگھٹ "مشتمل بود از پنجاه یا ده هزار + پس مینویسید
که کنیزکی را باین صفات شده آوردند و قیمت گرانی برای او طلب کردند - مامون گفت من
شعری میخوانم اگر جواب آن را فی البدیهه گفت از اصل قیمت هم زیاده میدهم پس شعری بخواند
و کنیزک فوراً در جواب گفت اذا وجدنا محبا قد اضر به ﴿ داء الصبابة اولیناه احسانا - مگر معلوم
نشد که چه قیمت او را عطا فرمود + اکنون بنده از فحوای این کلمات میگویم که پادشاه عظیم الشانی
که شاید آمدنی ملکش پنجاه کرور بوده است و هیچ ادارۂ حکومتی نداشته است و چاکران مواجب خوار
او بسیار معدود بوده اند و هیچکس را قدرت دم زدن نبوده است در آن همه بیهوده خرچی او
و عیاشی و شهوت رانی او باین غایت بوده است محتمل که ده هزار کنیزک داشته است و تمام
آن آمدنی را در پای اینها برباد میکرده است و همیشه خزانۂ عامرۂ او زیر بار بوده ﴿

پس بنده سؤال میکنم از جناب مولانا شبلی که آیا این وضع سلطنت و حکومت در نزد فهم و
دانش ایشان مطبوع است - اگر مطبوع است جای گفتگو نیست - و اگر مطبوع نیست کمال
تعجب است از بزرگواری که اینگونه چیزها و اعمال را از افضل ممدوحات شمارد و اینگونه زر بندگان
خدا را بر باد دادن فیاضی خواند + خود جناب مولانا از وضع و حالت حیدرآباد شکایت داشت
که چنانچه لائق ان قدر و منزلت او بود او را احترام نداشتند و یقین است که نزد هر امیر و بزرگواری
که میرفت بقدر موتی جان - یا رشیم جان فاحشه و رقاصه از این قبیل قدر و منزلت نداشته و
آن فاحشه را بیشتر احترام میگذاشتند و - چنانچه ماهی دو صد روپیه برای او قرار داده بودند
و حال آنکه هر یک از این فواحش را ماهی پنجصد و هزار روپیه بلکه در یک شب پنجصد روپیه میدادند
در این منوال لیقین است که هزار عالم فاضل را در نزد مامون احترام یکی از آن کنیزکان نبوده.

پس این چه سلطنت و حکومت و ملکداری بود که قابل مدح و ثنا باشد ؟

مگر از کیفیات بسیاری از کتاب المامون یکی دو فقرهٔ دیگر را می نویسیم و از این مطلب در اینجا دست میکشیم + در صفحهٔ ۷۰ می نویسد چون مامون به سرخس رسید چند شخص که سردار آنها غالب مسعودی بود در شب جمعه ۲ شعبان در حمام ذو الریاستین را بقتل رسانیدند - مامون منادی کرد که هر که قاتلان مقتول را گرفتار کند ده هزار اشرفی باو بدهد - چون قاتلان مذکور را آوردند پرسیده شد که کدام کس آنها را بران کار داشته همه گفتند تو خود بودی آن کس - مع ذلک آن قاتلان را تمام بکشت + پس در صفحهٔ ۱۰۷ می نویسد شاید معترضی بر مامون الزام آرد که ذو الریاستین که اساس حکومت او را استوار نمود باشارهٔ خود مامون بقتل رسید " لیکن ہم پوچھتے کہ آخر علاج کیا تھا ۔ ذو الریاستین اپنی خود سری سے باز آسکتا تھا نہ اہل عرب اوسکے سامنے سر جھکا سکتے تھے - موقع ایسا آپڑا کہ بقاے خلافت اور ذو الریاستین کا اجتماع ناممکن ہو گیا تھا " + شاباش مولانا خوب رفع الزام از مامون نمودی - عذر بدتر از گناهی بر ازین نمی شود - در این مقام باید بنده بقول ابن مبارک بگویم که من نمیدانم بکدام یک ازین امور تعجب نمایم - از فعل مامون یا رفع الزام نمودن جناب شبلی ازاد + مگر جناب مولانا میفرمایند حضرت علی رضا ... امام هفتم را مامون جانشین خود قرار داد و شیعها میگویند او را بقتل رسانید - (این هم بر بنده معلوم نشد که بچه حساب یا اشتباه حضرت رضا امام هفتم شده) + پس میفرماید " سنی مورخ اسکے محاسن و فضائل کا علانیہ اعتراف کرکے بڑی حسرت سے لکھتے ہیں کہ افسوس شیعی تھا " +

مشهور است که وقتی شخصی گفته بوده است " حسن و حسین دختران معاویه بودند " شخصی دیگر بجواب گفته بوده است که " حسن و حسین را درست کنم یا دختران معاویه را " اگر مامون شیعه بوده است ما باید بگوییم که شیعهٔ بسیار بد و مردودی بوده است که اول برادر خود را بجهت جاه بکشت و از خوشی قتل او سجدهٔ شکر بجا آورد - بعد وزیر خود را کشت که او را

به تخت نشانید و بسلطنت رسانید - بعد قاتلان او را کشت . با آن غایت شهوت پرست بود که صدها و هزارها کنیز بیخرید و نگاه میداشت - آنهمه مال خلق الله را بر باد میداد - و آخر الامر امام مفترض الطاعهٔ خود را هم کشت - مرا ابداً با جناب شبلی خصوصیت و غرض نفسانی نیست بلکه شفیق بنده است و او تنها مورد افسوس نیست بلکه تمام مورخین اسلام مورد افسوس اند - افسوس است که چنین پادشاه کاملی اینسان ساده لوح و بقول اهل ملک خودش بورانه فیشن است که مینویسد تمام مورخین سنی علانیه بر محاسن و فضائل مامون معترف اند ولی بکمال حسرت میگویند افسوس که شیعه بود - ازین کلام معلوم میشود که تمام مورخین سنی بسادگی این جناب بوده اند و از ابتدا نام شیعیان بد بوده است که مورخین سنی از روی افسوس گفته اند مامون شیعه بوده ؛

در این همه کیفیات هر ایک غرض خاص است و آن این است که مال دنیا و اغراض نفسانی چگونه است و چگونه صاحبان بصیرت را نابینا می سازد - و از آنطرف خوف هم عجب چیزی است یعنی خوفی که یا از روی بیم جان باشد یا از روی امید نان - و بالجمله تمام خرابی جهان و از ابتدا جهان یا از روی جهالت بوده یا از روی غرض - یا از بیم جان - یا از امید نان - و در میان این چهار کیفیت هیچ کار بد و مذموم و گناه کبیره یا صغیره در جهان فروگذار نشده است حتی کشتن پدر پسر و پسر پدر و برادر برادر و مادر دختر و دختر مادر و خواهر خواهر را و همچنین زنای با محارم و اعمال از اینها بدتر هرچه را ما تصور کنیم ؛

اکنون می آییم بر سر کیفیات دینیه و امور مذهبیه مربوط به جهل و غرض

پوشیده مباد که بنا بر ارتباط غرض این فقیر که ثابت نمودن این امر است که این همه اوضاع جهان و دین و مذهب و ایمان و خداشناسی و معبودیت و هر چیز دیگر محض برای همدردی بنی آدم است از یکدیگر و نسبت باهم باید ملاحظه نمود که دین و مذهب چها کردند در هر زمان و در میان هر قوم و هر ملت - و همچنین در میان جهل و غرض نفسانی و خوف و رجا دین و مذهب چه شعبده بازیها

میکرده اند و هنوز میکنند + باید دانست که دین یا مذهب در هر زمانی در میان جهل و غرض و خوف
درجا چیزی بوده و اثری داشت مانند شراب و آتش. ترزبگی گفته است "باده در هر سری شری دگر میکند
آنچنان را آنچنان تر میکند". مثلاً اگر شخصی جاهل محض باشد و در حالت هوشیاری اعمال و افعال
و اقوال و کردار او همه نا هنجار است باید دید که اگر شراب بخورد چه حالتی بهم میرساند. همچنین اگر
اخگر آتشی به هیزم خشکی بگیرد چه نتیجه از او حاصل میشود +

دین و مذهب را از ابتدای عالم چند اثر یا کیفیت خاصی بوده (۱) آنکه در میان معدودی
از خلق خدا که تقریباً هر از گروه ها جاهل اند یکی عاقل و با علم و هوشیار و چالاک تر بوده کیفیتی داشت
که آنها خود را رب النوع انسان میدانستند و خود را بر سایرین مالک جان و مال و زن و فرزند
تصور میکردند و خود را شبان بر گروه رمه می پنداشتند (و غالباً دامیونه یحتال) که محض باراده
و خواهش نفوس خود آنها را نگاه داشته و مهار در بینی افگنده هر کجا که بخواهند بکشند (۲)
آنکه گروه جاهل بخت را باین عقیده در می افگندند که ما بنده و برده و عبد و عبید آن گروه اول ایم
و جان و مال و اهل و عیال و زیست و زندگی ما از آن آن گروه است ما را ابداً اختیاری نداده اند
و ما باید تسلیم محض باشیم در قبضهٔ اختیار و اقتدار آنها. (۳) آنکه در دماغ گروه اولین در می انداخت
که ما باید تمام خلق جهان را بزور و جبر و قوت طابع و منقاد خود سازیم و در این کار فتح و ظفر میسر نمی شد
جز آنکه بوعده و وعید جهال را برای این کار بدارند و باقسام حیل و تدابیر و برغبت بهشت و خوف از
دوزخ آنها را بحرکت در آرند و انگیخته سازند برای مآرب و اغراض خود. (۴) آنکه در دماغ
گروه ثانی در می انداخت که آری حصول مال و زر و دولت و عیش و نشاط و شهوت رانی این
دنیا و اجر و ثواب آخرت محض موقوف است براین کار که بندگان خدا را ببهانهٔ دین یا کفر و زندقه و الحاد
بکشیم و مال آنها را یغما و زن و دختر و پسر آنها را اسیر آریم یا آلوده دامن سازیم و نیز مستوجب قرب خدا
بشویم و بهشت ملک طلق ما گردد + مگر کامیابی در این امر بمقتضای حالت و وقت دو چیز دیگر را ضرور
داشت اول شمشیر بود و ثانی زبان. اگر شمشیر بود ابداً حاجتی بزبان نداشت. ولی اگر شمشیر نبود

بناچار بایستی زبان در کار آید. ولی بیشک زبان گاهی کامیاب نمی شد و اگر می شد ولی بنهایت کم. مگر دو صورت حرکت میکردند یکی بملایمت و یکی بخشونت. در صورت اول فی الجمله کامیابی بود ولی در صورت ثانی قضیه برعکس بود زیرا که هزارها خون ناحق ریخته می گشت و عاقبت الامر مطلوب و مقصود هم بدست نمی آمد. این همه که عرض شد از قدیم الایام بر همین منوال در سراسر ملک جهان وجود داشت و اگر ما در تاریخ جهان ملاحظه کنیم صدق این کلام بر ما معلوم می شود +

اما آنچه واقع می شد در میان نصارای منسوب بتمام این شقوق بالا بر این صورتها بود. چون شاگردان یا حواریون حضرت مسیح پراکنده شدند و خلق را بدین مسیحی دعوت نمودند ابتدا یکی از آنها پالوس نام به شهر روم دار الخلافهٔ مملکت رومة الکبری داخل شده اهل آن شهر را بدین عیسوی در آورد و بلحاظ آنکه این شهر اولین شهری بود که اهلش بدین مسیحا در آمدند شهری گشت مقدس و متبرک مانند بیت المقدس یهود و کعبهٔ اهل اسلام + از آن پس نصاری گفتند که شخصی را باید گزید که بمنزلهٔ رئیس ما باشد و شخصی را گزیده ملقب نمودند به "پوپ". هرچند که یکی از آن پوپهای نخستین بسر غاری می بود مگر بملاحظه و ارتباط دین و بمقتضای حماقت خلق آن زمان عظمت و جاه و جلال و جبروت و استیلای خود را این پوپها بجائی رسانیدند که مثل هیچیک از خلفاء اسلام یعنی خلفاء بنی امیه و بنی عباس بپایهٔ آنها نرسید زیرا که پوپ در لباس دین کار میکرد نه در لباس پادشاهی و حکمرانی و لهذا مالک بود بر جان و مال و عیال خلق الله. چنانچه نوشته اند وقتی یکی از پوپها در رهگذاری سوار بر [illegible] بود و دو پادشاه عظیم الشان پیاده در رکاب او مانند غلامان میرفتند و شخصی با کمال استعجاب آواز برآورد که العظمة لله این چه شان و جبروت است که مشاهده میشود +

هر سال در روز خاصی پوپ بر منبر خود بر می شد و هر کسی را که در این سال مورد عتاب و قهر او واقع شده بود یعنی بر وفق عقیدهٔ اهل اسلام گناه کبیره کرده بود فتوی "اکس کامیونی کیشن" یعنی ارتداد در حق او جاری میکرد. تمام خلق از پادشاه عظیم الشان گرفته تا فروترین مردم بخود میلرزیدند که آیا این فتوی را در حق کدام اشخاص جاری خواهد کرد. البته سلاطین و بزرگان بیشتر مورد عتاب و قهر

واقع می‌شد. بتحقیق غرض آنها هم همین بود که بر پادشاهان و بزرگان استیلا داشته باشند. چون
پوپ حکم ارتداد کسی را میداد اگرچه پادشاه مملکتی بود حتی زن و فرزندان او نیز از و کناره می‌کشیدند
و بایستی بدست خود بپزد و بخورد و بدین حال بسر میکرد تا هر زمانی که پوپ قلم عفو بر خطای او در
میکشید. و وقتی دیگر عصیان بود که بر شهری و ملکی قهر میکرد و میگفت که این شهر ملعون و مورد غضب الهی
واقع است. آن وقت تمام خلق در آفت عظیمی در بودند و باب معاملات و آمد و شد مسدود بود و هوای
آن شهر ناپاک بود مردگان را در کوچه و بازار می افکندند زیرا که نمی توانستند آنها را مس نمایند
و بگورستان برند و بقبر بسپارند. اصولی قرار داده بودند که وابستگان کلیسا و بقول ما اهل شرع اگر
جرمی کنند حکم سزای آنها با پوپ و نواب او و اهل کلیساست و پادشاهان و عموم خلق غیر اهل کلیسا را
ممنوع داشته بودند که بموجب قوانین ملکیه آنها را سزا دهند. لهذا وابستگان کلیسا و سلسلهٔ علماء
بسیاری از زنان و دختران مردم را آلوده دامن می ساختند و کسی را جرأت دم زدن نبود.
بلکه مکرر خونهای ناحق هم میکردند. روزگاری رسمی شده بود که گناهکاران نزد پوپ یا نواب یا گماشتگان
او آمده اعتراف بگناه خود میکردند و زری داده معفو می شدند. کتب مقدس توریت و انجیل در زبان
یونانی و لاتین بودند خصوصا انجیل (همچنانکه قرآن و احادیث ما در زبان عربی است و در هر زمانی
گروه ها خلق از دریافت معانی آن لایعلم و عاجز اند) عیسویان آن زمان نیز بر این منوال لایعلم و بیخبر
بودند از معانی و تفسیر کتب خود. بلکه پوپ ها ممنوع و حرام داشته بودند که خارج از اهل کلیسا کسی
زبان لاتین را حاصل کند. و لهذا بهر نحوی که خاطر خواه و بموجب اغراض نفسانی خودشان بود
کلمات انجیل را معنی و تفسیر میکردند. و نیز همچنانکه صدها کس در میان اهل اسلام هزارها حدیث
را از خود تراشیدند آنها نیز کلمات و عبارات بسیاری را از خود تراشیده نسبت بکتب مقدس
و حواریون میدادند.

بالجمله این حال بر این منوال بود تا آنکه شخصی بمخاصمت بنام "لوتهر" کتب مقدس را
بزبان خود ترجمه نمود و خطاهای پوپ و تابعین او را ظاهر ساخت و از آن زمان عیسویان دو

گروه شده‌اند مانند سنی و شیعهٔ اسلام. گروه اول را که پوپ رئیس آنهاست "رومن کتولیک" میخوانند و گروه ثانی که مخالف گروه اول اند "پروتستانت" لقب یافتند. گروه اول حضرت مریم ع را نیز در الوهیت شریک کرده اند و اشکال حضرت عیسی ع و مریم را در کلیسای خود نهاده پرستش میکنند و همیشه چیزی بصورت صلیب از سیم و زر ساخته بگردن خود می آویزند و در هر مقام و هر معبر صلیبی از چوب یا سنگ نصب کرده اند و تعظیم آنرا مینمایند + معتقد بسیاری از اولیا و اشیا متعلقهٔ آنها میباشند + گروه ثانی میگویند این همه داخل بت پرستی است و تجزیه حکم خدا که در کوه طور بحضرت موسی ع رسیده و بر الواح نوشته بوده و نیز یک فرمان حضرت مسیح که فرموده "دوست دارید همسایهٔ خود را" هیچ عمل دیگری را بجا آوردن ضرور نیست و کفر است + از زمان لوتهر سنه ۱۵۱۹ ع تا دو صد سال بیشتر این دو گروه دشمن جانی یکدیگر بودند و از یکدیگر بسیاری را بر آتش کباب و بر آهن تفته بریان نموده‌اند یا در روغن جوشانیده‌اند + حتی آنکه "الیزابت" ملکهٔ انگلستان سی صد سال پیشتر ملکهٔ اسکاتلند را که خویش او بود بمخالفت مذهب بکشت. بلکه تا اوائل صد سال ماضی در انگلند هیچ رومن کتولیک را خدمات عالیهٔ حکومتی نمیدادند + مگر بحمد الله تعالی این وقت بسبب کثرت علم و نیز تغییر و تبدیل حالت جهان امور مذهبی با امور پولیتکی تبدیل یافته و آن جنگ و جدال مذهبی بظاهر موقوف و معدوم گشته ولی البته در باطن و تا قیامت موجود خواهد بود + و در این وقت سه شعبهٔ عظیم مذهب عیسوی در ممالک یورپ و امریکا موجود اند و (۱) مذهب رومن کتولیک (۲) مذهب پروتستانت (۳) مذهب نصرانیت که متعلق است به کلیسای یونان و مردم روس تماما پیروان آن مذهب استند. مگر البته همان سان که شعب مذاهب اسلام وقتی هفتاد و دو بوده و محتمل که امروز صدها باشد شعب مذاهب عیسوی هم بسیار است چنانچه گویا در میان پروتستانت‌ها ۳۰۰ فرقه مختلف اند و یکی را با دیگری کاری نیست +

مختلف کیفیات و حالات امروزهٔ عیسویان یورپ و امریکا

مسلمانان باید بخوبی چشم خود را باز کرده بر این فقرات بگمارند و بخوبی گوش خود را فرا داشته
این کیفیات را بشنوند که بکار آنها آید - (۱) ابتدا باید دانست که عیسویان یا بموجب رافت
و رحمت الهی و توفیق آسمانی یا بنتیجهٔ آن تغیر عظیمی که خدا یتعالی در کلام خود فرموده است ان
الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم از خواب غفلت بیدار شدند و حالت خود را تغییر
دادند و پروردگار آنها را یاری فرمود که بسختی و استواری چنگ در زدند بعروة الوثقای علم و دانش
و لهذا بسیاری از توهمات جاهلانهٔ مذهب را از دست دادند و بظاهر جنگهای مذهبی را بر کنار
نهادند + (۲) آنکه با وجود علم پیروی نمودند آن آیهٔ دیگر را که خدا یتعالی فرموده لیس للانسان
الا ما سعی + کمر خود را بچستی بر میان بستند و بدنبال محنت و مشقت و پیشه و هنر و کمال و تجارت و
حرفت و دستکاری روان شدند + (۳) آنکه بموجب آن آیهٔ عظیم پر فائدهٔ دیگر عمل نمودند که
خدا یتعالی در قرآن ما مسلمانان فرموده است و شاورهم فی الامر و پادشاه و گدا با تاج شاهی
و دلق گدائی متحد گشتند و در نیک و بد و فتح و هزیمت و خوشی و ناخوشی و جریان امور ملکرانی
یکدل و شریک شدند و تمام زور و استیلا و قوت و جبروت خود را باین کار و پند و بطور اتحاد و
یگانگی اصول و قوانین نیک جاری داشتند + (۴) و از همه بالاتر آنکه این آیهٔ ما قی هدایه را که
خدا یتعالی به مسلمانان فرستاده و در کتاب مسلمانان است که فرموده ان المؤمنون اخوة باکمال
توجه و مواظبت سخت و استوار گرفتند و در آن صراط مستقیم قدم زدند + ولیکن مسلمانان نباید فخر کنند
که عیسویان این صفات و خصال و چیزها را همه از دین و قرآن ما اخذ کردند بلکه خدا یتعالی عقل و
دانش بهر فردی از افراد بندگان خود عنایت فرموده و چشم و گوش هم بهمه داده و راه نیک و بد را هم
بهمه نموده گروهی آن راه را پیش گرفتند و بمنزل رسیدند و گروهی این راه را پیش گرفتند و در
بادیهٔ حیرت سرگردان بیگردند و راه بجائی نمی برند + مقام حیرت و عبرت است که از ابتدای اسلام
یعنی پس از رسول الله هیچکس بر این آیات مذکوره عمل نکرد + بنی امیه و بنی عباس و مامون
مامون عمل نکردند + خاندانهای دیگر عرب و عجم و ترک و هندی و صفوی و مغول و غیره نیز عمل نکردند

وامروز هم که اهل ایران میخواهند عمل کنند نه پادشاه راضی میشود که اختیارات و اقتدارات خود
را از دست بدهد و نه علما میخواهند زور و استیلای خود را فروگذارند تا اینکه بنده قلم در دست
دارم هیچ‌چه کاری نکرده اند و محتمل که کاری نخواهند کرد + (۵) آنکه آن آیهٔ عظیم الشانی را که در
قرآن اهل اسلام است یا ایها الذین امنوا لا تتخذوا الیهود والنصاری اولیاء الخ بکمال
سختی عیسویان پیروی میکنند و پیوسته سعی و جهد دارند که مسلمان و چینی و یهود و هندو و غیر آنها یکدیگر
را از جهان معدوم سازند + برخلاف مسلمانان که از غلامی و کفش برداری نصاری مفتخر و مغرورانند
(۶) این آیهٔ قرآن را هم بکمال ثبات قدم پیروی میکنند که خدا تعالی بمسلمانان فرموده واعتصموا
بحبل الله جمیعا و لا تفرقوا الخ + (۷) ولیکن یک کلامی را که حضرت مسیح پسر مولود خدا فرموده است
که دوست بدارید همسایهٔ خود را و اگر کسی طپانچه بیک رخسار شما میزند رخسار دیگر را پیش آرید بکلی
فراموش کرده اند - و هر یک از آنها دشمن خونخوار همسایهٔ خود است و اگر ممکن باشد و بشود بیخ یکدیگر
را برمی آرند و اگر چنین کاری ممکن نباشد و از جهازات بسیار عظیم جنگی و لشکرهای گران کاری نیاید
بعوض آن بجهت توسعهٔ تجارت خود و تباهی تجارت همسایگان خود در سایهٔ ممالک اقوام دیگر فتنها
برپا میکنند و خرابیها مینمایند و آن ممالک را بظلم و جور و زور بقبضهٔ خود در می آرند + (۸)
علوم حکمتیه طبیعیه - ریاضیه و صدها علم دیگر را بحد کمال رسانیده و از هیچکس مخفی نداشته اند مگر
صرف خود بتوانند از آنها دولت دنیا را بچنگ آرند و بکمال خوشی و راحت و بدون بیکاری و بیچارگی
بسر برند و محض از پرتو خود و اسباب و آسایش و راحت و جاه و تجمل خود دیگران را هم چیزی
براحت و از پرتو دولت و مکنت خود دیگران را هم بدولت میرسانند +

اگرچه معاملات دین و دنیا و امور زیست و زندگی فرزندان آدم که بلحاظ افراد اگر دست
بالا را بگیریم زیاده از هفتاد یا هشتاد سال عمر بیش نیست اما بلحاظ قومیت و اجتماع تا هر زمانی
است که دنیا وجود دارد + ولی سخن ما این است که اگر ما فرض کنیم که این دنیای موجوده آخر شود
و پس از آن دنیای دیگری بیاید باز معاملات دین و دنیا و زیست و زندگی آن مخلوق نیز اسباب

و بهائم و شما تمام رشته‌های کیفیات و مقتضیات لا تعد و لا تحصای خواهند داشت و اختلاف تمام
طبایع و آراء و خیالات و افهام بندگان خدا نیز لا تعد و لا تحصی خواهند بود و بر همین نهج که امروز
میباشند و سوای این غیر ممکن است + آن خالق حکیم و پروردگار مطلق که این دنیا و اینها را
آفریده میداند که چه آفریده و فکر هیچ مخلوقی به کنه آفرینش او نمیرسد - هیچ مخلوقی هر درجه
طاقت و علم و حکمت و کمالی که باشد نمی تواند در یک امر بسیار جزئی عالم قاعده کلی قرار دهد و
دو چیز را امکان یکسان سازد چنانچه دو برادر - دو خواهر - دو پسر مردی و زنی - دو اسب -
دو خر - دو گاو - دو درخت - دو سیب - دو خربوزه و هر دو چیز از موجودات جهان را برابر یکسان
کنند + آدم و حوا را یک طبیعت و خصلت نبود - هابیل و قابیل را یک طبیعت و خصلت نبود
و کان ذلک هر کس و هر چیز را که ما ملاحظه کنیم بر این حال است + با وجود اینهمه اختلاف حالات
و افتراق خیالات و کیفیات باعتقاد هر قوم و هر ملت خدای تعالی منتظمی را فرستاده و دستور العملی بدست
او داده است برای انتظام این عالم و اولاد ابو البشر + چنانچه باعتقاد اهل اسلام خدای آنها
که واحد لم یلد و لم یولد است رسولی را فرستاده و هدایت نامه هم باو فرستاده که بموجب آن مسلمانان
عمل نمایند + و آن دستور العمل جائی میفرماید که مسلمانان را فرض است که بر این کتاب کتب ماقبل
این عمل نمایند زیرا که فرقی در میان آنها نیست - در جای دیگر میفرماید هر گروهی از آنچه دارند در میان
آنها موجود و مرسوم اند خوش استند + شاعری درین باب گفته است "متاع کفر و دین بی مشتری نیست
گروهی این گروهی آن پسندند" + دیگری گفته است "جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه -
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند" +

پس بنا بر امر برافراد و اجتماعات هر قومی فرض است که بموجب دستور العمل و هدایت نامه که در دست
دارند عمل نمایند - و همچنین از دیگر مردمان و حیوانات هم هر چه را که نیک بینند و نیک دانند اخذ کنند +
هیچ شکی نیست که در این وقت آنچه را که ما از مردم یورپ مشاهده کنیم در امور زیست و زندگانی و تمدن
و حکمرانی و طرز معاشرت سراسر نیک و معقول و درست و بروفق اصول استند - اگر آن وضع ما با پسندیم

نباشد اینقدر میتوان گفت که اقلاً برای نفس و ذات و آسایش و راحت آن اقوام ازین بهتر نخواهد شد و اگر ما از طرقی تحریک کنیم که آن جهات نیکی و آسایش و راحت را و خیار دولت و نظام ملکرانی و تمدن را از ما و از کتاب ما اخذ کرده اند از طرف دیگری ما باید کفش آنها را بر سر خود بزنیم و خاک قدم آنها را بر فرق خود بریزیم و سر بی غیرت خود را بزیر افکنیم که ما خود آن طریق را از دست دادیم و پیروی نکردیم که از ما اخذ و پیروی آن آن اقوام بر ما چیره شدند و غالب آمدند و کفش بر سر ما میزنند + اگر بعضی از اشکال و افعال آنها در نظر ما مکروه و قبیح و ناپسندیده است این بلحاظ وضع جهان است که بسیاری از اعمال ما نیز در نظر آنها بد و مکروه و قبیح و ناپسندیده اند + آنها نیز همین سخن را بر لب دارند که شما بر لب دارید "هر ملک و هر رسم". قالوا وجدنا آباءنا لها عابدین + مثلاً اگر آنها دست زنان یکدیگر را گرفته رقص میکنند شما دست زنان پست ترین ذاتها را گرفته هم بستری میشوید و از بطن آنها پسر و دختر بهم میرسانید که یکی شاهزاده میشود و دیگری شاهزاده خانم یا یکی نواب می شود و دیگری بیگم صاحبه + اگر آنها خلاف هدایت نامهٔ خود عمل میکنند شما نیز خلاف هدایت نامهٔ خود عمل میکنید وابداً فرقی در این دو نیست + هان البته یک شخص حکیم ممیزی باید در میان این دو امر انصاف کند و فیصله نماید که ازین دو قبیح تر کدام است + مگر از قباحت این اعمال باید چشم پوشید و بر نتائج این اعمال بدیدهٔ بصیرت و انصاف و از روی دانش و بینش نظر انداخت که عموماً برای بهبودی و خوشی و راحت قوم کدام یک از اینها بهتر است + با وجود این حظ ظی که شما را حاصل است و این عیش و عشرتی که شما را میسر است باز میگوئید الدنیا سجن المؤمن و جنة الکافر پس چه شد که دنیا زندان شما گشته است و بهشت کفار؟ در این امر بکمال دقت باید غور نمود +

حالا می آئیم بر سر کیفیاتی که در میان مردم یورپ یعنی عیسویان وجود دارند و آنها خود خوش اتفاق و از پیرو آنها دیگر اقوام نیز خوش اند مگر در میان شما اهل اسلام گاهی وجود نداشته است تا با مردم هر چند این کیفیات نیز بیشمار اند و کتب بسیاری در کار دارند ولی بنده صرف یک چند را بیان میکنم. لیکن ضامن نیستم که نتائج هر چیزی چگونه باشد و چگونه بشود +

اوّل آزادی است. آزادی در ممالک خودشان؛ در ممالک مقبوضهٔ خود. ابتدا باید ملاحظه نمود که آزادی
نیک است یا بد است. آزادی بر دو قسم است (۱) آزادی در امور دین و (۲) آزادی در امور
دنیوی. اوّل اگر مسلمانان بگویند آزادی در اسلام نبود بموجب قرآن ما ظاهر میکنیم که آزادی
بحدّ کمال بود و از بسیاری از آیات قرآنی معلوم میشود. خدا تعالی فرموده است لا یکلف الله
نفساً الّا وسعها. ولا تزر وازرة وزر اخری. لا اکراه فی الدین. و امثال ذلک.
اگر رسول الله صلعم یا بموجب علم لدنّی یا بر وفق وحی سماوی از هر چیز آگاه بود بیقین میدانست
که چه عدّت از مسلمانان صرف بزبان مسلمان بودند و در قلوب آنها ایمان نبود مع ذلک
خاموش بود و صرف بظاهر ملاحظه میفرمود. و اگر سخت گیری هم در کار بود محض برای این بود
که ابتدای اسلام بود. بایستی که مسلمانان فزایش یابند. گذشته ازین در زمان رسول الله
مسلمانانی که بواقع از خدا خوف داشتند بسیار بودند. همچنانکه امروز در بعضی ممالک اسلام
همین حال است. اگرچه شراب مثلاً در اسلام حرام است مگر بیشک در بعضی شهرها استعمال میشود
همچنین زنا و سایر گناهان کبیره. و بالجمله آن اموریکه خاص متعلق هستند بارتباط و سروکار خدا و
بندگان او خاص نسبت دارند بخدا و جوابدهی آنها صرف بخداست و بس. خواه ادعای ثواب خواه عقوبت.
امّا اگر بخواهند که بظاهر مسلمانان چادر را یکسو نهند و علانیه خلاف شرایع دین خود نمایند. همچنانکه هر کسی
میداند و هر دم و هر ساعت بچشم می بیند در حیدرآباد که هزارها دکانهای شراب و بنگ فروشی موجود
است و هر مسلمان صاحبی که بخواهد بفراغ خاطر در آنها داخل میشود و تا حلق میخورد و بسیاری
در خانهای خود میخورند و هر کسی از اهل خانه بدون استثنا نوش میفرماید. در هیچ مقام تبرک هیچ سوء
تعبیری مستثنی نیست. آن موقوف است به کیفیات دیگر. (۱) باید قوم علم بیاموزند و بکمال
تهذیب تربیت شوند. (۲) بزرگان قوم باید خود ازین امور احتراز کنند یعنی باعث این افعال
و مرتکب نشوند. و این افعال را بد دانند و نیز تامّل نمایند که این افعال چقدر جوانان را تباه و روزگار شان سیاه میکند.
(۳) باید اینها دیانت را اوّل خود برادران است ... بعض اهل الله تشویق هم هدایت کنند. (۴)

از طرف حکومت یا عموم بزرگان یا انجمن ها واعظان متعددی در هر شهر و بلد و مقام مقرر باشد که مردم را نصیحت و موعظت نمایند + (۵) انجمن ها و سوسیتی ها در هر مقامی که جمعی از بزرگان و صاحبان زور و استیلا و عهده و دولت باشند ضرور است که برپا کنند برای اصلاح حال و طرز معاشرت خلق و خود نیز پای بند ضوابط آن باشند زیرا وقتی که امیری با ریش سفید بلبلی در دست دارد جوانان و فرومایگان بطریق اولی در دست خواهند گرفت + (۶) از همه بالاتر قانون حکومتی است که حکومت باید برای هر امری از این امور قانونی جاری نماید بدون خوف ملاحظه و مردم بسختی پای بندی آنرا نمایند + اگرچه بسیار مشکل است حق گوئی و حق نویسی ولی بنده میگویم و مینویسم - از این آب گندیده بدبو یعنی سینه ها میتوان گفت که در این ریاست آبروی هزاران مرد نجابت میریزد و ناموس هزاران زن برباد میشود و لیکن هیچکس قبح آنرا نمیدانند و نه پروا دارند زیرا که میگویند "هر ملک و هر رسم" بحقیقت این امور از دایرهٔ منصب امثال بنده خارج اند و اینها داخل فرائض منصبی پیران و مرشدان و مولویان و قاضی و مفتی شهر اند *

ثانی آزادی است در امور انتظام میان خلق الله یعنی حفظ حقوق مردم که کسی بدیگری ظلم نکند مال دیگری را نخورد - سرقت - زنای بالجبر - و قتل نفس نکند - در بخشش میراث حق تلفی نشود و امثال اینها * در تمام این امور بالضروره باید که بروفق شرع و قوانین ملکیه دیگر که بامضای عموم رعایا بخود باشند عمل شود و در آن ابداً آزادی نیست + البته این امور بواسطهٔ تعلیم و تربیت نیک و انجمنهای نیک و قوانین سخت حکومتی بسیار تخفیف خواهند یافت + مگر یک قسم آزادی باید باشد که آنرا آزادی حقوق خلق الله میگویند خواه آن شخصی باشد یا غیر شخصی یعنی که خلق الله عبید عبید هیچکس نیستند و اگر مقید استند صرف مقید آن قانون استند که کسی را با کسی کاری نباشد و هیچ یکی دیگری را ایذا نرساند و مزاحم نشود + در اینگونه آزادی است که عموم خلق ملکی ترقی میکنند و فوائد بیحسابی هست بهبودی قوم را + این آزادی اخیر بطور کمال و بدون موی کم و کاست در تمام ممالک یورپ و امریکا (سوای ملک روس) جاری است که شاه و گدا هر دو حفظ حقوق خود را میشناسند بخوبی

از آن تجاوز نمی کنند و صاحبان دانش اند که تمیز هر نیک و بد رامی دهند و تماماً تابع و منقاد
قانون استند + حالا یک مثال میدهیم اگرچه در نظر اکثر اهل مشرق و عموم اهل اسلام بدعی نماید زیرا که
عادی نیستند و نیز جاهلاً عقل سلیم ندارند مگر تحقیقت بسیار خوب و مفید است خصوصاً برای آن
اقوام و در آن ممالک +

در ممالک یوروپ قاعده این است که دختران باید تا حد رشد که ۱۲ سالگی است عروسی نکنند و
اگر قبل از آن کنند یعنی از ۱۰ سالگی ببالا بسیار نادر است + و در این عمرها دختران بتحقیقت زن استند
و عاقل و از جهان با خبر و همه با علم استند و از خوشی و ناخوشی بخوبی آگاه هستند + پس اینها در کوچه و
بازار و باغ و بستان و تماشا گاه و کلیسا و دیگر مقامات مردی را دوچار میشوند و بعضی اوقات دو
و چهار مرتبه و چند ماهی در میان ایشان آمد و شد و صحبت و گفتگو است و در حضور و با اطلاع پدر و مادر
هم و آن هر دو از حال و قال و طبیعت و خوی یکدیگر بخوبی وقوف بهم میرسانند و خوشی و ناخوشی
مستقبل خود را کاملاً در مد نظر میدارند که آینده موجب رنجش هیچ طرفی نباشد + چون آن دختر
عاقبت الامر یکی از آن کسان را پسندید قول میدهد و وعدهٔ واثق میکند که با او نکاح کند و آن مرد نیز
همچنین قول میدهد که او را در نکاح خود در آورد و همین عهد و پیمان و تراضی طرفین بمنزلهٔ نکاح است
و هر آینه اگر یکی با دیگری خلاف عهد نمود بر وفق قانون دیگری را حق است که دادخواهی کند و
تقاص آن عهد شکنی را بنماید که گویا در میان خلق بی عزت شده + پس چون بهر حیثیت هر دو کمال
رضایت را از یکدیگر دارند بر وفق قانون ملک اشتهار میدهند که فلان و فلانه در فلان روز عروسی
میکنند و آن اشتهار را بدیوار کلیسا نصب مینمایند که هر کسی آگاه شود و اگر احیاناً کسی بداند که آن مرد
یا آن زن در جای دیگری زن یا شوهر دارد فوراً اطلاع میدهد و آن اشتهار سه چهار هفته بدیوار
کلیسا نصب است تا پس از نکاحت +

بالجمله عموم اهل اسلام چنین می پندارند که باین موجب که ذکر شد بالضروره تمام دختران قبل از
نکاح خراب میشوند + اگر ما بقول این اشخاص فرض کنیم و مسلم داریم که واقعاً این چنین است تا همین قدر

میگوئیم چندان قباحتی ندارد زیرا که بواقع نکاح همان تراضی طرفین بوده و باقی کارها رسم آن استند و آن مرد شوهر آینده آن زن است و این کارها اصل زناشوئی با تجبر یا [illegible] منسوب بشنیعت یک قانون سخت دیگر این است که پس از نکاح نه مرد را اجازت است که زن دیگری را بگیرد یا با زن بیگانه همخوابه شود و نه زن را اجازت است که نزد مرد دیگری برود و بجز آنکه در خفیه باشد عمل هر دو اگر ظاهر شود بموجب قانون جدائی و طلاق واقع میشود + بهرحال این کیفیات تماماً برای آن اقوام بی نهایت خوب استند و پرفایده + بیشک در وضع مناکحات ما بسیار قبایح و مضرات استند که بنده ذکر نمی کنم ولی خردمندان ما میدانند +

اما آزادی اقوام یورپ در ممالک مفتوحه و مقبوضه آنها مثل آزادی انگریزان در ملک هند که فرق کلی دارد با آزادی ملک خودشان و بتحقیق نقصان آن از فایده اش زیاده است و این آزادی مصلحتانه و از روی حکمت عملی است نه از روی واقعیت + (۱) در ملک انگلستان حکومت حکومت خودی است و در هند حکومت بیگانه + (۲) در آنجا خلق ملک مفتوح نیستند و در اینجا خلق ملک مفتوح اند و بالضرور باید فرقی در میان فاتح و مفتوح باشد یعنی [illegible] انگریزان و بعضی از مسلمانان هم + (۳) در آنجا حکومت در قبضه [illegible] است و [illegible] باقتضای آن [illegible] صورت وجودی یابد و در اینجا [illegible] نیست + (۴) [illegible] و هر خرابی که میخواهد جاری کند مگر در اینجا [illegible] نیست + (۵) در آنجا حکومت از رعیت خائف نیست در اینجا حکومت از خلق خائف است چونکه از جنس و از مذهب خودشان نیستند + (۶) در آنجا حکومت و مناصب و عهدهای [illegible] بدست اهل ملک است و در اینجا در دست بیگانگان است + (۷) در آنجا تمام خلق یکذات اند یک مذهب و یک نژاد و یک زبان دارند و در اینجا بسبب لحاظ ذاتهای مختلف [illegible] بتحقیق دو گروه بیشتر نیستند مسلمان و هندو در رقابت این دو مانع آزادی واقعی و تشکک و بهسا [illegible] عظیمی شده است حکومت غیر را + (۸) در آنجا غالب خلق با علم [illegible] حکومت با اصول و نیک

واقف اند و در اینجا غالب خلق جاهل و از هر چیز بیخبر اند + (۹) در آنجا خلق بخوبی میدانند شغل
شبان چیست و فرائض افراد و اجتماعات کدام چیست. یعنی که فرائض حکومت کدام و فرائض رعایا
کدام است. مگر در این ملک کسی این امر را بخوبی نمیداند و کسانی که میدانند بسیار معدود اند. وضوح
آن این است که فی المثل اگر حکومت خراجی را جاری بسازد کسی نمی پرسد برای چه یا در کدام طریق
صرف میشود. از آنطرف غالب خلق شاید گمان میکنند که چون حکومت خراج از ما میگیرد اگر ما شب در خانه
خود را ضبط نبندیم و دزد بخانهٔ ما آید فرض حکومت است که خانهٔ ما را حفظ کند. این همه فعل از
روی جهل و بیخبری از جهان است + (۱۰) و بالجمله و بالاتر از همه این است که در انگلستان
آزادی برای صاحبان دانش است و برخلاف آن در هند آزادی برای جهال و اشرار است
خلق انگلستان بیش و کم از قدیم الایام آزاد بوده اند و معنی آزادی را میدانند برخلاف اهل هند
که همیشه عبید بوده اند و معنی آزادی همین را میدانند که مانند حیوانات هر فعل خلاف شرع و عقل
و تهذیب را بکنند و بس. و در امور دیگر ابداً معنی آزادی را نمیدانند + و در پیش چشم ماست که هر روزه
کیفیتی را می بینیم که هر چه بشود هیچکس نمیداند چه میشود و اگر بدانند پروای دم زدن را دارد و نه
جرأت دم زدن را + و در ملک انگلستان هر امر جزئی و کلی که واقع شود برخلاف حقوق و مرضی خلق هزارها
اجتماع میکنند و شور و شغب برپا مینمایند. برخلاف در این ملک اگر مردم جمع شوند و شور و شغب
کنند فوراً یکی دو کس از بزرگان آنها را گرفته حبس میکنند و باقی خاموش می شوند + اگرچه
انگریزان هر روز ظلم و زیادتی ترکان را نسبت به رعایای خود در اخبارها بیان مینمایند مگر کسی
از کارهای خودشان شکایت بلکه نکته چینی کند نام آن شکایت و نکته چینی را میگذارند بغاوت و سرکشی
و مخالفت با حکومت و عدم دولتخواهی +

هان البته ما بطور انصاف میگوئیم که چون انگریزان وضع ملکرانی را بخوبی میدانند چنان
بند و بستی کرده میکنند که اغلب مردم خوش اند. و اینها که خوش اند بر دو گونه اند. اوّل
آن گروه بیشماری هستند که تماماً ناخوانده و جاهل و جنگلی اند و بخوشی و آرامش نقد قانع اند

وازآزادی بی‌نصفانه که مطلق العنان است از هر چه زود و در هر چه کرد باید هر چه گفتن میسر و اند
ایراد انتقاد آن نمی اندیشند . اگر حکومت جنگهای شخصی و ... دشمنان خود آنها را دشمن شمرده
گشته و هر روز یک فانون جدیدی جاری میکنند و ... تا دیگران آنها بیانات ابراز ... نمایند
و مردم میترسند + فاقی آن گروه مفسدی هستند که اگرچه بحقیقت از اعمال و افعال حکومت باخبر
از ... ایشم راضی هم هستند مگر از اغراض نفسانی و حب جاه و قدرت حکومتی و رغبت یافتن فعالیت
و نفع ... امثال این چیزها دارند . یا از تعصب مذهبی و رقابت با دیگران آنها را خوش داشته
و خوش میدارد از هر چه شنوند هر چه بر سر آنها وارد آید + اگر در این وقت آنها نیز اندکی مایوس
شده و کم هم پیش آمده است ... خیال بلا و می برند و نباید بوعده های حکومتی بکلی خاطرجمع باشند
زیرا که حکومت آنچه میکنند بهبودی قوم خود را در نظر دارد +

باید دانست که در این کتاب غرض بنده صرف این است که بر تمام مسلمان جهان ظاهر سازم
که با وجود آنهمه شور و شغب ... اسلام که کتاب ما پر است از آثار ظهور اسلام . خاموش شدن
آتشکده های ایران . زلزله طاق کسری . انهدام دولت روم . پیدایش ذات اقدس رسول
آخرالزمان صلی الله علیه و آله و سلم . خبر دادن بسیار کاهنان و ستاره شناسان و رهبانان
و نصاری و یهود . و خبر دادن حضرت مسیح از آمدن نبوی که نام او احمد است . آمدن جبرئیل بزمین
و آوردن پیام اسلام و کلام حق . و ... حضرت خیر المرسلین به مقام قاب قوسین . شکستن اصنام
خانه کعبه . شق القمر . مباهله با کفار . آن جنگهای عظیم بدر و حنین و خندق و خیبر . یاری نمودن
فرشتگان از مسلمانان . توحید . نبوت . نماز . روزه . حج بیت الله . جهاد های بسیار در راه خدا
ایمان بخدا . وعده بهشت و وعید دوزخ . و پس از آن جنگها . جدالهای ... بین مهاجر و انصار و شیعه
و سنی و آل امیه و آل عباس و هفتاد و دو یا بیشتر ملت اسلام که یکی از آنها و نا معلوم ناجی
خواهد بود و باقی بدوزخ خواهند رفت . تنازع در امر خلافت چه در حین ارتحال رسول الله و چه
پس از رسول الله در میان متعدد خلیفه و امیر المؤمنین و شهید شدن نبیره رسول الله و اسیری

دختران فاطمه زهرا ع و جنگها و ملک گیری های بسیار از تاخت زمان و قتل آنها سپاه و کشتن
کشتن هزارها پدر پسر و پسر پدر را و آنهمه تنازعی که از آن روز جاری بوده است تا امروز که این
یکهزار و سیصد و بیست و پنج سال از هجرت نبوی که بخیال صدها کرور مسلمان کشته شده اند و هزارها کرور
زیر پا شده آیا بر یک شخص واحد معلوم گشته است که آخر اسلام و توحید چه بوده ایمان بخدا و
وحدانیت او و رسالت رسول و نزول قرآن و حساب و کتاب و جزا و عقوبت قیامت برای چیست
و نتیجه این همه کیفیات و غایت اینهمه داد و فریاد و غوغا کدام است؟ + این چیزها و کیفیات و خواص
اسلام و تمام آنچه مربوط و متعلق است به اسلام تماماً برای معنی واقعی این لفظ همدردی بوده ولی
جز معدود بسیار معدودی هیچکس از اهل اسلام ندانست و امروز هم نمیداند که همدردی چیست
و تمام آنچه مسلمانان در بین این سیزده صد سال کرده اند برخلاف این لفظ و مفهوم آن بوده است

همدردی چیست؟ هیچکس نمیداند و اگر بداند نمی تواند بیان کند که چیست و هر کسی
آنرا بطوری بیان کرده و تعبیر نموده است. فردوسی فرموده "پسندی و همداستانی کنی
که جانداری و جان ستانی کنی؟ میازار موری که دانه کش است که جان دارد و جان شیرین خوش
است" و سعدی علیه الرحمه فرموده "چو عضوی بدرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار"
و ایضاً "زیر پایت گر بدانی حال مور همچو حال تست زیر پای پیل" دیگری بزبان اردو گفته
است "درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو ورنہ طاعت کے لئے کچھ کم نہ تھے کروبیاں"
انگریزان در زبان خود معنی همدردی را چنین نوشته اند

"Sympathy:- The quality of being affected in like manner with others; fellow feeling with those around us. especially in their afflictions."

مگر احتمال بسیار کلی میرود که هنوز از این بیانات هیچکس بخوبی کیفیت همدردی را نداند
البته ممکن است که دو کس معنی و حقیقت همدردی را چنانچه باید و شاید بدانند و بفهمند و آن هم

در تصوّف کرد. هر چیزی یکسان باشند. «آن دوستی که هر یک را جوانی از خطا باشند هر دو
بی یک دیگر نشد. و هر دو با کام در پیش چشم آن دو بمیرند. بی شک اینها از شوق یکدیگر آگاه اند
بی تفاوت گفت که همدیگر را نگیرند. پس کسی که بداند حال همسایه خود را که خورد و دیده آتش هم مرده است
همان سان که گویا او دیده و خودش مرده است این کس را گویند «همدرد» +

غزل

کسی ز گردش گیتی ندیده درد سرش — چه حال داند آنرا که خون بود جگرش
خبر نباشدش از آنکه هجر کرده فگار — کسی که شاد نشسته است و یار در برش
مرا بود خبر از حال عاشق زاری — که از انتظار بود دیده هر زمان بدرش
چو دست طفل تو باشد بدست تو در راه — چه دانی بود دل طفلی که شد ز سر پدرش
کجا ز درد دل دیگران شود آگاه — که نیست از غم درمانده و این همان خبرش
یکی نشسته بزندان درون تاریکی — یکی نشسته بباغی بود دیده به ثمرش
یکی بعشرت و یک هیچ نیست در دل او — یکی بکربت و صد کوه درد بر کمرش
تفاوتی بکند پیش مردگان این حال — هر آنکه زنده بود در دل آید این اثرش

ز درد او چه بود آگهی ترا دردی
زنی که تازه بود مرده نوجوان پسرش

گروه بیشماری جاهل اند که حقیقت نه خوف جان دارند نه امید نان. گروه بسیار قلیل دیگر هستند که هم بیم جان دارند و هم امید نان خصوصاً ثانی را + گروه اول جهال اند که کلی از تهذیب بی خبر اند. گروه ثانی صاحبان دانش اند ولی همه دنیا دار و اهل غرض اند + لیکن چنانچه پیش ازین گفتیم اگر تعصب را بر کنار گذاریم و بدیده انصاف ملاحظه کنیم باوجود آنکه انگریزان درین ملک بیگانه و فاتح استند نسبت بسیار اقوامی که در اینملک حکومت کردند خصوصاً نسبت بمسلمانان که چه در ملک خود و چه در ملک بیگانگان حکومت نمودند به حقیقت هزار بار بهتر اند. انگریزان

صدها کار نیک کرده اند برای مردم هند + مردم هند تماماً جاهل و لا العلم بحت بوده اند و امروز صدها
هزار صاحب دانش در این ملک وجود دارد و همه مردمان بسیار کامل + تجارت این ملک را
بی نهایت افزایش دادند + طرق و شوارع را صاف و پاک داشتن و آمد و شد را بطور راحت
آسایش و سهولت نمودند + اشرار و قاطعان طریق و خونخواران را معدوم ساختند - تمام معادن
ملک را برآوردند + ملک را از آشوب و فتنه و جنگ و جدال صاف نمودند + مردم را از آفات سماویه
و بلیات قحط و غلا و امراض بسیاری نجات دادند و شفاخانهای متعددی در هر جا برپا نموده اند
شک نیست درین که چون قوم فاتح استند و بموجب سرشت طبیعت انسانی قوم خود را بر سایر
خلق عالم ترجیح میدهند و بیشتر در فکر این اند که ملک خود را آباد و دولت خود را زیاد و تجارت
خود را زیاده وسعت دهند و ملک خود را برای اهل ملک خود بهشت سازند و ملک مفتوحه و
مقبوضهٔ خود را از حملهٔ دیگر همسایگان هم مذهب خود محفوظ دارند بسیار کارهای دیگر هم کرده و
میکنند که خلاف طبع و مرضی مردم هند بلکه تمام اقوام اطراف هند هم میباشند و بهر حال سیاست اند
میکنند و مردمان و اقوام ضعیف را ایذا میرسانند + پس باید گفت که هم عیب دارند و هم هنر
بموجب این کلام خدا واثمهما اکبر من نفعهما + و لیکن اگر ما عموم نصاری را مقابل
کنیم با عموم مسلمانان می بینیم که نصاری هر دو عیب و هنر را باهم دارند بر خلاف مسلمانان
که ابداً هنری نداشته اند و هر چه داشته اند تا امروز عیب بوده است +

در یک رساله که نزد بنده است در زبان انگریزی و تاریخ آن سه چهار سال پیشتر است
نسبت بظلم ترکان در سرزمین مقدونیا چیزها در آن رساله درج است که اگر صدق باشد
کمال بیرحمی است اگر حق هم داشته بوده اند - مگر اینگونه ظلم و جفا جوئی از انسان دور است
ولی از مسلمانان ابداً بعید نیست و باین سبب است که در سراسر جهان اسلام و دین حق و اصل
انسانیت را بدنام نموده اند + یک جملهٔ کوچک را بنده درینجا از آن رساله می نویسم
و صدق و کذب آنرا برای حواله میکنم -

"In one place two children—one aged eighteen months, the other four years, had their skulls split open by the soldiers."

یعنی دریک مقام دو طفلک هجده ماهه بوده و دیگری چهار ساله لشکریان ترک فرق آنهارا شگاف زدند" + در هیچ جای قرآن اسلام چنین حکمی نرسیده است. حتی در آیهٔ سیف هم چنین سختی و ظلم نیست. پیغمبر مسلمانان چون حالت اسیران کفررا میدید اشکش از دیده روان می شد + مگر هیچ عجبی نیست از امتی که با اولاد پیغمبر خود از اینگونه معاملات را کردند و گوش طفل سه چهار ساله را برای گوشواری پاره نمودند + بعضی جمل و فقرات دیگر در این رسالهٔ انگریزی منسوب بهمین مطلب درج است که موی بربدن انسان و مسلمان حقیقی راست میشود + صورت سلطان ترک را بحال فضیحت کشیده اند که به پشت درافتاده است دو دو داکتر که یکی از دولت روس و دیگری از اتریا بر سر او ایستاده اند و چون بیمار است میخواهند بزور دوائی در حلق او کنند و آن دوا شرائط و انتظام نامهٔ صوبهٔ مقدونیاست. بالجمله اورا به پشت افکنده و یک داکتر بینی اورا گرفته است بخوبی که دهان او باز گشته و داکتر دیگر قاشقی را از آن دوا در دست دارد و این کلمات را باو میگوید:

"Dr Nicholas: You must take it friend Abdul Hamid."

"Dr Franz Joseph: 'And quickly."

یعنی "داکتر نیکولاس میگوید دوست شفیق من عبدالحمید باید این دوارا در کشی" +

"داکتر فرنس جوزف میگوید "زود"" +

این است ذلت مسلمانان در سراسر روی زمین بسبب عدم قابلیت در حکمرانی و ظلم و جفا جوئی. ولیکن البته مسلمانان آن اعمال قبیحهٔ اول را که بشنوند خواهند گفت "خوب کردند که با کفار و مشرکین چنین و چنان کردند". و چون این فقرهٔ ثانی را بشنوند اول که قبول نخواهند کرد و ثانی اگر قبول کنند

خواهند گفت "این همه از تقدیر است و هرچه خدا بخواهد چنان میشود" ولیکن خود خدا آواز بلند
میفرماید "ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم" اینهمه از شماست بر شما از من د
خواست من ندانید" + ببینید که انگریزان چگونه بحکمت عملی و خردمندی سی کرور خلق را در دست
مشتی مرغی زیر پنجه چنان نگاه داشته اند که احدی دم نمی تواند زد و اقوام دیگر هم نمی توانند قدم در میان
نهند و اکثر و اغلب اهل هند هم یا بالاضطرار یا بجهالت از آنها خوش اند و اگر هم ناخوش باشند قدرت
نفس کشیدن ندارند . چرا مسلمانان نباید چنین باشند و باین نحو حکمرانی کنند که خواه نیک
خواه بد بروفق یک اصول و ضابطه و قانونی باشد که کسی را مجال یاغیگری نباشد +

اکنون می آئیم بر سر حالت مسلمانان از یکهزار و سیصد سال پیشتر

مگر باید دانست که این یک لفظ "همدردی" اگرچه صرف یک لفظ است و چون حروف
زواید اول و آخر آنرا که ملحقات اند دور سازیم فقط لب و اصل و جوهر آن باقی می ماند "درد"
و بتغییر حرکتی میشود "دَرد" و من باید درین مقام بگویم "با درد بساز در دنیا تا دم مرگ
زانکه دوای درد تو مرگ بود" - و درین سه حرف تهجی یعنی "درد" یک جهان معنی است
تمام حالات و کیفیات و اسباب و جهات و ملازمات زیست و زندگی و خوشی و ناخوشی و
راحت و مصیبت و غم و شادی اولاد متمدن و مدنی الطبع حضرت ابو البشر. بلکه مرغان هوا
و ماهیان دریا و بهائم صحرا حتی موران ضعیف موقوف و وابسته است باین لفظ + دنیا بهشت
است هر قومی را که "همدردی" در میان آنها وجود دارد . و دوزخ است هر قومی را که
"همدردی" در میان آنها معدوم و صرف لفظی است در کتاب و بر زبان مانند کیمیا و عنقا +
اگرچه خداوند علی اعلی در کلام خود کما کان کتب طرق همدردی را بیان فرموده است و لیکن هنگامیکه
خلق همدردی را در کار ندارند پس ذکر آن نیز بیفائده و فعل عبث است و اگر چنین نبود در
بین این یکهزار و سیصد سال تاریخ اسلام بزرگواری کتابی درین باب می نوشت و مختلف

کیفیات و طرق همدردی را بیان میکرد + در باب نماز و روزه و حج و خلافت خلفاء و شهادت
حضرت امام حسین ع و شرح حال اولیاء کرام و امراض جسمانی و خون و بلغم و صفرا و سودا و نجوم و رمل و
عملیات و کیمیا و ادعیه و جادو و تجرید و ایام العرب و ناول و اشعار عشق و عاشقی و حتی عنوان الوان و غیره
سر تو رها کتاب نوشتند و هر روز هم می نویسند ولی هیچکس تا امروز در باب همدردی یک کتاب چهار
ورقی هم ننوشته + حرف در این است که تا امروز کسی ندانسته است که همدردی چیست و چه قسم
مخلوق است - دریائی است یا صحرائی - و چگونه کتابی باید نوشت که مشتمل باشد از همدردی +
هزارها محدث آمدند و رفتند و هزارها حدیث دیدند مگر یک کس از آنها ملتفت نشد که همدردی چیست
و چگونه باید باشد + اگرچه بعضی از بزرگان ما چیزها نوشته اند مگر یا آنها خود نفهمیده اند که چه
نوشته اند یا خود بخوبی فهمیده اند مگر خوانندگان کتب آنها نفهمیده اند + کتاب خدا و حدیث رسول
که بر طاق نسیان استند + از زمانی که سعدی علیه الرحمه گلستان و بوستان را نوشته است تخمیل
که پنجاه یا لک جلد آن ها نوشته و طبع شده و هر طفل مسلمانی تبرکاً ابتدا آن کتاب را میخواند و
هر بیچاره کم سوادی که یک لفظ فارسی میداند ولی معلم مدرسه است آنرا تعلیم صدها طفل میدهد - مگر
یک کس از مولوی حاشیه نویس و معلم مدرسه ابداً ندانسته و نفهمیده که سراسر آن کتاب در باب
همدردی است و از هر مولوی صاحبی که کسی سؤال کند که در گلستان سعدی ده یا پنج مقام را نشان
دهد که ذکر همدردی شده است بیشک دو چار را هم نشان نمی دهد + تخمیل که اگر یک مولوی صاحبی
یا یک استاد مدرسه که صد طفل را سبق می آموزد کسی بگوید یک شعر را از گلستان سعدی نشان دهد
مشعر بر همدردی چونکه او می بیند و میداند که هزارها گدا و کلاش و قلاش و اوباش را مردم مفت
میخورانند امتثالاً این شعر را نشان دهد " نیم نانی گر خورد مرد خدای بذل درویشان کند نیمی دگر "
پس اگر از او بپرسند که در این شعر چه همدردی است " استاد معلم چو بود کم آزار خرسک بازند
طفلکان در بازار " نخواهد دانست که در این هم یک پهلوی همدردی موجود است + آنچه بنده از
حالت مدارس و اسکولهای حیدرآباد میدانم و البته سراسر ملک هند چنین است بد استاد و معلم و

ناظم تعلیمات و حکومت و والدین اطفال فرض است که اگر همدردی دارند با صلاح آنها بکوشند چنان
دانند که در این خصوص هر یک را همدردی و فرض منصبی جداگانه است + مثلاً بسیاری از مسلمان عالم
از ابتدا چنین فهمیده اند (نه از روی قرآن و حدیث بلکه از روی خیالات خود یا بدعت یا رسم یا تقلید)
که کاری بهتر از خورانیدن و پوشانیدن فقرا و مساکین نیست چراکه آنها مریض استند + بنده هم
این کتاب را برای این امر می نویسم و تمام آیات قرآنی را برای اثبات این امر در این کتاب درج
نموده ام ولی نه بدون شرط و شروط + آن فقیرانی که واقع مریض اند و درد دارند ما باید همدرد آنها
باشیم و آنها را دوا بخورانیم برای رفع و دفع امراض آنها آن گروه نیستند که پیش ازین ذکر نمودیم
بلکه رفع و دفع امراض آنها را معالجهٔ دیگر در کار است که بر امراض آنها نیفزاید و از امراض آنها بکاهد
آنها بیشک مریض استند ولیکن از زیادتی خوردن بریانی های پر گوشت و پر روغن بیمار شده اند
و اسهال گرفته اند و باید آنها را مسهل و جلاب دهند و امر به پرهیز کنند از بسیار خوردن و پیوسته
آنها را نخورانند تا بروند و کار و پیشه و مکتبی را اختیار کنند + پس صاحبان دانش و کنایه فهم ما
بدانند که از همدردی مراد چیست و شعب و طرق همدردی چند و کدام استند +

همدردی درمیان مسلمانان از ابتدا

چون ابتدا از مقام واجب الوجود گرفته فرود آمدیم و به خود گرفتیم که از کلام بیچون و بیچند
خالق بیچون و بیچند ثابت نمائیم که این جهان خلق شده است محض برای انسان و انسان خلق
شده است محض برای همدردی و ثبوت این امر جز با واسطهٔ محمد ابن عبدالله صلی الله علیه و آله و سلم
که رسول خدا بود و قرآن که هدایت نامهٔ خدا بود به هیچ چیز دیگر نمی شود پس ضرور است که معلوم
کنیم که نتایج این همه شور و شغب و آوازه و تذکره و شور اسلام و اقرار و اعتراف بوحدانیت خدا و رسالت
محمد مصطفی چه بود و پس از رحلت آن رسول و برقرار ماندن آن قرآن درمیان این امت چه و چگونه
از یکدیگر "همدردی" کرده اند تا با امروز و بیشک خواهند کرد تا به قیامت + پس باید دانست

که ابتدا بالضروره ذکری از خلافت رسول الله خواهد شد زیرا که آنچه پس از رحلت آن حضرت واقع شد از اساس محکم و بنای مستحکم اسلام واقع شد که بحقیقت اولین رخنه بود در آن فکر که باشند در رفته رفته آن رخنه بزرگ شد و دیگر رخنها نیز بهم رسید و کار را بجائی کشانید که امروز بکلی برج و باروی این قلعه متزلزل و متراکم است و ممکن که در اندک زمانی منهدم گردد. از همان زمان و همان روز و ساعت آغاز شد که این امت مرحومه در سقیفهٔ بنی ساعده نشستند برای حفاظت این عمارت. ولی بنده بصداقت و راستی می گویم که ابداً مرا با امر خلافت و حق و استحقاق کسی گفتگوئی نیست و نه من ازین گروه هستم و نه از آن گروه. نه از گروه ثالث. نه از گروه رابع و خامس وغیره هستم و جنگ هفتاد و دو ملت را عذری نهم نه. بلکه افسوس میخورم که چرا باید اسلام هفتاد و دو یا صد ملت منشعب و پارچه پارچه بشود و همه مخالف و معاند یکدیگر گردند. و تخریب آن عمارت. ومن صرف یک مسلمانم از کرورها مسلمان جهان و بصداقت و راستی بیخوفی و خوف جان یا امیدنان و بآواز بلند میگویم اشهد ان لا اله الا الله ـ واشهد ان محمدا رسول الله و به حلف میگویم که اگرچه مرا هیچ غرض و مرضی نیست و به هیچ وجه من الوجوه نه خوف جان است از کسی و نه امید نان و ابداً با هیچیک ازین مخالفین شریک و شامل نیستم و تمام منازعات هر فرقه را هیچ و پا در هوا و اعمال و افعال تمام اهل اسلام را سوای اوامر و نواهی الهی بدعت میدانم مگر پس از شهادت بخدا و رسول در شهادت میدهم که علی ولی الله است و این را هم چنین میگیم تا سنی و پیروی قول خدا که فرموده است انما ولیکم الله الخ ـ

بطور حقیقت و از صفای قلب میگویم و می نویسم که هرچه تصور کردم و هرچه تفکر نمودم هیچ کاری را در جهان بیهوده تر از جنگ و تنازع مذهبی نیافتم خواه در میان مسلمان و هندو باشد ـ خواه در میان مسلمان و یهود و نصاری باشد ـ خواه در میان مسلمان و آریه باشد ـ خواه در میان شیعه و سنی و مهدوی و وهابی و نیچری و معتزلی و خارجی و زیدی و اسماعیلی وغیره وغیره باشد +

چندی قبل ازین کتابی بدست بنده افتاد که میرزا غلام احمد قادیانی نوشته بود در رد آریا و هندو

فرقه آریه و مسلمانان - و اکنون یک کتاب انگریزی به نظر بنده آمده است که مولوی صاحبی نوشته است
بجواب رساله که میرزا حیرت دهلوی نوشته بوده است در خلافت شیخین + این مولوی بزرگوار شیعه
چندین کتاب در رد اهل این مذهب تصنیف نموده از مقدمه میفرماید که بعضی را خود تصنیف یا تالیف نموده است
و بعضی را دیگران و از جمله یکی را نام برده است که ۲۰ مجلد است در رد اعتقادات اهل سنت - باز کتاب
دیگری را ذکر نموده است موسوم به "عبقات الانوار" که ۳۰ مجلد است و جمله پنجاه هزار ورق
میشود + کمال حیرت و افسوس است که سرمایه چند کرور مسلمان در این طرز امور صرف شده است
و اقلاً صد هزار بلکه صد لک از اینگونه کتب نوشته شده باشد و علاوه برین قرون صد کرور مسلمان
هم بیچاره شده باشد و حال آنکه نه خلافت از چنگ حضرات شیخین بیرون شده بدست حضرت علی
در آمده نه یک سنی شیعه یا یک شیعه سنی شده است بعلت بردن دلائل قرآنی و احادیث نبوی و دیگر
دلائل عقلیه و نقلیه - نه یک یهودی مسلمان شده و نه یک مسلمان یهودی گشته + هان البته اگر زر یا
زور در میان بوده است شده و گرنه آتش شمشیر - توپ - تفنگ - تکت - قرآن - حدیث و عقلی
مباحثه هم کاری نکرده و نتوانسته است کند + بنده این امر را بهتر از همه کسی فیصله کرده ام در آغاز
این کتاب + اولاد حضرت آدم از هابیل و قابیل گرفته تا امروز تقسیم شده و بعد از این هم تا جهان
باقی ماند چنین خواهد بود که بندگان خدا از این چند حالت بیرون نیستند (۱) جاهل بسیط اند (۲)
صاحب غرض بسیط اند - (۳) عاقل کامل باغرض اند (۴) عالم کامل باغرض اند - (۵) جاهل
خائف اند - (۶) عاقل خائف اند - (۷) جاهل باغرض اند - (۸) عاقل امیدوار اند + لب این همه
جهل است یا غرض - یا بیم جان - و امیدیان - و شیوه معلوم میشود یا بالحقیقت جهالت خالص و غرض
خالص امر اختیاری و جبلی بوده اند و خوف و رجا امر اضطراری و عارضی - مگر همیشه جهل تابع و منقاد
غرض بوده و جهلا تابع و منقاد عالمان باغرض بوده اند + و بر بنده عین الیقین است که حقیقت این امر
کماکان بر تمام بزرگان و علماء و عقلاء امت معلوم بوده است خواه آنها باغرض کامل و خالص بوده
اند - خواه خائف خالص - خواه هم خائف و هم امیدوار بوده اند - هیچ شکی نیست که در

هر زمان در میان مسلمانان بطور تخمین بنده اقلاً یک لک جاهل بوده است در مقابل یک عالم - چنانچه
از کیفیات زمانهٔ هارون الرشید و مامون بخوبی بر ما ظاهر گشت زیرا که تمام آن مخلوقی که در تحت فرمان
آن دو خلیفه بودند خواه سنی و خواه شیعه خائف بودند + بیشک بچندین لحاظ خوف شیعه‌ها زیاده
بوده است از سنی ها - (الف) بلحاظ کثرت سنی ها و قلت شیعه‌ها - (ب) آنکه نایبا خود حاکم و حکومت
هم سنی بوده - (ج) آنکه علماء دربار سلطان و حاکم که در امور خلوتی و جلوتی و شهوتی و ملکی و مالی و
عهده‌های قضا و غیره بودند سنی واقعی بودند یا سنی غیر واقعی ولی با غرض و دنیادار و دین بدنیا فروش
بوده اند - (د) از آنطرف البته مجبوری شیعه‌ها نیز امیدوار نان و گذران و زندگی و آسایش بوده اند -
(س) تعصب جهال هر دو فرقه همیشه یکسان حقیقی بوده است تا با مروز یعنی که از روی جهل بسیط بوده
و هر دو یکسان تبرا میکرده و بد میگفته اند از بزرگان مذهب یکدیگر - (ع) تعصب درجات عالیه
مثل خلیفه و بادشاه و علماء و بزرگان مختلف بوده است - بعبارة اخری آنچه از طرف اهل سنت بوده
محض از روی دینداری نبوده است بلکه از روی دنیاداری و حب مال و جاه و دنیا بوده یا از روی
خوف - ولیکن آنچه از طرف شیعه‌ها بوده اکثر خالص و از روی حب اهل بیت رسول الله بوده است
امروز هم بکاکان همین اوضاع است در همه جای عالم + اگرچه میگویند و ما می‌شنویم که این حال در همه جا
اندکی تخفیف یافته است مگر بنده بطور یقین نمی توانم گفت که این حال تخفیف یافته باشد + هر چند که
امیر حبیب الله فرموده "در ملک من سنی و شیعه همه یکسان اند" - اگر شاه ایران هم چنین بگوید و سلطان
ترکی و نظام حیدرآباد هم چنین بفرمایند ما از آنها قبول میکنیم ولیکن اگر کسی بگوید که در ممالک اینها سنی و شیعه
هر دو یکسان آزاد استند در امور عقاید دین و مذهب خود و بکلی خرافات مذهبی از میان برداشته شده با
ما قبول نخواهیم کرد تا هنگامیکه عموم خلق علم آموزند و بخوبی تربیت شوند و علاوه بر آن در اصول
ملک آزادی مذهب شامل گردد و قانونی پاس شود و شرائط آزادی مذهب وضع شود و آن را مقرر
معین نمایند و برای خلاف آن شرائط ضوابط عقوبت و سزائی جاری نمایند ۰
در این مقام مثالی را بیان میکنم تا بزرگان هر دو فرقه خوب غور کنند در آن و مطلب را دریابند ۰

در ایام محرم این همه اشکال بهائم و سباعی که در کوچه و بازار میگردند و اقسام مختلف اشخاص پیر و جوان اینها اند
و می سرایند و رقص میکنند و سینه می زنند و شراب میخورند و سبز پری و لال پری ها میشوند و مردان لباس زنانه
می پوشند و در مقابل چشم بزرگان و امرا رقص و مسخرگی میکنند تماما سنی اند و یک شیعه هم در میان آنها نیست
بلکه تا نوبت علم هم که در کوچه و بازار میگردانند همه را سنی ها میکنند یا ذاتهای پست میشوند خواه از روی
اعتقاد نیک باشد خواه از روی اعتقاد بد. مگر بسیاری از آنها این کارها را نسبت به شیعه ها میدهند و بد
میگویند و بدعت میخوانند و در اخبارات رای میدهند که این خرافات را موقوف سازند یعنی بلحاظ آنکه
این اعمال را از شیعه ها میدانند + ولیکن بحقیقت این اعمال در نظر شیعه ها هم مذموم و خلاف شرع و بدعت
استند. گذشته از خلاف شرع و بدعت بسیاری از روی خصومت و دشمنی با اهل بیت رسول الله میدانند
و آن اشخاص که این کارها را می کنند محرم را عید میخوانند و لباسهای نو می پوشند و شادمانی می نمایند +
من نمی گویم که تمام یا اکثری از اعمال شیعه ها هم که نسبت به عزاداری امام حسین ع میدهند نیک است و
علماء و بزرگان شیعه آنها را پسند میکنند. مگر بیشک از روی عزاداری است نه از روی شادی و انبساط +
بیشک بعضی کیفیات و رسوم و افعال در ملک هند جاری و مرسوم شده اند در میان شیعه ها که در ایران
و جاهای دیگر جاری و مرسوم نیستند + بنظر و رای بنده اینها همه خلاف شرع و خلاف مصلحت ملت
اسلام استند و باعث خصومت و عداوت اند +

پس جای بسیار افسوس است و ما از روی افسوس می نویسیم که آنچه شد شد و اصلاح آن
غیر ممکن است + مثلاً اگر ما ثابت کنیم (و شاید که ضرورت ثبوت هم نباشد) که آنچه در سقیفه واقع شد
خلاف شد کاری که پس از یک دقیقه از علاج خارج باشد پس از یکهزار و سیصد سال چه
علاج می پذیرد + مثال آن این است که شخصی دیگری را میکشد و کسان مقتول که بیشک در رنج اند
و دشنام میدهند و کسان قاتل دشنام میگویند آنها نیز با اینها دشنام میگویند. یا آنکه هم در می افتند
و یکدیگر را میزنند یا میکشند و البته یا از هر دو طرف کشته میشوند بطور مساوات یا آنکه از طرفی زیاده و
از طرفی کمتر کشته میشوند. مگر با وجود این آخر تقاص واقعی نمی شود. ثانیاً اگر از طرف مقتول غلبه زیاده

باشد و اشخاص زیادی که کشته از میان قاتل نمیتوان گفت که تقاصی شده ولی در صورتی که این تقاص به عکس شود یا تقاص واقعی نشده و بالجمله سؤال میرود که لطف و فایده و نتیجهٔ نیک این کار چیست؟ هیچ نیست جز نقصان هر دو طرف ؛

باقی ماند در این تنازع یک علاج - یا باید شیعها بعضاً یا تماماً سنی شوند یا سنی ها بعضاً یا تماماً شیعه شوند - این کار از جملهٔ محالات است و آخر الامر این کار هیچ چیز دیگر نمی شود چیزی که در باره ممکن است که در ریاستهای اهل شیعه بزور حکومت و اجبار یا بخوف جان و امید نان بعضی از سنی ها بظاهر شیعه شوند - و همچنین در ریاستهای اهل سنت بعضی از شیعها باین نحو مذکور سنی شوند و گرنه از امکان خارج است خصوصاً با دشنام و لعن و طعن و تبرا که کسی مذهب خود را از دست بدهد + بنده بخوبی میدانم که اکنون در حیدرآباد چند شیعه سنی شده اند مگر از باطن آنها خدا آگاه است + شخصی را از عهده داران بنده می شناسم و میدانم که چند سال قبل ازین شیعه بود مگر امروز سنی است یا از خوف جان یا از امید نان + البته یک زمانی همین حال بلکه ازین هم سخت تر بود و داشت در لکهنو +

مگر بنده هر دو شیعه و سنی را سوگند میدهم بخدا که تامل کنند در این روز حال تباه خود را و ببینند که پس از یکهزار و سیصد سال تجربه و ریختن کرورها خون ناحق و انهدام دولت اسلام (اگرچه نه بکلی ولی قریب بکلی) و بدنامی دین اسلام در انظار دیگران و پرده برداری یا پرده برافگنی از تمام کیفیات و واقعات اسلام و این مذلت و نکبت امروز این چه حماقت و بلاهت است که زنجیر بگردن شما افگنده میکشد که شما را اول بچاه در اندازد و بعد بدوزخ و عاقبت الامر این چند ریاست ضعیف و نیز نام اسلام را از صفحهٔ روزگار براندازد + حالا بهوش آئید و از خر جهل پیاده شوید و باهم اتفاق و یکدلی نمائید در اصلاح امور دنیویهٔ خود و تهذیب اخلاق + من نمی گویم که عقاید خود را از کف بگذارید بلکه میگویم بنابر مصالح امور دنیویهٔ این زمانهٔ موجوده باهم یار و همدست شوید و هم خیال و یکدل گردید که اول ملک و دولت خود را حفظ کنید و بعد دین خود را از این نکبت و فلاکت خود را نجات دهید ؛

اگرچه من بدونِ بالِ کسی خوف جان و بدونِ بالِ کسی امیدِ نان با آوازِ بلند میگویم که بهائی نه
نیو بیسم که شیعه هستم و حُبِّ علی و اولاد علی ع را بهر دو کون نمی فروشم - و هرچند که من در حیدرآباد دکن
میباشم که پادشاه و حکومت آن سنی المذهب میباشند و از پرتو دولت ابد قدرت نظام الملک
آصفجاه خلد الله ملکه زله ربا هستم و لهذا از اظهار عقیدهٔ خود در صورتی که شیعه و سنی را هردو
مسلمان و برادر بدانم و زبان و قلم خود را از بدگوئی بزرگان هر مذهب و فرقه کوتاه دارم و در
بهبودی و بهبودی هر مسلمانی سعی و جهد کنم چرا باید عقیدهٔ خود را مخفی دارم - و هنگامیکه خود پادشاه
این ملک فرموده است

"جو سچ کہو تو خدائی میں بندۂ یکتا — علی کو بعد رسالتمآب سمجھے ہیں
سریں لقب سے غلامی کے گر ملقب وہ — ہم اپنے حق میں یہ اعلیٰ خطاب سمجھے ہیں
جہاں میں کہتے ہیں اکسیر جسکو اے آصف — ہم اسکو خاک درِ بوتراب سمجھے ہیں"

پس مرا ابداً پروائی از کسی نباشد که بگویم "من نصیری نیستم ولی بخدا که علی نیست از خدای جدا"
مع ذلک چنانچه بارها گفته ام باز هم میگویم که من از صمیم قلب و ارادتِ خالص از این تنازع
شیعه و سنی نفرت دارم و این را قهر الهی و غضب آسمانی میدانم بر جان مسلمانانِ عالم. هرچند
مسلمانان بیشتر بدنبالِ این تنازع مذهبی روان شوند زیاده زور آنها کم و زور و استیلای
دشمنان دین و دولت آنها یعنی نصاری بیشتر میشود بلکه یقین است که آن دشمنان خود هیمه
بر این آتش هی نهند و بادی میدهند و زیاده این آتش را مشتعل میسازند و خصومت میان شیعه و
سنی را افزایش میدهند و این بیچاره‌ها گاهی از این کیفیات آگاهی بهم نمیرسانند.

در این روز اول جنوری سنه ۱۹۰۸ع مطابق ۲۶ ذیقعده سنه ۱۳۲۵ هجری سی کرور اهل هند
دیدند و شنیدند و معلوم کردند که "نشنل کانگریس"[1] هند پس از ۲۲ سال زور و قوت آن

[1] نشنل کانگرس مجمعی است مشتمل از بزرگان و دانشمندگان هند که هرساله چند روز در شهر و بلد خاصی جمع آمده
گفتگوئی کنند و رای میزنند و طلب حقوق خود از حکومت انگلیش + بملاحظات چندی مسلمانان شامل این مجمع [illegible] ۱۲

بواسطهٔ یک مرد بیدانش خودسر و باغرض درهم شکسته و مضمحل گشت چو از قومی یکی بیدانشی کرد
نه که را منزلت ماند نه مه را + در مملکت ایران جمعی از مردم جمع شده در حمایت انگریزان رفتند که ما
سلطنت با اصول یعنی مشروطه میخواهیم - چون مدعای خود را حاصل کردند باید دانسته اند که ترقی خود
انگریزان بزور و استیلا و دولت ابد مدت آنها از همین نحو حکومت و سلطنت بود مگر ایرانیان
قدر آن را ندانستند و در اخبار هفتهٔ گذشته ما دیدیم که حالت مجلس شورای ملی برهم خورده و این
اشخاصی که این مجلس را اساس نهادند محض برای استیلای خود قرار داده بودند نه برای بهبودی ملک
و رعایای آن - و مدیر یک روزنامه را بدگفتند و مغضوب ساختند و اخبار او را بند کردند که نوشته بوده است
که سایر مذاهب از رعایا را نیز با مسلمانان باید بیک پایهٔ مساوات بدارند و یکسان شمارند یعنی
همه را در دین و مذهب و عقاید و رسوم مذهبیهٔ خود آزاد کنند و سوای قوانین شرعیه قوانین ملکیه
نیز جاری دارند برای بهبودی ملک +

اگرچه مردم ملک من که در حیدرآباد استند مرا کافر میخوانند مگر با وجود کفر من برای آنها
پیغامبری و پیشگوئی میکنم عنقریب ملک ما بمخاطرات عظیمه در خواهد افتاد و با وجود مجلس شورای
ملی هیچ زمانی و هیچ فرصتی بهتر از این زمان نخواهد بود بیگانگان را خصوصا که ترکان هم از
طرفی حمله بر ایران آورده اند و بیشک روسیان و انگریزان خاموش نخواهند نشست و بیجال
دست اتفاقی در این میان خواهند کرد - ولیکن این مخاطرات خاص برای ایران نخواهد بود بلکه ترکیا
هم حصه خواهد برد و بحقیقت از هر دو طرف سود دیگران خواهد بود زیرا که هر دو ملک ضعیف خواهند
شد - و ما باید بگوئیم که این هم از قهر و غضب الهی است بر این ملت که در تباهی خود ساعی و جاهد استند

ما نیستند + در این سال اجزای این مجمع دو گروه شدند - یک گروه که ابتدا همچنین بودند بر این رای هستند که باید کار کرد
بروفق ملایمت و گروه جدید بر این اند که ملایمت را باید برکنار گذاشت + بالجمله گروه اخیر که قلیل اند در این سال شور و شغبی کردند
و فی الجمله مجلس را برهم زدند + مگر حق بر این است که با حکومت انگلیش بخشونت پیش آمدن مشکل است و اگر این گروه بتوانند
با حکومت بر آیند خوب است قدم در میدان نهادن و الا فعل لغوی میکنند و خود را ضعیف میسازند +

و زنانی که باید باهم یار و شفیق و یکدل باشند[۱] +

چند روز پیشتر در جائی کتابی دیدم که اسم با مسمای آن این است "دلیل المتحیرین رد خلافت شیخین" + کتاب را برگرفته چند ورقی را گردانیدم مالک آن فرمود اگر میخواهی با خود بخانه ببر و بخوبی ملاحظه کن + این کتاب مشتمل است از ۳۲۴ صفحه و مولوی صاحبی نوشته است و در رد رساله یا کتابی که جناب میرزا حیرت دهلوی گویا در اثبات خلافت حضرات شیخین نوشته و کتاب مذکور بیش و کم ۶۰ صفحه میشود + بر همه کس معلوم است در این ملک که سه چهار سال پیشتر جناب حیرت در اخبار خود "کرزن گزت" مضمونی نوشته منکر شده بود شهادت امام حسین ع را در کربلا - معلوم نیست که جناب مذکور بچه ملاحظه و اراده و غرضی آن مضمون را نوشت که هر فرقهٔ از اهل اسلام را بهیجان در آورد و هر کسی نسبت باین حرکت چیزی گفت و بعضی را نسبت بآن داده اکثر حمل براین کردند که از طرف انگریزان اشاره شده - ولیکن اگر انگریزان را در اینگونه معاملات مذهبی فائدهٔ پولتیکی باشد در ملک هند نیست بلکه در میان ممالک و حکومتهای ترکی و ایران و افغانستان وغیره ممکن است باشد + مگر بیشک و شبه این فعل از روی یک غرض خاصی بوده است که معلوم نیست - اینقدر هست که تمام اینگونه امور از ابتدای عالم و از ابتدای اسلام محض از روی غرض یعنی از حب مال و دنیا بوده است بهر نحوی که حاصل شود + بهر حال جمعی از هر فرقهٔ جواب او را نوشتند و زبان بذم او گشودند و او را جاهل محض خواندند زیرا که هیچ فرقهٔ از اهل اسلام تا این زمان منکر شهادت امام حسین ع در کربلا نشده و در هیچ کتابی انکار آن نرفته + باصرار و ابرام بزرگواری فقیر نیز جواب آنرا نوشتم و از روی تاریخ الخلفاء شهادت امام حسین ع را ثابت نمودم خواه میرزای مذکور قبول کند خواه نکند +

---

۱ در ماه ذیقعدهٔ ماضی (۱۳۲۸ھ) هنگام تحریر این کتاب اندکی پیشگوئی شد از مخاطرات آیندهٔ ایران و درین وقت که این کتاب در زیر طبع است بازاندکی از آثار آن مخاطرات بطور اشاره نوشته میشود + اگر کسی بخواهد از حالات این چند روزه یعنی اواخر جمادی الاول (۱۳۲۹ھ) ایران را ببیند ملاحظه کند در روزنامه تیمز آف اندیا + بالفعل که مجلس شورای ملی معدوم شده است باقی کیفیات دیگر را خدا خیر کند + بطور اختصار این همه از آن است که عموم اهل ملک از اعلی گرفته تا ادنی هم جاهل علمی اند و هم جاهل از امور ملکرانی + مگر چون این کیفیات را انگریزان نوشته اند سراسر دروغ است ان شاء الله +

بجناب حضرت تمام اہل ہند را وعده فرمود که کتابی بنویسد و اسناد انکار شهادت را ظاهر سازد
ولیکن آن کتاب تاکنون بنظر کسی نرسیده است و محتمل که پس از مرگ او نیز کسی نخواهد دید ٭

این کتاب که بعد نوشته است در باب خلافت شیخین رض معلوم نیست که کدام زمان نوشته مگر فقرات آنرا بنده در کتاب "دلیل المتحیرین" ملاحظ نمودم که جواب آنهارا آن مولوی صاحب مفصلاً داده و بنده سابقاً اشاره شد که این مولوی صاحب بعضی کتب را ذکر نموده است در رد خلافت شیخین که یکی از آنها ۲۵ جلد است و همچنین کتاب دیگری که ۳۰ جلد و مشتمل است از پنجاه هزار ورق ٭ بنده میگویم که سبب این کارها و این خیالات هیچ چیز دیگری نیست مگر قهر و غضب الهی و بیشک خدا تعالی این امت و این ملت را بخود واگذاشته و بهم در انداخته است که یکدیگر را بخورند تا آنکه همه معدوم شوند و نامی هم از اسلام نماند ٭ آخر این چه بلاهت است که مسلمانان را محیط شده است که در این روز آفت و بلا تمام عمر خود را صرف کنند در نوشتن اینگونه کتب که صدهزار بار نقصان آن بیش است از فائدهٔ آن - بلکه باید گفت که صدهزار نقصان دارد و یک فائده در آن متصور نیست - اگر بعوض نوشتن اینگونه کتب ضخیم بزرگ و بربادی زر بسیار و صرف اوقات و عمر عزیز کتابی می نوشتند با این ضخامت در خزینة العلوم این زمان یا در اخلاق یا در تاریخ معتبری از عالم - یا در اصلاح تمدن و معاشرت و ملکرانی - یا در حرفت و پیشه و دستکاری و امثال اینها بی نهایت بهتر و مفیدتر بود ٭ نتایج و نقائص مضرهٔ این کتب بیش و کم در بطور اختصار اینها است (۱) بهیچ هم فائده ندارد برای اغراض آنها - خلافت بهر طوری که شد امر دینی یکهزار و سیصد سال از آن گذشت - سوای آن یکهزار و سیصد سال خصومت و خونریزی ابداً فائده نبخشید و امروز هم دشمنی را زیاد میکند و تخفیف نمیدهد ٭ (۲) باوجود آنکه مسلمانان بحسب دولت و فوج و جهازات جنگی و هر گونه سامان جنگ بی نهایت ضعیف اند مگر ملتی که ممکن است برهم زند اوضاع نصاری را در صورتی که همه متفق و یکدل شوند جز مسلمان ملتی نیست در جهان و لهذا هر قدر که نفاق و خصومت مذهبی در میان مسلمانان باشد برای نصاری بهتر است و هر قدر هم که ممکن شود سعی و جهد خواهند نمود که این ملت همیشه در حالت نفاق و خصومت باشند ٭

چنانچه از این حملهٔ ترکان بر ایران بسیار خوش اند ولی عنقریب در میان می افتند و هر دو قوم را زیاده از پیش ذلیل میکنند خصوصاً ترکان را + (۴۰) در نظر آشنا و بیگانه عظمت و شان و جلال اسلام بی نهایت تخفیف می یابد - خود اهل اسلام و خصوصاً جهال و جوانانی که در این زمان تربیت مغربی میشوند و کتب علوم مغربیه را ملاحظه و تحصیل میکنند و "فری تینکر" میشوند زیاده بی اعتنا خواهند شد نسبت به دین و شرایع اسلام خود هنگامیکه بعضی واقعات و کیفیات را از روی کتب خود می بینند - و از آنطرف نصاری که در کوچه و بازار هر ملک موعظ مینمایند که حضرت مسیح پیغمبر خدا بود زیرا که گاهی زن نگرفت و از شهوت رانی مبرا بود و این کیفیات را تمسک و دعوی خود قرار میدهند و طعن بر مسلمانان و دین اسلام و پیغمبر اسلام خواهند نمود - زیرا که مؤسس اسلام و بزرگان اسلام اعمال بسیاری نمودند از روی شهوت رانی + پس کمال افسوس است که مسلمانان در این زمانه که کون در ترقی است در عین جهالت و ضلالت مانده پیوسته سعی و جهد کنند در خرابی اساس دین و زیست و زندگی خود +

برای مثال یکی دو فقره را از این کتاب یعنی از بیانات جناب میرزا حیرت و جوابهای او در این مقام درج میشود که خردمندان ما بغور ملاحظه نمایند که چگونه خرابیها بوده و شده است در میان ما مسلمانان + قبل از آن که این فقرات نوشته شود عرض میکنم که چنانچه معلوم میشود میرزا حیرت هیچ پایه و مایهٔ در آگاهی از جهان و تواریخ و علم عربی یا فارسی ندارد - نام چند کتاب اهل تشیع را شنیده ولی ندیده و از آنها آنچه را که مینویسد یا با آنها نسبت میدهد بقول مصنف یا مؤلفی حواله نمیدهد یا عبارتی را از کتابی بیان نمی کند ولی معلوم میشود که جعال کاملی است و در سخن بافی دست کاملی دارد مانند آن زندیقی که نزد هارون الرشیدش آوردند و حکم به قتلش نمود

"اس نے کہا کہ اون ایکہزار احادیث کو آپ کیا کرینگے جو میں نے اپنی طرف سے وضع کر کے شایع کر دی ہیں حالانکہ اوسمیں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان مبارک سے نکلا ہوا ایک لفظ نہیں ہے"

یحتمل که نسب میرزا صاحب باین شخص منتهی شود +

جناب حیرت در صفحۂ ۲۷ کتاب خود مینویسد " حضرت علی کی خلافت پر خدا کی دہمکی " پس
میگوید " ایک مستند شیعی کتاب مین یہ روایت ہے کہ خداوند تعالی نے حضرت امیر کی امامت
کے لیئے یہ آیت نازل کی تھی جسکا ایک حصہ توڑ دیا گیا اور ایک پارہ لوگون نے قرآن مجید سے
اڑا دیا وہ آیت یہ ہے یا ایھا الرسول بلغ ما انزل الیک منی علیؑ وان لم تفعل عذبتک
عذابا الیما + جناب میرزا صاحب نہ نام کتاب را نوشتہ نہ نام مصنف را نہ فقرۂ روایت را
ونہ نام راوی را + بر ہر طفلی معلوم خواہد شد کہ تا کجا حیرت صاحب بی مایہ و بیخبر و جعال است اگر
این الفاظ زاید منی علیؑ و عذبتک عذابا الیما را از آیہ خارج کنند کہ الفاظ جعلی میباشند
باقی میماند کلام خدا کہ در ہر قرآنی موجود است و ہیچکس را جرات آن نیست کہ آفتاب [illegible]
را بپوشد یا منکر شود و حرفی بر قرآن موجود بیفزاید + ولیکن سخن بر سر " دہمکی " است کہ جناب حیرت
لباسی در بر آن فرمودہ و غازۂ بر رخسار آن زدہ یعنی بقول ایرانی ہا " شاہکار " حیرت است
کہ شیعہا این سان غلو کردہ اند کہ میگویند خدا تعالی رسول مقبول و حبیب محبوب خدا را تہدید
فرمودہ است در امر خلافت (یا امامت) حضرت علیؑ + از آن طرف جہال ایم در حیرت [illegible]
گمراہی سرگردان نماید کہ این حکایت جعل را باور داشتند + خواہ این آیہ نسبت بہ خلافت [illegible]
داشتہ باشد و خواہ با امر دیگری شکی نیست کہ در این کلمات تہدید ہست یا نہ [illegible]
می آید کہ فرمودہ است وان لم تفعل فما بلغت رسالتہ + جناب حیرت در عالم حیرت [illegible]
فراموش نمودہ است کہ بقیۂ آیہ را بنویسد و ملاحظۂ معنی آنرا بکند کہ درست بشود یا نہ - بلکہ احتمال
کلی میرود کہ گاہی در تمام عمر خود این آیہ را ندیدہ بودہ است ہمچنانکہ آیات دیگر قرآن را + تا گر
بر سر یک مطلب نکتۂ دیگر است کہ اصل مطلب است و آن این است کہ این آیۂ تہدید آمیز
منسوب بکدام امر بودہ است کہ این سان تاکید در آن رفتہ و اہمیت آن باین درجہ بودہ؟
خود جناب حیرت سر بجیب تفکر فرو بردہ جواب خود را بدہد +
آن مولوی صاحب شیعی کہ گویا تمام عمر خود را در این کار بسر بردہ یعنی در ملاحظۂ کتب

اہل سنت کی از اینگونہ مطالب ومباحث و کتب۔ جواب بنویسد در کتاب مؤلفہ خود در صفحہ (۱۹۵) (۲۹۵)

در جواب بعضی از فقرات جناب حیرت می نویسد۔

"ام المومنین عائشہ سے آنحضرت کا خوش فعلی کرنا"

مشکوۃ شریف و صحیح ابن داؤد کی کتاب الصوم میں لکھا ہے قالت عائشۃ ان النبی کان یقبلہا وھو صائم و یمص لسانہا عائشہ فرماتی ہیں کہ آنحضرت روزے میں مجکو آغوش میں باکر میری زبان کو چوستے تھے"۔ و در صفحہ ۳۴۹ می نویسد۔ "صحیح بخاری میں صفحہ (۲۰۸) پر مرقوم ہے حدثنی محمد بن المثنی حدثنا عبد و حدثنا شعبۃ عن ہشام عن ابیہ عن عائشۃ ان ابا بکر دخل علیہا الیٰ آخرہ بخوف طوالت تمام عبارت عربی نقل نہیں کی گئی .... بخاری نے باسناد خود عائشہ سے روایت کی ہے کہ عید فطر کے دن میں آنحضرت ؐ ایک جگہ بیٹھے ہوئے تھے اور گانیوالی عورتیں یوم بعاث کے واقعہ کو (یہ وہ لڑائی ہے جو کہ اوس و خزرج میں ہوئی تھی) گارہی تھیں دفعتاً ابوبکر آ گئے اور ان گیت گانیوالی عورتوں کو منع کیا کہ یہ شیطانی کام ہے حضرت نے فرمایا کہ اے ابوبکر ان کو چھوڑ دو ہر قوم کے لئے ایک عید ہوتی ہے اور آج ہمارا عید ہے"۔ لمؤلف۔ سبحان اللہ جو عمل کہ باجتہاد ابوبکر فعل شیطانی تھا اسکو رسول خدا صلعم ازجملۂ اعمال عید قرار دیں۔ خود بھی گانا سنیں اور اپنی بی بی کو بھی سنوائیں"........

صحیح بخاری کی جلد دوم میں صفحہ (۱۶۵) پر لکھا ہے کہ بی بی عائشہ میدان منیٰ ناچ تماشہ راگ رنگ دیکھ رہے تھے۔ رسول خدا منہ پر کپڑا لپیٹے ہوئے تھے اور عائشہ رو گشادہ سرگرم نظارہ تھیں دفعتاً ابوبکر آ گئے اور گانے والوں کو اس حرکت بیجا سے روکا۔ رسول خدا نے چہرہ سے نقاب اٹھادی اور فرمایا کہ اے ابوبکر ہمارے عیش میں خلل نہ ڈالو آج یوم منیٰ ہے"........

صحیح بخاری کے صفحہ مذکورہ پر یہ حدیث بھی نقل ہوئی ہے۔ وقالت عائشۃ رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسترنی وانا انظر الی الحبشۃ وھم یلعبون فی المسجد فزجرھم عمر فقال النبی صلعم دعھم امنا بنی ارفدۃ یعنی من الامن انتھی کلامہ۔ عائشہ فرماتی ہیں کہ رسول مقبول

پر چادر لپیٹے ہوئے تھے حبشی مسجد مین ناچ رہے تھے اور مین ان کی طرف دیکھتی تھی ناگاہ عمرؓ نے ان ناچنے گانیوالون کو منع کیا رسولؐ نے فرمایا اے عمر ان کو زجر و توبیخ نکرو ہم نے بنی ارفدہ کو پناہ دی ہے یہ ہماری امان مین ہین" +

ایضاً۔ "مشکوٰۃ شریف کی کتاب الفتن باب جامع المناقب ازواج مین ایک حدیث کبھی پیشکش کرتا ہون۔ عن عائشۃ ان جبرئیل جاء بصورتھا فی خرقۃ حریر خضراء الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ھذہ زوجتک فی الدنیا والآخرۃ رواہ الترمذی۔ خود عائشہ ناقل ہین کہ جبرئیل حریر سبز پر میری تصویر حضرتؐ کے پاس لائے اور فرمایا کہ دنیا و آخرت مین یہ آپ کی زوجہ ہے"۔ مولوی صاحب دراینجا نکتہ چینی میکند و میگوید" اہل عقل غور فرمائین کہ جسکی تصویر آسمانی فوٹوگراف سے لیگئی ہو وہ یہی قابلیت رکھتی تھی کہ نبی اسکو فرط تعشق وازدیاد محبت سے بجا بجا ناچ دکھاتے پھرین کبھی میدان منی مین لیجائین اور گاہے مسجد مین رقص و سرود دکھائین۔ عیدالفطر و بقرعید کو ان کا ننھا سا دل طرح طرح کے ناچ رنگ سے خوش کرین۔ افسوس ہے کہ حضرتؐ نے اس محبوب بی بی کے عشق مین عزت نبوی کو بھی بٹہ لگا دیا۔ مگر کیا کرتے خود بھی عاشقانہ مزاج رکھتے تھے اور اتفاقاً وقت سے خدا بھی ایسا ہی شوخ طبیعت و محرک عشقبازی مل گیا تھا جو کہ تصویر بھیج بھیج کر طبیعت مین گدگدیان پیدا کراتا تھا"۔

درصفحۂ ۲۹۵ کتاب خود جناب مولوی صاحب میرزا حیرت را مخاطب نمودہ می فرماید۔ "مرزا صاحب آپکو ایسے واقعات کتب اہل سنت مین دکھلاؤنگا جنکا مشہور ہونا حقیقتاً دائرہ تعجب ہوگا۔ مثلاً حالت تخلیہ مین جناب سرورکائنات کا حضرت ام المومنین عائشہ صدیقہ سے مصروف ہونا۔ لباس آنحضرتؐ سے نطفۂ موصوفہ کا منی کے دھبے چھڑانا۔ رسولؐ کے کاندھے پر سوار ہوکر حبشیون کا ناچ دیکھنا وغیرہ وغیرہ۔ ہر ایک بات کو بتفصیل معہ حوالہ کتب عرض کرتا ہون"۔

غرض ای برادران دین و اسلام بدانید که هر که غیرت دین داشته باشد باید از ملاحظهٔ این کیفیات بمیرد. هنوز مطالبی میباشند از اینها هم هزار بار بدتر و قبیح تر. اگر چه مسلمانان از اینگونه کتابهای بسیار نوشته اند و امکان ندارد که هیچ فرقهٔ از این خواب جهل بیدار شود و رگ غیرت او بحرکت در آید و متألم شود که باید اینگونه خرافات بیمعنی و جنگ و جدال هیچ هرزه را سند و سازند مگر افسوس با این است که اگر این کیفیات بنظر اغیار و بیگانگان برسد چه زبان طعن بر اسلام و مؤسس اساس اسلام دراز خواهند کرد که "چو کفر از کعبه برخیزد کجا ماند مسلمانی" اگر این بود حالت پیغمبر اسلام پس وای بر احوال دیگران + با وجود این همه بیهوده نویسی یا صدق نویسی چه از طرف میرزا حیرت و چه از طرف این مولوی صاحب و هزارها یا لکها اشخاص دیگر از قبیل این بزرگواران آخر چه شده چه میشود نه یک سنی شیعه میشود و نه یک شیعه سنی - هان البته اگر زور یا زر باشد هر دو فریق مذهب خود را از دست خواهند داد خواه حق باشد و خواه باطل - مگر هیچ افسوسی زیاده از این نیست که چنانچه خدا خود فرموده است کل حزب بما لدیهم فرحون تمام فرق اسلام از آنچه دارند و از آنچه میکنند و از آنچه بر آنها وارد می آید - از این جنگ و جدال و طعن و لعن - فحش و دشنام - فتنه و فساد - خونریزی و ضعف و حقارت و خصومت و عداوت و عدم اتفاق خود و آنچه از دشمنان بیگانهٔ حقیقی بر آنها وارد می آید کمال خوشی را دارند و برخلاف از اصلاح این امور بی نهایت ناخوش اند و مصلح این امور را بیشتر طعن و لعنت میکنند نسبت به دشمنان آشنا و بیگانهٔ خود + مثلاً اگر من بگویم "هر که او خلقش نکو کیشش شمر خواه از نسل علی خواه از عمر" معلوم نیست که هر فرقهٔ چه خواهد گفت نسبت بمن - ولیکن هر که هر چه میگوید بگوید من باواز بلند میگویم که تمام مسلمانان جهان بشنوند - اگر شنیدند سود آن بخود شان عاید شود و اگر نشنیدند نقصان آن بخود شان عاید میشود - مسلمانان جهان در هر طریقه و مذهبی که باشند و باشندهٔ هر ملکی که باشند در تمام اعمال دین و دنیای خود از صراط مستقیم حق خارج اند و همهٔ اعمال آنها محتاج باصلاح است خواه اصلاح کنند و خواه نکنند + اگر مسلمانان توقع ترقی دارند

در دنیا همهٔ امور ملکی و تمدنی و مذهبی و معاشرتی و تعلیمی و تربیتی خود با باید تغییر
اصلاح نمایند و این طرز جدید را اختیار کنند که قوم یورپ اختیار کرده اند از قرآن و
هدایات رسول خودشان و ما علی الرسول الا البلاغ ◆

بعضی دیگر حالات ملکیه و تمدنیه مسلمانان از زمان اوائل

ابتداء این تمهید که بدنبال می آید خالی از لطف نیست ◆

وقتی از اوقات یک کتاب بنده در حیدرآباد بذریعهٔ بزرگواری نزد بزرگوار دیگری ارسال شد برای ملاحظه و تبصره سرکار - این بزرگوار ثانی کتاب را به بزرگوار ثالثی داد که او ملاحظه نماید و این بزرگوار هم مانند آن دو بزرگوار اول و ثانی بسیار در ملک هند معروف و مشهور است و انگریزی فیشن و یورپین مآب است و به انگلستان هم رفته و از حالات ممالک یورپ کچھ هم میداند برای آگاهی و تهذیب اخلاق اهل ملک خود + باتفاق در زمانی که کتاب بنده را ملاحظه میفرمود روزی در جائی با بنده ملاقی گشته گفت شما اتهام سلاطین اسلام را ذم کرده اید + گفتم آری همه بد و سزاوار ذم بوده اند + مگر آن کتاب بنده که تاریخ روانگی آن از دفتر فینانس واقع ۱۲ شوال سنه ۱۳۳۱ هجری تقریبا الی ۱۳۳۱ ف بود در میان این بزرگواران و مخصوصه در خدمت این بزرگوار آخرالذکر از دست رفت و تاکنون بمن نرسیده + جای تأمل است که این بزرگواران که اخلاق خودشان چنین است کجا فهم می آرند که اخلاق حمیده و پسندیده یا ذمیمه و ناستوده چیست

در میان ما مسلمانان از برای هیچ امری از امور اصول و میزانی قرار نیافته و هیچ کاری بر وفق ضابطه نیست + اگرچه برای تعقل و مناظره و محاجه قانون و میزان بسیار نیکی قرار داده اند که منطق باشد و در مجالس شورای ممالک متمدنه جز بر وفق منطق نمی توان گفتگو کرد و همین است باعث ترقی آن اقوام ولی در میان ما چنین نیست + مثلاً شخصی میگوید "زید در سخا مانند حاتم است" ولی هیچ تمیز نمی آرد در میان سخاوت واقعی و سخاوت غیر واقعی - یا آنکه بگوئیم ابداً آگاه

از اصول تشبیه و مشبه و مشبه‌به و وجه شبه و غیره نیست + آن سخاوت حاتمی خاص بوده حاتم را
و در حق او ممدوح بوده ولی در حق ابن زید یا بگوییم در حق مامون کمال مذمت را داشت + "الهی کور روز
روشن شمع کافوری نهد   زود باشد کش بشب روغن نبینی در چراغ" - (۱) هیچ پادشاهی را حق آن
نیست که بیت المال مساکین را طعمهٔ اخوان شیاطین سازد و در میان اوباش و جهال و قوال
بخشش و بخشش کند (۲) از مال دزدی و رشوت سخاوت حرام است - (۳) سخاوتی که زیاده از اندازهٔ
دخل یا مؤنت کسی باشد آن هم در شرع حرام است - (۴) در ممالک یورپ و امریکا کرورها بخشش
میکنند ولی آن بخششی نیست که به اوباش بدهند و مجبور آنند ملت و قوم خود را سست و تن پرور و بی غیرت
کنند بلکه بخششی است که قوم خود را ترقی میدهند در هر خصوص + حالا اگر کسی اندک مغزی در سر داشته
باشد درک مینماید که هیچ نیک و بد چگونه است و صفت حمیده و غیر حمیده کدام است +

اگرچه ارادهٔ بنده بوده که شرح حال تمام سلاطین اسلام یا اقلاً شرح حال تمام خلفای بنی امیه
و بنی عباس را که در تاریخ الخلفا است مختصر مختصر بنویسیم ولی ملاحظه میکنیم که هم کتاب ضخیم میشود و هم بی‌سود
است و اگر " در خانه کس است یک حرف بس است " شرح حال یکی هم کافی است + ترجمهٔ
تاریخ الخلفاء در زبان اردو موجود است هر که بخواهد بردارد و ملاحظه کند ولی از روی تحقیق ملاحظه
کند + مثلاً در صفحهٔ ۱۰۶ در شرح حال هند بنت عتبه نوشته است که فاکه بن مغیرهٔ قریشی او را
نکاح کرد و چون همیشه در مکان فاکه هر کس و ناکس آمد و شد داشت وقتی مردی داخل آن خانه شد
و زنی را در آن جا تنها بدید بازگشت و آنگاه فاکه در رسید و بشک و ظن در افتاد و بااین سبب زن
خود را برگرفته پیش نزد کاهنی برد و آن کاهن هند را گفت تو خطائی کرده ولی زنا نکرده و از تو
پسری پیدا شود که پادشاه خواهد شد الخ + یکی از حماقتهای مسلمانان همیشه این بوده است که سعد
و نحس بنجومی و رمال و کاهن بوده اند تا بامروز + اگرچه این حکایت نسبت بزنان جاهلیت دارد مگر پسندیده
را غرض از بیان این حکایت این است که هند با کدامین بوده و پس از مرگ یا طلاق فاکه (این معلوم
نشده) هند بنکاح ابوسفیان درآمد و معاویه را بزاد + معاویه در وقت انتقال یک صد و نود تا

رسول الله را با خود داشت "وصیت کر رہے تھے کہ یہ دونوں بیٹے تیرے ... اور آنکھوں ... کھیلتا
اور تجھکو ... ہم ان دونوں کے درمیان میں چھوڑ دیتا" باوجود آنہمہ فسادی که در دنیا برای
کسب ... پاز معلوم نیست که ارحم الراحمین با او چه خواهد کرد + "عبد الله بن امام احمد
حنبل کہتے ہیں کہ میں نے اپنے والد سے حضرت علی و معاویہ کی نسبت سوال کیا تو انہوں نے
کہا اصلیت یہ ہے کہ حضرت علی کے دشمن بہت تھے وہ لوگ آپ میں عیب ڈھونڈتے تھے
اور نہ پاتے تھے پھر وہ ایسے شخص سے ملے جس نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے جنگ و جدال
کی اور اسکو کیا دیا" + صفحہ ۱۱۱ عطیہ بن قیس میگوید روزی امیر معاویہ بر منبر بود و گفت الہی
اگر میں یزید کو اسکی لیاقت کی وجہ سے ولی عہد کرتا ہوں تو مجھکو میری امید میں کامیاب کر اور میری
مدد فرما الخ" .... "حنظلہ بن غسیل نے فرمایا کہ ہمنے اسوقت تک یزید کی خلافت سے
انکار نہیں کیا کہ ہمیں یقین ہوگیا کہ آسمان سے پتھر برس پڑینگے غضب ہے کہ لوگ ماؤں بیٹیوں اور
بہنوں سے نکاح کریں علانیہ شراب پئیں اور نماز چھوڑ بیٹھیں" + بیشک این ہمہ از اعمالت ...
معاویہ بود و خدا بود و در حقیقت تمام واقعات ایام خلافت یزید بگردن خداست + عبد الملک بن
مروان را بسیار تعریف و تمجید نمودہ پس آخر کار میگوید "ہمارے نزدیک تو عبد الملک اور حجاج
دونوں برابر ہیں کیونکہ اسی نے اسکو صحابہ اور مسلمانوں پر حاکم بنایا تھا" +

مگر بندہ معلوم نیست که این قول سیوطی است یا قول مترجم اردو - بہرحال جای خوشی است
که یک شخص با فہم و با انصاف پیدا شد در نویسندگان اہل اسلام +

ولید بن عبد الملک . چونکہ با ناز و نعمت پرورده شده بود مانند تمام سلطانی که در ناز و نعمت
پرورده شده و میشوند لا العلم بود - "چنانچہ ایک روز مسجد نبوی میں بر منبر کہا کہ یا اہل المدینہ
حالانکہ منادی جب مضاف ہو تو اس پر رفع نہیں آتا - یہ ایسی غلطی تھی کہ ... کی ... مکتب بھی نہ کریگا
افسوس است کہ بر منبر نبوی مثل لا العلم بر شود و ہمچو کس در آن امر ... عالمی مطیع و منقاد
و عبید او باشند + "ولید سخت جبار و ظالم تھا چنانچہ عمر بن عبد العزیز نے اسکی نسبت فرمایا کہ ولید

شام میں۔ حجاج عراق میں۔ عثمان بن حیارہ حجاز میں۔ قرہ بن شریک مصر میں۔ واللہ زمین تو ظلم سے بھر گئی" + مگر در عہد او بسیار فتوحات ہم شدہ بودہ است و ازین معلوم میشود کہ "چنان ترقی یہ نادان رساند کہ صد دانا در آن حیران ماند" خدا بہ روان لایعلم ہم فتح و ظفر عنایت میفرماید +

سلیمان بن عبدالملک "بنو امیہ میں سب سے بہتر بادشاہ سمجھا جاتا ہے" بہترین خاندان بنو امیہ معلوم میشود۔ مگر بسیار مغرور بودہ است چنانچہ مشہور است یکبار [illegible] انار و یک بچہ گوسفند ششش با پشش مرغ و کشتش بسیار خورد۔ یکبار در آئینہ نظر کردہ از حسن و جمال خود متعجب شدہ گفت محمد نبی بود۔ ابوبکر صدیق بود۔ عمر فاروق بود۔ عثمان با حیا بود۔ معاویہ حلیم بود۔ یزید صبور بود۔ عبدالملک سیاسی بود۔ ولید جابر بود۔ من پادشاہ جوان ہستم۔ لیکن در بین یکماہ بمرد + (خوب بود کہ بگوید من پر خور ہستم) +

عمر بن عبدالعزیز بسیار تعریف داشتہ چنانچہ "زید بن اسلم نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ کے بعد ہم نے کسی شخص کے پیچھے سوا عمر بن عبدالعزیز کے نماز نہیں پڑھی جو رسول اللہ سے نماز میں زیادہ مشابہ تھے" این عبارت نقل از اردو [illegible] گفتگوی بسیار است و لی بندہ رہا میکنم + "محمد بن علی بن حسین سے کسی نے ...... عمر بن عبدالعزیز کی بابت سوال کیا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ بنو امیہ کے نجیب ہیں اور قیامت میں بصورت امت واحدہ اٹھینگے" العہدۃ علی الراوی۔ مگر بندہ ندانستم کہ مراد از امت واحدہ چیست + "ابو نعیم بسند صحیح روایت میکنند کہ روزی ریاح بن عبیدہ دیدہ بود کہ عمر بن عبدالعزیز بنماز میرفت و پیر مردی ہمراہ او بود چون از نماز مراجعت کرد ریاح گفت یا امیر المؤمنین آن پیر مرد کہ ہمراہ تو بود کہ بود گفت خضر علیہ السلام بود کہ برای آموختن و تلقین عدل و انصاف این آمدہ بود" + در صفحہ ۱۲۵ تاریخ الخلفاء ذکر خوابی است کہ شخصی دیدہ بود نسبت بہ عمر عبدالعزیز ہر کہ بخواہد در کتاب مذکور ملاحظہ کند + در صفحہ ۱۲۶ کیفیت رد باغ فدک است ہر کہ بخواہد ملاحظہ کند + در ہمان صفحہ حکایت زوجہ عمر عبدالعزیز است + پس از آن این فقرہ است "یعنی از عمال نزد عمر عبدالعزیز خطی نوشتہ بودند کہ شہر

باخرابی تباه شده اگر امیر المؤمنین مناسب داند آنرا بطور جاگیر بما بدهد تا ما در آبادی آن کوشش کنیم۔ عمر بجواب نوشت "اس خط کے پڑھتے ہی اوس شہر میں عدل کے ساتھ قلعے بناؤ اور ان کے راستون کو ظلم دور کرکے پاک کر دو بس یہی اسکی مرمت ہے" + والسلام +

اگر این کیفیات و بیانات در نزد رای دیگر مسلمانان داخل محامد و تعریف است من فقیر سراسر این بیانات را خرافات جاہلانہ میدانم + "وہب منبہ کہتے ہیں کہ اگر اس امت میں کوئی مہدی ہونیوالا ہے تو وہ عمر بن عبد العزیز ہیں" + یک بزرگوار دیگر که صرف او "حسن" است گفته است که اگر عمر عبد العزیز مهدی نیست دیگری نخواهد بود + این بیان هم یا محض از روی جهالت است یا از روی غرض یا هر دو + الغرض آنچه مؤرخین و مصنفین اسلام نسبت بعمر عبد العزیز یا سوای او دیگر پادشاهان اسلام عهد خود شان یا بعد از خود شان نوشته اند سراسر پوچ و لا یعنی دروغ و اغراق اند + این اعمال و افعال هیچ چه نسبتی به تمدن و حکمرانی نیک ندارند و ابداً از حکمرانی او چیزی ننوشته است که مشتق آیندگان باشد + این حکایات محض برای بیان کردن است برای اطفال چند ساله + گذشته ازین من میگویم هر کسی را در عالم یکدرجه در تقسیم خاصی است که از آن تجاوز کردن خلاف است و شاید که بشرک منجر شود مثلاً بزرگی گفته است "احمد ار بگشاید آن پر جلیل تا ابد مدهوش ماند جبرئیل" ۔ دیگری فرموده است "ز احمد تا احد یک میم فرق است جهانی اندرین یک میم غرق است" + این بزرگواران هر دو درست فرموده اند هیچکس نمی تواند بگوید که محمدؐ در درجه خدا بود یا علی در درجه محمدؐ ۔ درین صورت نمی توان گفت که عمر عبد العزیز مهدی بود + و بالجمله هر که چنین بگوید یا بغایت جاهل است یا بغایت اهل غرض و دین بدنیا فروش است +

مگر در تاریخی انگریزی نوشته است که عمر عبد العزیز در ۷۱۹ع از جهان بشد و شریف الموسوی یکی از شعرای عرب در حق او گفته است ۔

"O son of Abdul Aziz if human eyes ought to weep,

they should weep for you. You freed us from the cursing of Ali, and if it is possible you should be freed from it yourself."

یعنی "ای پسر عبد العزیز اگر چشم آدمی باید بگرید باید بگرید برای تو - تو ما را آزاد نمودی از سب نمودن بعلی رضی اگر ممکن باشد باید خود را نیز از آن سب آزادی بخشی" +

باز چند فقرهٔ منسوب به مامون

اکنون باز می آییم بر سر یک چند فقره از کیفیات و حالات مامون + در صفحه ۱۹۶ تاریخ الخلفاء در سنه ۲۱۰ مامون بوران دختر حسن بن سهل را بنکاح خود در آورد و کرورها زر را بباد داد و یک لکھا دینار را به مهر او بخشید + پدر عروس تمام فوج را خلعت پوشانید و ۱۹ روز دعوت از مردم نمود و هر شخصی را نوشته جاگیری عطا کرد الخ + جناب مولانا شبلی مینویسد که در این عروسی شخص مفلسی دو کیسه از نمک و اشنان نزد مامون فرستاده خطی نوشت شعر بر معذرت از آن تحفهٔ مختصر " مامون نے حکم دیا کہ دونون تھیلیان اشرفیون سے بھر کر اسکو واپس دیجائین" یعنی مامون حکم نمود که آن دو کیسه را از اشرفی پر کرده نزد آن مرد فرستند + در آن روز هیچکس نبود که بپرسد این همه مال بندگان خدا را چرا اینسان برباد میدهید و این ملک ملک دیگران است چرا بیجا گیری یعنی تحویل تلف میکنید + مگر این حال در این زمانهٔ ما هم تا کنون در سراسر ممالک اسلامیان وجود دارد و در تمام ممالک اسلام در هر زمان و در میان هر خاندانی بر همین منوال بوده -

در همین صفحه ۱۹۹ تاریخ الخلفاء نوشته است که در سنه ۲۱۸ " مامون نے مسئلہ خلق قرآن میں لوگون کا امتحان کرنا چاہا" + در این مسئله قیامتی برپا شد و بنده غرض اصلی خود را مینویسم "بہت سے علما را کہ نام ہمہ در تاریخ الخلفاء مذکور است مامون طلب کرد - اور جب تک انہون نے قرآن شریف کے مخلوق ہونیکا اقرار نہ کر لیا اونکو رقہ سے بغداد نہ آنے دیا - پہلے قرآن سب نے اس مسئلہ مین

توقف کیا مگر آخر تقیہ کرکے قائل ہوگئے" + ... یحیی بن معین وغیرہ نے بعد کہا کہ ہمنے بھی خلق قرآن کو محض تلوار کے خوف سے مان لیا ہے" + پس از آنکہ از جمعی از علماء سوال رفت و ہر یکی بطور مہمل و مجمل جوابی داد + "پھر امام احمد بن حنبل سے پوچھا تو آنہوں نے بھی کہا کہ قرآن شریف کلام خدا ہے۔ اسحاق نے کہا کہ وہ مخلوق ہے یا نہیں۔ امام صاحب نے فرمایا کہ اس سے زیادہ میں اور کچھ نہیں کہتا" + چون اسحاق جواب ہمہ را نزد خلیفہ فرستاد و مامون گفت فلان کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ از آنجملہ گفت احمد حنبل را بگو کہ بیانات تو را امیر المؤمنین معلوم شد اینہمہ دلیل است بر جہل تو + فضل بن حاتم را بگو کہ آنچہ تو در مصر کردی ہمہ رہ بمن معلوم است کہ در یکسال قضاوت مال بسیاری گرد آوردی و از من خوف نداری + ابن نوح و ابن حاتم را بگو کہ از بس سود خوردید ایمانی بشما باقی نمانده + سعدویہ واسطی را بگو کہ ہر شخص کہ حدیثہای جعلی با قدر و حرص ریاست دارد انجام او نیک نباشد + بالجملہ چون ہر یک را ازین قبیل پیامی داد و از شمشیر خائف ساخت تماما بخلق قرآن اقرار و اعتراف نمودند سوای احمد حنبل و چند کس دیگر۔ پس مامون حکم نمود کہ ہمہ را نزد او حاضر آرند کہ خود بگوش خود از زبان آنہا اقرار شنود۔ "لیکن خدا تعالی کی کارسازی دیکھو کہ یہ ابھی پہونچے بھی نپائے تھے کہ راستہ میں ہی مامون کے مرنے کی خبر انکو پہونچ گئی اور خدا نے انکی مشکلات آسان کردیں"[1] +

این بود سرگذشت حال مامون و بحث او بر سر دین و خلقت قرآن و خوف و ترس اعمال و افعال ہر یک از علماء و قضات وغیرہ زمان او + و درین مقام ما سوال میکنیم کہ چنین خلیفہ ظالم و بیوقوف و چنان زمانہ پوچ و علماء لایعنی و بدفعل و قضات ہرزہ و فاسق و رشوت خوار چہ تعریف دارند + اگر مامون بخوف شمشیر از آنہا اقرار و اعتراف بشرک میخواست بیشک از خوف شمشیر اعتراف میکردند + ہنوز بسیار کیفیات نزد بندہ موجود است مستند از حالت مامون و دستگاه او و چاکران و خدم و حشم و منشیان و مشاورین او کہ بسیاری نصاری و مجوس بودند ہمچنانکہ درین روزہا ال تمام ممالک اسلامیان این است این زمان زمانی بود کہ گویا مسلمانان بنقطہ اوج کمال رسیده بودند و مسلمانان این زمان

بآن مفتخر اند + تمام فخر مسلمانان به علم زبان مامون است مگر اشخاصی که نزد مامون بودند یکی جبرئیل بن بختیشوع یک فاضل عیسوی بود که مامون حکم نموده بود هر که خدمت در عهده سرافراز شود اول بخدمت جبرئیل برسد + مدتی درخراسان بود که معلم اول آن عیسوی بود + عبدالمسیح بن اسحاق کندی یک عالم عیسوی بود که بر عهده جلیل القدری ممتاز بود + ما هوار جبرئیل را بنده حساب کرده ام و در سال (۱۷۹۰۰۰) هفده لک و نود هزار درهم بوده است بسیار بیش از ماهوار مستر واکر دستر و ثالث پنجم در حیدرآباد + ترجمه کتب ارسطو به یعقوب بن اسحاق کندی واگذار بود + قسطان بن لوقا فلاسفر دیگری بود او هم عیسوی + "سهل ابن هارون کو جو ایک فارسی النسل حکیم تھا مجوسیون کے علوم و فنون کے ترجمہ کی خدمت دی" + باید ملاحظه نمود که امروز در ترکی - ایران - مصر - مراکش - افغانستان - زنگبار - و حیدرآباد و هر ریاست خودی از مسلمانان چند عیسوی عهده های جلیل القدر دارند و در اینجا حیدرآباد و چند عیسوی و فارسی بخدمات عالیشان مشغول اند و فریدون جنگ فارسی چه در شگاه عظیمی دارد که خدا را بنده نیست و هیچکس دیگر اعتنائی ندارد حز انگریزان و زنان انگریز + مگر جناب عالی این اوج و حضیض دیگران و مسلمانان را مرده میداند که میگوید

"چکور اور شهباز سب اوج پر هین مگر ایک هم هین که بے بال و پر هین"

این حال همیشه براین منوال بوده است و از ین معلوم میشود که گاهی ترقی مسلمانان ذاتی نبوده +

ازانجا فردوسی آثیم حالت محمود سبکتگین و پدر و خاندان او چه بود و فردوسی در حق او چه گفته + بعدی آثیم زبانه سعدی علیه الرحمه - حکایت رفیقی که شکایت ایام ناموافق را نزد او آورده بود + سگ و دربان - عمل پادشاهان - حال آن رفیق در مراجعت سعدی از حج - حکایت قاضی همدان - حکایات بسیاری که یا در زمانه خود سعدی واقع شده اند یا اندک زمانی قبل از او - و آخر جدال سعدی با مدعی در باب توانگری و درویشی - همه پیشه ما نقش است و مترقی از حالت امروزه سراسر ممالک اسلامیان بهتر نبودند + اگر ما در سراسر تاریخ اندلس ملاحظه کنیم - اگر در سراسر تاریخ ایران تا با امروز ملاحظه کنیم اگر در سراسر تاریخ هند یعنی تاریخ سلطنت و حکومت مسلمانان ملاحظه کنیم - اگر در سراسر تاریخ دولت عثمانیه

ملاحظه کنیم تا باین دم - و اگر در تاریخ هر سلطنت دیگری از اسلامیان ملاحظه کنیم همین اوضاع پوچ تهی را می بینیم در تمام حالات زیست و زندگی این امت مرحومه + آنچه که عموم اهل اسلام تعریف میکنند و مایهٔ فخر و سرافرازی خود میدانند غالباً دو چیز است اول این است که یک زمانه درازی (بهر حال یک زمانی در سر اسر هند) مسلمانان حکومت داشتند و بسیاری از ممالک عالم + ثانی آنکه یک زمانه و چند صد سال قلیلی (که قبل از آن چندین هزار سال دولتها و اقوام بسیار عظیم الشان مثل مصر - اسیریا - یونان - روم - ایران - و هند - بلکه چین هم گذشته بودند و قبل از آنکه اقوام یورپ شروع کنند باین ترقی حالیه) علم منحصر بمسلمانان بود که بموجب حالات و مقتضیات آن زمان بغایت کمال رسیده بود ولی نسبت باین زمان یورپ هیچ نبود + و لیکن اگر با چشم تحقیق و تدقیق و موشکافی ملاحظه نمائیم هیچ چیزی نمی یابیم که بتوان نام آنرا سلطنت و حکومت نیک و وضع زندگی و معاشرت نیک و خوشی و آرامش بندگان خدا نام نهیم + (۱) بر سر خلافت رسول الله بسیار خرابیها کردند که انسان از ذکر آن عاجز است + (۲) سلطنت ها و حکومت ها همه شخصی و بی اصول بود و خلیفه و سلطان و پادشاه و حاکم تماماً ظالم و جابر و خونریز و عیاش و شهوت پرست بودند + (۳) خلق همه عبد عبید خلیفه و سلطان و پادشاه و وزیر و امراء و صاحبان دولت بودند + (۴) هیچ قانون و ضابطه در امور ملکرانی نبود و هیچ کاری بر وفق اصول و قانون و ضابطه جاری نبود - (۵) خلیفه و پادشاه مطلق العنان بودند و هر چه از مردم بظلم میگرفتند در کارهای بیهوده و شهوت رانی و حظ نفس خود برباد میدادند + (۶) حکام و امراء صاحبان عمل و قاضیان قضاء و علماء و غیره اکثر و اغلب اهل غرض و شهوت پرست و راشی و دین به دنیا فروش و فاسق بودند + (۷) عموم خلق جاهل و ناخوانده و نیز در میان خود ظالم و شهوت پرست و راهزن و مال یکدیگر خور بودند + (۸) همیشه در میان خلفاء و سلاطین و پادشاهان و عموم خلق بر سر دین و مذهب و عقاید مذهبیه و از روی تعصب جنگ و جدال و قتال و خونریزی بود + (۹) همیشه علم بی نهایت کم و جهل بی نهایت بسیار بود - (۱۰) جز معدودی از علماء دنیادار و دین بدنیا فروش دیگر تمام علماء گرسنه و بینوا و بی نان بودند

و هیچکس از آنها نمی پرسید و ذلیل و خوار بودند + (۱۱) بر خلاف آن همیشه ادبا و شعرا و اُدبا
و مطرب و مسخره و قوّاد و چاپلوس و خوشامد گو و بقّال و شیّاد و امثال ذلک در کمال خوشی و عیش
انبساط بودند و در نزد بزرگان عزّت داشتند و صاحبان دولت و ثروت آنها را پرورش میکردند و
صحبت آنها بسر میکردند + (۱۲) همیشه رمّال و ستاره شناس و جادوگر و فقیر و درویش به انگونه اشخاص
و اصناف خلق بیشمار بودند + (۱۳) همیشه علم منحصر بود به علم دین و پس از آن بعلم طب و نجوم و رمل
و یک چند علوم دیگر از این قبیل همه ناقص و بیکار و مهمل + (۱۴) همیشه بسیاری از خلق به ملکی
بیکار و کسبی اشتغال داشتند بلکه بسیاری بیکار و هرزه گرد و رند و قمارباز و تن پرور بودند + (۱۵)
همیشه هنر و دستکاری و تجارت بسیار کم بود و بدون علم و ضابطه + (۱۶) گاهی قانون و ضابطه
برای تشویق اهل علم و کمال و هنر و باین سبب این چیزها گاهی ترقی نکردند و بکمال نرسیدند + (۱۷) گاهی
مردم را شوق محبت و تحصیل کمال و هنر نبود و بر خلاف آن شوق تن پروری و اقسام کارهای
پوچ بی معنی و لهو و لعب و کوچه گردی و بیهوده گوئی بود + (۱۸) اگر زنان مسلمانان صاحبان علم یا هنری
بودند غالبا آنگونه زنان بودند و آن گونه علوم و هنرها را حاصل کردند که برای حظ نفس و شهوت رانی
سلاطین و صاحبان دولت و ثروت بودند و زنان خانگی و شریف بندرت صاحب علم و هنر معقولی
بودند و بسبب بی علمی و بی تربیتی نیک زنان هزاران فساد و مفاسد در هر خانه وجود داشت که
بواقع نمی توان آن گونه زنان را شریفه و عفیفه خواند + (۱۹) گاهی در امور معاشرتی و طرز معیشت
و سوسیتی و آمد و شد و نشست و برخاست و گفتگو و رفتار و کردار خلق اصول و ضابطه نبود +
(۲۰) گاهی بزرگان قوم طرز معاشرت و کردار خود را در معقولات سرمشق قوم قرار ندادند و
بر خلاف در تمام اعمال و افعال ناشایسته نامعقول سرمشق قوم خود بودند + (۲۱) همیشه
زر بسیاری از خلق در مراسم بی معنی و خرافات مذهبی و نذر و نیازهای پوچ لایعنی برباد شد و
هیچکس حقیقت از آن فائده واقعی دنیوی یا اخروی حاصل نکرد — و حاصل کلام هنوز
بسیار چیزها هستند که باید از قلم فرو گذاشت +

مگر بنده بطور انصاف و ازروی تجربه و بدون غرض خاصی میگویم که چنین معلوم می شود که
تمام این امور مذکورهٔ بالا در سایر ممالک اسلامیان همیشه کمی بوده و در ملک هند صد و هزار + دریافت
این امر باین ضرور تحقیق نیست ـ اوّل آنکه ازروی تواریخ معلوم میشود ـ و ثانی آنکه ازروی ملاحظه واضح
است + البته مخلوق خدا و هر قوم و باشندهٔ هر ملک درین معایب مذکورهٔ فوق شریک استند و مردم
هیچ ملکی فرشته و گروهی نیستند بلکه هر فردی از افراد خلق هر ملکی مثل ملک خود بنده ایران بتمام یا
بعضی ازین معایب گرفتار است و بر خلاف شرع اسلام عملی میکنند + شرابخواری ـ زناکاری ـ لواطه
قمار بازی ـ فسق و فجور ـ لهو و لعب و هر گونه خلاف شرع و تهذیب و دیگری در تمام ممالک اسلامیان جاری
بوده و امروز هم کماکان بلکه باضعاف مضاعف جاری است + ولی بنظر چنین میرسد چندانکه این
اعمال در ملک هند جاری بوده و امروز جاری است در هیچ ملک دیگر نبوده و نیست + جهات ابتدائیهٔ
آن ظاهر است که معاشرت و آمیختگی مسلمانان بود با مختلف ذاتهای هندو + البته ممکن است که در
زمانهٔ مسلمانان که حکومت در قبضهٔ آنها بود در بعضی از امور منع و نهی و بگیر و ببند کمی هم بوده است و مخصوص
ازروی تعصب دینی و نسبت بدیگران ـ مگر درین زمان بواسطهٔ آزادی عامه و بنده باید بگویم تربیت
و تعلیم انگریزی هم هیچ جبر منع و نهیی از هیچ بابت نیست و لهذا آنچه قبل ازین بوده امروز هزار چندان شده +

درین مقام ضرور است شرح طویلی نوشتن منسوب بحالات و خیالات و آرا و رفتار و کردار
در منع معاشرت و تمدن آن گروهی که درین زمان در ملک هند تربیت یافتهٔ مدارس و کالج های
انگریزی اند و بممالک یورپ رفته سیر و سیاحت کرده و در آنجاها در علوم خود امتحان داده اند + ولی
کتاب را مجال درج آن نیست و لهذا مختصری عرض میکنم +

چون آفتاب عالمتاب را در نصف النهار هر فردی از افراد خلق می بیند هیچ ضرورتی ندارد که
باز او تعریف کنیم ـ یعنی هیچ ضرورتی نیست تعریف و بیان فوائد و نتائج نیک علم هنگامیکه خدا و همه
انبیاء و اولیاء و بزرگان هر قوم و هر ذات نموده اند ـ رسول مقبول ما صلعم همه امت خود را امر فرموده
است که اگر برای تحصیل علم و دانش ضرورت باشد باید به چین بروند + اگر چیزی تمیز است در میان

انسان وحیوان علم است وبس - واگر چیزی انسان صوری را انسان معنوی میسازد و معرفت خدا و آیات
خدا را برا و معلوم میکند جز علم چیز دیگری نیست + و بنا برین عموماً توقع و امید این است که صاحبان علم
متصف باشند و متصف شوند بآن صفات و خصائلی که لازمهٔ انسانیت افتاده و خوی بهیمه گی را از
جبلّت آدمیان دور میسازد + اگرچه در هر زمان و بهر زبان و در میان هر قوم علم بوده است و فوائد
و نتائج آن هم یکسان بوده و هرچند که از ابتدای جهان منبع و گهوارهٔ علم ممالک مشرق بوده - یعنی
مصر - یونان - اسیریا - ایران - هند و چین همه داخل مملکت ایشیا یعنی مشرق بوده اند و زمانی
هم نگذشته که علم ازین ایشیا نقل نموده است به یورپ و امریکا و در مشرق زمین تنزل و در مغرب زمین
ترقی کرده مع ذلک هیچ شکی نیست که بلحاظ چندی علوم و نیز تربیت مغربی امروز تفوق و ترجیح دارد بر
علوم و تربیت مشرقی پیشین + پس بالطبع توقع و امید همه این است که صاحبان علوم مغربیه و تربیت
یافتگان دارالعلوم و دارالفنونهای انگریزی و یورپ بمراتب بهتر برآمده باشند و برآیند و لیکن این قضیه
غالباً برعکس است واکثری از آن گروه سابق الذکر در تحت آن شعر سعدی علیه الرحمه واقع اند
"خر عیسی" + بسیاری ازین گروه چه در ایران و جاهای دیگر که ما می شنویم و چه در ملک هند که
ما می بینیم بالکل اخلاق و وضع معاشرت و زندگی شان ناپسندیده است و بجز لباس و اکل و شرب
و بازیهای مختلف و صورت ظاهر شان دیگر هیچ اخلاق آنها تغیر پذیرفته + و کمال افسوس است که
بعضی از طبقهٔ ماضیهٔ آنها که بسیار معدود اند چندان از لباس و رفتار و کردار و گفتار ظاهری اهل
یورپ خوش اند که در لباس خود نمی گنجند و بحقیقت وضع خود را سرمشق این طبقهٔ حالیه نموده اند که
همه جوان اند و عدد شان هم روز بروز کثرت بهم میرساند + برای مثال مینویسم عکس بعضی
از مجالس را که بنده دیده ام هنگامیکه چند کس از بزرگان و معمرین کهن سال آنها مثل مولوی
نذیر احمد - نواب محسن الملک - نواب وقار الملک - یا بعضی از علماء و فضلاء و سادات و مشایخ
دیگر آنها نشسته اند با دستار و عمامه پنجاه جوان علیگره طالب العلم از ده - تا بیست و
پنجساله با سرهای برهنه و موی انگریزی مانند و لباس انگریزی سیاه ایستاده یا نشسته اند + و این چند سال

انگلیسی نگاه به تمام نهایت در هندوستان رواج یافته و هر طفلک هفت و هشت ساله بر لب دارد (مگر این که سوای طبقات نجیبه پیدا شده‌اند که اطفال دو یا سه ساله هم بیڑی می کشند) + این است یکی از اصول تربیت و تعلیم انگریزی بحال تنگ است برای دیگر کیفیات + مگر از اخلاق و تهذیب در رفتار و کردار نیک و قول درست و ایفای عهد و همدردی با نوع بشر و احترام یکی هم نرسیده و یکی را آگاهی نیست + و گاهی ایشان ازین تربیت خود فائده میگیرند و نه دیگر هم خلقتان خود را میتوانند فائده برسانند +

حالت امروزه ممالک اسلام که ما بچشم می بینیم

بکمال اختصار باید گفت حالت مسلمانان بطور عموم همیشه یک طور و یک نحو بود در همه جا - ولی امروز بسبب ترقی و زور و استیلای مردم یورپ بر دو قسمت یا دو حالت شده - **حالت اول** - آنچه را که قبل ازین ذکر کردیم که بحقیقت سراسر داخل معایب و نقایص و خلاف شرع اسلام و عقل و تمدن و حکومت و معاشرت و تهذیب واقعی نیک و مانع ترقی حقیقی بود - که بمقتضای حالت و آب و هوای هر قوم و هر ملک بیش و کم در این روز کماکان وجود دارد + به هر کس بیش و کم معلوم است که حالت ملک ترکی امروز بحسب ملکرانی چگونه است - چونکه بنده ایرانی هستم و کماکان هم از حالت ترکی خبر ندارم و آنچه در اخبارات انگریزی درج است آنرا هم قابل اطمینان نمیدانم یا واقعاً قابل اطمینان نیست لهذا از قول یک مسلمان صاحب هندی دهلی که در کتابی نوشته و بسیار ملائم نوشته صرف یک جمله کوچک را در اینجا درج میکنم "مگر ایشیائی ترکی کی حالت ابھی بہت کچھ قابل اصلاح ہے - اور وہ بھی ایسی بڑی ذمہ داری کے لیے تیار نہیں ہے لیکن باوجود اسکے سلطان کو اس طرف سے غافل نہیں رہنا چاہئے" + مگر آن طوری که انگریزان میخواهند اگر بواقع چنین باشد موجب بدنامی انسان راست میشود +

حالت ملک ایران ما نیز بیش و کم به هر کس معلوم است + یک گروه خواستند که پارلمنت قرار دهند و حقوق شاه و گدا را معین نمایند و از تظلم اراکین و عمال حکومتی بسیار شکایات در اخبارات نوشته پناه به انگریزان بردند عاقبت الامر یا شتی را صورت دادند +

ولیکن آنچه در اینوقت بیش و کم یا زده یا دوازده پارلمنت بر ما معلوم است این است که چهار گروه
را یک غرض خاصی بود یعنی که خود حکومت در دست داشته باشند - گروه دیگری بالاخلاف
اغراض خاصهٔ خود مخالف پارلمنت و اصلاح اند و این گروه هوا خواه و متعهد پادشاه اند و پادشاه
رغبت ندارد که پیروی کند اصول ملک را + بالجمله حالات دیگر ممالک اسلام بر همین منوال استند +

حالت ثانی - این سروکاری است که اکنون بیش و کم صد سال است بهم رسیده است
درمیان مسلمان و اهل یورپ یعنی نصاری + این حالت محتمل که از حالت اول و خصومت سابقی
که مسلمانان درمیان خود داشتند بمراتب بدتر و سخت تر است + ما باید بطور اختصار بگوییم که
ابتدا که مسلمانان درمیان خود یا خصومت مذهبی یا خصومت پولتیکی داشتند غالباً مساوی بودند
و غالب و مغلوب یا فاتح و مفتوح مانند دو برادر بودند که گاهی ملک اسلامیان در قبضهٔ یکی یا
در قبضهٔ دیگری بود - مثل اینکه خاندان امیه معدوم شدند و خاندان بنی عباس جای آنها را گرفتند
و علی هذا القیاس متعدد خاندانها بنوبت بلند شدند و فرود آمدند مگر در هر حال دین و دولت برقرار
ماندند ولی در این زمان این حال برخلاف آن است که نصاری بزور و صلابت و مهابت شیران
شده اند و مسلمانان بضعف و بیچارگی گوسفندان + پیوسته آن شیران در پیش چشم این
گوسفندان خوابیده اند و می غرند و در پی فرصت و بهانه هستند که یا بتدریج یا بیکبارگی حمله آرند
و این گوسفندان را یکی بعد دیگری از هم بدرند و در شکم خود فرو برند و این بیچاره گوسفندان در
حالت گوسفندی گری و بی پروائی و آسودگی خاطر میچرند مگر گاهی هم نظر شان بر آن شیران
می افتد و بخود می لرزند + هان البته بسبب آنکه مدت درازی در مقابل آنها بوده اند دیدن آنها
آنها معتاد شده اند چنانچه باید پروائی ندارند و بکار خود مشغول اند + ولیکن اگر خدا نخواسته
زمانی در رسد که نصاری این چند سلطنت و ملک اسلام را هم بقبضهٔ خود در آرند آن وقت
دین اسلام هم بدنبال ملک اسلام از دست میرود + در این وقت بنده حالت خلق هند
بنده و مسلمانان را چنین می بینم و چنین می پندارم که نه ملک ... [illegible]

که هنوز ممالک دیگر اسلامیان برقرار است واحتمال بسیار کمی میرود که وقتی اینها ازین بیهوشی و بیهوشی بهوش آیند واتفاق کنند عام و دینی + بالجمله هرچه بیشتر ازین نوشته شود از تباهی حال مسلمانان بنزورای بنده همه از عدم اخوت وهمدردی است درمیان آنها و تا هنگامیکه این امت معنی واقعی اخوت وهمدردی واتفاق را ندانند و بثبات قدم پیروی نکنند انسان ومرد دنیا نمی شوند و گاهی درجهان ترقی نخواهند کرد بلکه ملک و دین آنها نیز از دست میرود +

اخوت وهمدردی چیست

معنی اخوت وهمدردی را تا امروز مسلمانان ندانسته اند چیست واگر سراسر قرآن را بخوانند وتمام کتب احادیث را ملاحظه نمایند هم نخواهند فهمید + شاید که اگر مسلمانان چیزی را از قرآن وحدیث بفهمند یا فهمیده باشند که معنی اخوت وهمدردی چیست همین است که فقیری را (وآن هم هر فقیر که عمداً خود را فقیر بسازد و بدون امتیاز استحقاق) یا بخورانند یا بپوشانند + شکی نیست که این اولین واعلی ترین درجات وکیفیات همدردی است درصورتی که کماکان مطابق شرع وعقل واصول وتمدن نیک باشد + مگر خدا تعالی درکلام مجید خود بسیار چیزها را درشمار همدردی بیان فرموده است که از آنجمله اینهاست -

(۱) متفق باشید - (۲) یکدیگر را ایذا مدهید - (۳) غیبت از یکدیگر منمائید - (۴) عیب از یکدیگر مجوئید - (۵) امر بمعروف ونهی از منکر نمائید - (۶) اگر حاکم شوید بانصاف حکم کنید درمیان خلق - (۷) درمیان برادران خود صلح نمائید - (۸) اگر گواه باشید کتمان شهادت مکنید - (۹) بموعظه ونصیحت وحکمت خلق را بدین دعوت کنید - (۱۰) درعدل وانصاف ابداً ملاحظهٔ کسی را مکنید - (۱۱) دین ومذهب یا خدایان دیگران را دشنام مگوئید - (۱۲) صاحبان امر خود را اطاعت نمائید - (۱۳) در امور بایکدیگر مشاورت کنید - (۱۴) سود مطلقا یا اضعاف مضاعفه مخورید - (۱۵) هیچکس ضامن وجوابده

گناه دیگری نیست - (۱۶) تکبر و نخوت بکسی مفروشید - (۱۷) با همسایه بندگان خدا [illegible]
و نیکی سلوک کنید و سخن بگوئید - (۱۸) اگر کسی بشما سلام گوید او را جوابی بهتر از آن بگوئید -
(۱۹) مسافران و صاحبان تعفف و استحقاق را دستگیری کنید - (۲۰) همسایگان نزدیک
و دور خود را مدد نمائید - (۲۱) مال ایتام را نخورید و نزدیک بآن مشوید - (۲۲) امانات را
بصاحبان آنها مسترد نمائید - (۲۳) مال خود را بیهوده در میان خود نخورید و برباد مدهید
(۲۴) مال خود را بظالمان مدهید و نخورانید که حقوق یکدیگر را پایمال سازید - (۲۵)
اسراف و زیاده خرجی مکنید - (۲۶) والدین خود را حرمت نمائید و با آنها اُف مگوئید -
(۲۷) پیمانه را درست بدهید و میزان را کم و کاست مکنید - (۲۸) زنا و فسق مکنید -
(۲۹) شراب مخورید - (۳۰) به عهود و مواثیق خود وفا کنید - (۳۱) دروغ مگوئید -
(۳۲) در خرج کردن میانه روی کنید - (۳۳) مال خود را با بلهان مدهید - (۳۴)
در کارهای یکدیگر جستجو مکنید - (۳۵) خشم خود را فرو خورید و بر مردم ببخشائید - و
امثال ذلک + بعضی دیگر ازین قبیل فرمایشات و احکام الهی میباشند که در قرآن موجود
استند که اگر کسی برانها شرح و تفسیر نویسد اقلاً پنجصد صفحه میشود + البته احادیث بیشماری هم
منسوب بهر یک ازین آیات از رسول الله صلعم و کلمات بسیاری هم از ائمه طاهرین و بزرگان
دین میباشند و سراسر گلستان و بوستان سعدی ازینها ماخوذ ند و ترجمه و فحوای اینها هستند
و همه محض در خصوص اخوت و همدردی اند + شاید بعضی که کم دانش میباشند بگویند که بعضی ازینها
احکام الهی نسبتی به همدردی ندارند مثل شرابخواری و اسراف و امثال اینها اگر چه بظاهر چنین اند
مگر در نظر غائر و بخط غیر مستقیم اینها هم منجر میشوند به همدردی و حکمتی که در امتناع آنهاست همین است
که مضر اند همدردی را +

اما برادران دینی ما بدانند که بطور انصاف باید گفت که ما مسلمانان بر یکی ازین احکام الهی
تاکنون عمل نکرده ایم ولی بیگانگان از دائره اسلام کرده اند و میکنند و نه فاصل درحق خودشان

بلکه بسیاری از ایرانیان هم + اگر بعضی از بزرگان ما حتی انبیاء کرام ما از اینکه بعضی اعمال را انجام آورده
ایشان را بمقام ... مقام دیگر است . ولیکن از سلاطین و بزرگان و صاحبان دولت و ثروت ما و عموم
اهل اسلام تاکنون از این امور هم سر زده نشده است + بنده نام بسیاری از اشخاص و اعمال آنها را
از هر قوم یورپ و امریکا در اخبارها و کتب ثبت کرده ام که بنویسیم و نه از قدیم بلکه از جدید هم + مثلاً
همین شاهنشاه حبشی و رئیس موجوده امریکا و شاهنشاه جاپان و ملکه شاه انگلستان و غیرهم بعضی
خصال دارند که عقل حیران میشود که یکی هم در وجود سلاطین ماضیه و حال ما مسلمانان نبوده و نیست +
اگر چه بعضی از شاهنشاه اکبر هند هر کسی تعریف میکند لیکن در حق او بنده دو کلام میگویم (۱) آنکه اگر واقعاً
چنین خصائل نیک در وجود او بوده است النادر کالمعدوم بوده است و از یک گل بهار نمی شود (۲)
آنکه اگر با دقت تاریخ حال و شرح احوال او ملاحظه نمائیم بر ما معلوم خواهد شد که چون در زمانه او هم در
سلطنت اصول نبوده و حکومت شخصی بوده بسیار کارهای خلاف شده بوده می شده لهذا نیکی صفات
اکبر بالنسبه بدیگران بود که اکثر یا تماماً متعصب و جابر بودند + صدها و هزار صاحبان دولت و ثروت
امریکا و انگلستان کارهای خیر برای قوم و ملت خود و ترقی ملک و اهل ملک خود کرده اند و
مبلغهای گزاف خرج کرده اند که عقل حیران میشود + برخلاف آن آنچه سلاطین و صاحبان دولت
و ثروت اسلام کرده اند همه از آن قبیل بوده است که هارون و دیگر پادشاهان و بزرگان اسلام
کرده اند + بنده در اینجا صرف یکی دو مطلب را بخدمت برادران دینی خود عرض میکنم +

یک فرقه از نصاری از شاخ پروتستانت (یعنی مذهبی که انگریزان پیروان آن استند)
میباشند که آنها را میخوانند "میتودیست" شخص اولی که موسس اساس این طریقه گردیده بوده موسوم بوده
است به "جان ویسلی" و لهذا نام یا لقب واقعی این گروه "ویسلیان" است یعنی پیروان ویسلی - مگر
بسبب طرز خاصی که دارند در عبادت و رسوم مذهبیه خودشان بعضی دیگران بطور طنز آنها را ملقب
نمودند به "میتودیست" یعنی منضبط و با ضابطه + اینها نیز بمرور ایام بار شعب و بگروه شدند ولی
با اندک اختلافی مگر اصول همه یک است + تخمین که درین وقت عدت این فرقه در انگلستان

وامریکا بیست میلیون باشد + این گروه غالباً یا تماماً شراب نمیخورند + گاهی بلهو ولعب یعنی مشغول نمی شوند - غالباً یعنی هر روز و هر شب عبادت میکنند نه چون سایرین که صرف در روز یکشنبه عبادت میکنند - بسیار پرهیزگار و خدا ترس استند و همه یکدیگر را برادر و خواهر میخوانند ولی نهایت همدردی از یکدیگر و سایر ناس مینمایند + از این گروه بسیاری از علما و وعاظ هستند که در سراسر زمین رفته وعظ میکنند و خلق را بدین مسیحی دعوت مینمایند - کرورها زر درمیان خود جمع کرده اند محض برای اشاعت دین و مذهب خود - هریک از علما و وعاظ واعیان اینها هر کجا که برود و در شهری و قریه که سکونت اختیار کند خود و عیال او در کمال راحت و آسایش میگذارند - مکان سکونت و گاری یا اسب سواری و اکل و شرب او در نهایت خوبی است مثل سایر ناس - مدرسه برپا میکنند - شفا خانه و بیمار خانه را اساس می نهند - کلیسائی میسازند - هر کرا که به دین خود در آرد مدد مینمایند - کتابها و رسالهای مذهبی هزارها طبع کرده بمردم مفت میدهند - زن و دختر مش نیز در خانهای مردم میروند بلکه در کوچه و بازار و هر مقام همان رسالهارا بمردم میدهند + با لجمله بنده در یک رساله انگریزی دیدم فقره را که عبارت و مضمون آن این است "در شخصی موسوم داکتر بکلی تفصیلی نوشته بیانی میکند از اینکه چگونه این گروه در ملک امریکا بنام بیستم صدی فند چهار کرور پوند جمع کردند که چهار بار مضاعف است از آنچه هم مذهبان آنها در انگلستان جمع کرده اند" این جمله در زبان انگریزی اصل آن مضمون است که برای همدردان اسلام نوشته می شود

"Methodists all over the world will be interested in Dr Buckley's brief but lucid account of how the American methodists raised £ 4,000,000 as a Twentieth Century fund which is four times as much as the British methodists raised."

بر همه کس پیش و کم معلوم است که قوم یهود در این زمان چه حالت بدی گرفتارند مگر تو خوبی کسی را از حالات آنها آگاهی نیست - طیطوس یکی از پادشاهان روم ۷۰ سال قبل از تاریخ مسیحی

بیت المقدس را بگرفت و شهر مذکور را با خاک یکسان نمود و از آن زمان این قوم در روی صفحه ارض پراکنده شده اند و در همه جا ذلیل اند + عدت آنها بیش و کم هشت میلیون است که از آنجمله چهار میلیون در ملک روس و شانزده لک در ملک آستریا و بسیاری دیگر هم در جرمنی - ایتالیا - ترکی - امریکا - انگلستان و جاهای دیگر میباشند + البته در انگلستان آزادتر از ممالک دیگر استند ولی چون دولت و حکومتی از خود ندارند در همه جا ذلیل و خوارند + بالجمله یکی از بزرگان این قوم بنام "اسرائیل زنگویل" در یک رساله مشهور تجارتی "مگزین آف کامرس" یعنی مخزن تجارتی شرح طویلی از حال تباه یهودان نوشته است و میگوید که از بس در هر جا یهودان را ایذا داده میدهند این قوم از تجارت و کسب و کار باز مانده اند و باین سبب بکارهای پست دیگر اشتغال دارند و بسیار فقیر و ذلیل اند + مگر در این زمان که زمانه تجارت است باین خیال و امید افتاده اند که بیاری بعضی از دول و بخصوصه بیاری دولت انگلیش اگر ممکن باشد باز به بیت المقدس وطن اصلی و قدیمی خود مراجعت کنند زیرا که اگر بار دیگر بسرزمین خود مراجعت نمایند بسبب آنکه سرزمین بسیار معمور است و اراضی بسیار خوب حاصل خیز دارد و برای زراعت و فلاحت و بخصوصه برای تجارت بی نهایت مناسب است تجارت اختیار کنند +

خلاصه مطلب این است که این قوم یک سوسیتی برقرار نموده اند و نام نهاده اند "زایون" (یا زیون)[1] و شعب و رشته های این سوسیتی در هر جای عالم که یهودی است موجود است و هر فردی از افراد یهودان هر ماهه باندازه حالت و مقدرت خود چیزی (ایک شکل)[2] برای مدد آن کار میدهد + عبارت انگریزی آن برای همدردان اهل اسلام بموجب ذیل است -

All over the world now there are Zionist societies, and every member pays his "shekel," and has a

---

[1] زایون کوهی بود که پس از فتح بیت المقدس داود در قصر پادشاهی خود را بر فراز آن ساخت و اولاد داود در آنجا سکونت داشتند گویا مسجد اقصی نیز در آنجا بود و آنجا را خانه خدا می نامند + [2] شقل سکه است بمقدار دو روپیه یا بیشتر +

vote in nominating a delegate to the annual Zionist Congress, held in the summer at Basle, and attended by Zionists all the world over, from Siberia to South Africa.

حالا اگر ما این اتحاد و اتفاق و همدردی عیسویان و یهودان (بلکه هندوها را نیز) با اتحاد و همدردی مسلمانان برابر کنیم معلوم میشود که بدترین و پست ترین همهٔ امم و ملل مسلمانان اند + در این مقام من نمی گویم که این چنین اتحاد و اخوت و همدردی در میان شیعه و سنی باشد بلکه میگویم در میان هر فرقه و گروهی نسبت با اجزاء هم مذهبان خود باشد - (اگرچه این کتاب را کر بنده مینویسم غرض اصلی من این است که مسلمان هر فرقه و طریقه و مذهبی باید با همدیگر متحد و متفق و همدرد باشند) + مگر کمال افسوس است که نه شیعه با شیعه با اخوت و همدردی بسر میبرد و نه سنی با سنی - و نه دیگران در میان خود - این عجب غضبی است از خدا برای این امت + اگرچه بیقین کامل نمی توانم گفت ولی با احتمال کلی میتوانم گفت که شاید در میان تمام مسلمانان جهان یا وجود نداشته باشد یا بسیار معدود باشد که دو برادر چنانچه باید و شاید شرط اخوت و همدردی را بجا آرند + مثلاً اگر دو برادر باشند یکی بزرگ و صاحب دولت و ثروت و دیگری خورد و فقیر و بیچاره و هر دو یک حاجتی باشد و آن بزرگ نزد یک وزیر یا امیری برای اظهار و درخواست آن حاجت برود هیچ شک نیست که ابتدا غرض و حاجت خود را اظهار میکند - یا آنکه چنین بگوییم که اگر برادر و پسرش هر دو یک حاجت داشته باشد اول حاجت پسرش را اظهار میکند و تا هنگامیکه آن حاجت حاصل نشود اظهار حاجت برادر را نمی کند و حواله میکند بزمان و فرصت مستقبل که ابداً نه آن زمان و نه آن فرصت اتفاقی هست و شاید گاهی بدست هم نیایند +

وقتی از اوقات بعد از دیدن این مضامین بنده تخمینی کردم فرضی نه حقیقی که اگر ما فرض کنیم که امروز در ملک هند هفت کرور مسلمان هست و بعضی از اینها در سال ده لک آمدنی دارند و بسیاری دیگر

غالباً بفاقه میگذرانند ولی همه روزی هم هر فردی در هر روز دو آنه آمدنی دارد و هیچ شک نیست که یک آنه
و نیم آن آمدنی در خوراک و پوشاک و مایلزم واقعی آن کس خرج میشود و نیم آنه آن در اقسام خرافات
بیمعنی خواه در نذر و نیاز و امور و رسوم مذهبیهٔ بدعیه باشد و خواه در دیگر امور خلاف شرع اسلام +
اگر این هفت کرور نیم آنه در کارهای خیر واقعی صرف میشد تا بچه اندازه موجب ترقی ملت بود در علم
و هنر و مکتب و تهذیب اخلاق + از آنطرف هنگامیکه در آن اعمال خسران دنیا و آخرت است در این
اعمال خیر دنیا و آخرت بود + مگر بیشک بسیار بیش ازین. بلکه محتمل اقلاً پنج کرور روپیه در هر سال
درمیان تمام مسلمان هند بامور خلاف برباد میشود و حال آنکه یک عمل نیک در بهبودی ملت نمیشود +
(همین بود حال مسلمان عالم در بین یکهزار و سیصد سال تاریخ اسلام) +

باز خیال میکنیم که اگر بطور فرض کسی یا جمعی اراده نماید که برای یک امر بسیار عظیمی که در آن بهبودی
و ترقی هفت کرور مسلمان منصور باشد چهار یا یک کرور روپیه جمع آوری کنند چه مدت ضرور در کار است
تا آن مبلغ جمع آید + بنظر بنده می آید که برای جمع آوری یک لک اقلاً یک سال و برای جمع آوری
یک کرور صد سال ضرور است + ولیکن البته اگر زور انگریزی یا امید حصول بعضی خطابها یا نشانهای
خشک و خالی انگریزی در کار باشد این مبالغ بسیار زود جمع آوری می شوند +

بنده را ابداً بامور دینیه و اعتقادیهٔ هیچ فرقهٔ از فرق اسلام کاری نیست و هر که هر چه میکند بر آن
بحث نمی کنم و لیکن بطریقهٔ آن اعمال سر انگشت و بحث است + مثلاً در حیدرآباد دو کوه است یکی منسوب به
علی مرتضی علیه که میگویند نشان پنجهٔ آن حضرت بر سنگی نقش است. دیگری منسوب به حضرت باباشرف الدین اولیا
که قبر آن ولی در آنجاست + مردم حیدرآباد عموماً هر دو خصوصاً شیعها به کوه مولا علی ع و سنی ها به کوه
باباشرف الدین معتقد گردیده اند و نذر و نیازها و عرس ها میکنند در هر دو مقام + حالا چنانچه گفتم مرا با
اعتقادات مردم کاری نیست بلکه بطریق اعمال آنها کار است + این هر دو مقام را هر فرقه متبرک میداند
مگر چه تحریم پناه بخدا اعمال خلاف شرعی که در این مقامات متبرکه میشود و همچنین در دیگر مقامات متبرکه نیز
در ایام محترمه در هیچ جای عالم نمی شود + اگر کسی بحقیقت معتقد امام و ولی باشد حضور و غیاب و موت و حیات

آنها را یک واند و بدانند که آنها در آن مقامات حاضر اند که این جاهل میرود و هیچ خود را پیش روی آنها
عرض میکند و از آنها مراد میخواهد - یا که خیر آنها در این مقامات نیستند و فی این مقامات بنام آنها
منسوب اند پس در حضور آنها یا در مقاماتی که نسبت با آنها دارند نباید اعمال خلاف شرع و خلاف حرمت
آنها را بجا آرد + مگر افسوس است که در حضور این بزرگان صدها هم سینه‌ها می نهاده اند این مسلمانان
پاک و زائرین و حاجتمندان ارادت کیش آن آب ناپاک متعفن را مانند شربت گلاب مینوشند و بسی دیگر فسق
و فجور دیگر را هم بجا می آرند + مگر باید دانست که "گرچه تیر از کمان همی گذرد   از کماندار بیند اهل خرد"
این ملامت را باید بر حکومت مسلمانی کرد که خود تعلقدار صاحب آبکاری در این مقامات حاضر است و در این
اوقات و مقامات فائدهٔ حکومت بیش از اوقات و مقامات دیگر است +

بنده را حکایتی است در این مقام که شاید برای مسلمانان جاهای دیگر موجب حیرت و عبرت شود +
چندی پیشتر مردی نه از اعالی و اواسط الناس بلکه از ادانی (اگرچه در این امر و از اینگونه امور اعالی
و اواسط نیز شریک اند) خواست که موی سر طفلک خود را بر سر تربت حضرت بابا شرف الدین ببراشد
بعضی از متعلقین بنده را نیز دعوت نمود و اینها اصرار کردند که تو هم در این رسم شریک و شامل باشی +
اول انکار کردم و عاقبت با خود اندیشیدم که این رسم را نیز ملاحظه نمودن چیزی به حساب بنده می افزاید
لهذا قبول کردم + این بیچاره ده شکرام بکرایه گرفت به سی روپیه و از آنها یکی را خاص برای ما فرستاده +
چون مکان بنده از مکان او دور بود دیگران از طرفی روان شدند و ما از طرف دیگر و اندر ساعت تمام روانه
شدیم تا آفتاب بر آمد در وسط شهر حیدرآباد به یکدیگر ملحق گشتیم + شکی نیست که از این همه زائرین آن
تربت متبارک یکی هم دوگانهٔ صبح را برای خدای یگانه بجا نیاورد مگر یک قاضی صاحبی در میان آنها
بود که بنده را آگاهی نیست که او نماز بجا آورد یا نه + بهرحال چون از دروازهٔ شهر قدیم بیرون شدیم [illegible]
و بهامون در افتادیم پرده‌ها از شکرامها بر کنار شد همه برادران و خواهران [illegible]
پس روان بودند + از تمام این شکرامها آواز طبله و نقره بر فلک بر شد [illegible] در وسط راه جایی [illegible] ایستادند
بودیم همه بی چادر و مقنع از شکرامها بیرون آمدند برنگهای مختلف قوس قزح + سیاه و سرخ و زرد

و عنابی و نیلی و پیازی و گلِ اناری و امثال آن، تا چه که چهره‌های آنها با این رنگها بود و چه که لباسهای
آنها + همه بطهارت رفتند. باز آمده بجای خود نشستند و نغمه ساز کردند + چون بمنزل مقصود رسیدند
در مکانی فرود آمدند که گفتند این مکان مامار مضانی یا ماماهی دیگری باین نام بود - در آنجا دیگهای بر سر
آتش بود و پلاو طبخ میشد + باز این زنان سیاه چرده از شکرامها بیرون آمده شور و شغب آغاز
نمودند + بنده یک شطرنجی گرفته در جای دور دستی همین گروه نشستم و ملاحظهٔ اخباری را نمودم +
در همین یک بزرگوار که گاریها دارد و بکرایه میدهد بر یک گاری دو اسبه نشسته با چند کس از هم
شهریان خود تشریف آورد - کسی مرا گفت که این بزرگوار در راه که آمده است اندکی سیندهی
نوش فرموده و حالا میخواهد بقدم بوسی حضرت ولی مشرف شود + ساعتی بعد مرا گفتند باید بالای کوه
رفت و مراسم مذکوره را بجا آورد + بنده برخاسته باتفاق دیگران روان شدم - نزدیک زینهٔ اول
که رسیدیم گدائی نا تراشیده نشسته بود مرا گفت فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس طوی کفش خود
را از پای بیرون کن مرا بسپار که درینجا پادشاه هم کفش خود را بیرون میکند + گفتم کفشهای خود را
بیرون میکنم ولی ترا امانت دار ضرور ندارم + چون بر سر تربت پیر رسیدیم چادر بسیار بزرگی از گل
سرخ که معلوم نیست چند سیر وزن آن بود بالای مزار او افگنده‌اند + صدها گدای قوی گردن ایستاده
بودند و چراغ طلب میکردند + از اتفاق چشم بنده افتاد در عرایض بیشماری که همه سربسته بوده و
هر یکی بیک عنوان ناقصی همت و حاجت خود را از آن ولی طلب نموده بود + یکی شکایت از شوهر
خود بدرفتار و بی مهری آن داشت - یکی را شکایت از بدرفتاری هووی (سوکن) خود بود - یکی طفل
طلب کرده بود - یکی از بدرفتاری قرین خود گله داشت - یکی پسر میخواست - یکی نوکری و روزگار
میخواست و امثال ذلک + و در این همه عرایض نام هر کسی مندرج بود مثل فلان بی بی و فلان
بیگم مثلاً قمر بی بی و شمس النساء بیگم وغیره وغیره +

در آن مقام کوه پاره است که در زمین بزرگی که از زمان خلقت جهان در آنجا افتاده به
قدرت خالق زمین و آسمان از میان بفاصلهٔ یک گز شگاف خورده است از بالا به پایین و

ما بین این لخت کوه را ارادت کیشی زینه ساخته است برای آمد و شد + هنگامیکه از آن عبور
عبور میکردیم شنیدیم که بعضی بعضی دیگر میگفتند که حضرت بی بی بعصای خود این سنگ را شکاف
زده + چون بپایان این کوه پاره رسیدیم قبر دیگری را ملاحظه کردیم و پیرزنی پیش دویده از ما
را گفت "تربت بی بی را زیارت نمی کنید؟" من جویا شدم که این مزار کیست گفت این مزار
"پیکی بی بی است" زوجه آنحضرت + پیکی در زبان هندی بی نمک را گویند. اگرچه وجه این تسمیه
یا لقب تاکنون بر بنده معلوم نیست مگر اینقدر میدانم که هر که نذر این بی بی طعامی طبخ کند آن
طعام باید بدون نمک و مرچ باشد + بهر حال آن بی بی صاحبه را نیز زیارت کرده روان شدیم + بر
بالای این کوه بعضی جاها صاف و مسطح است و بعضی جاها را مسطح هم نموده اند و صدها بساط گدائی
گسترده است از گدایان که بعضی خود برای دیگر مشاغل خود رفته اند مگر آن بساط ها را گسترده
نهاده اند و صاحبان خیر از زایرین یک پیسه یا چند کوری بر آنهای انداخته میروند + همین
حال است در صدها زینه که بالای کوه میرود. و همچنین در سراسر راه از دروازه حیدرآباد تا بآن
کوه همه جا فقیر و گدا و کلاش موجود است +

چون بمنزل مراجعت کردیم سفره را گسترده و جمعی گرد آن نشستند و پلار آورده گرم گرم
ولی گوشت آن مانند چرم نپخته گامیش سخت بود + بعضی از جوانان چیزی از آن گوشت ها را
بپیش کشیدند و باقی را بناچار نزد سگان انداختند + سگان هم که در آنجا بیشمارند شکم سیری
از آن مائده لذیذ نوشجان کردند ولی نه بدون جنگ و جدال با یکدیگر. پس آنگاه من بمسجدی
رفته کتاب و اخباری داشتم زمانی بر آنها ملاحظه کردم و بعد خوابیدیم. ساعت چهار کسی آمده مرا خبر
کرد که اکنون وقت رحیل است بیا سوار شو + آن بزرگوار که با رفیقان خود در گاری دو اسبه
آمده بود گاری خود را بشتاب براند و روان شد. کسی مرا گفت که در راه و میان جنگل اقسام
ببری است که این وقت در آنجا تنهای سپاهی خالی میشود. این شخص با آنجا میرود + اندک
زمانی بآن جای خطرناک رسیدیم که اگرچه وقت آمدن در آنجا تفتیشی نبود ولی این وقت مراقبت

قیامتی بر پا بود. همه تا مرد و زن و پسر و دختر از هر قماش خصوصاً از این گروهی که خدا آنها را
عقل نداده [illegible] میگویند گفتم [illegible] با آن بزرگوار با یاران دیدیم که دایره وار نشسته و شمعی
در میان [illegible] فراغتی دارند + چون قطار گاریها طویل بود و ما از همه پیشتر
بودیم لهذا معلوم نشد بر بنده که آیا آن زنانی که در گاریها بودند نیز کسی از آن آب حیات نوشش
نموده یا نه زیرا که چون گره (ختم) سینه‌زنی را از دور می‌بینند آب در دهان آنها جمع میشود و حالشان
دیگرگون میگردد + بالجمله ما گاری‌بان خود را گفتیم که بشتاب برود مگر چنین معلوم میشود که این بزرگوار
وعده کرده بوده است که در مراجعت این گاری‌بانان را بخششی نماید لهذا اینها آمده همه گاری
خانه‌ها جمع شدند که خارج از شاهراه بود و زمان طویلی در آنجا مکث کردند + اکنون دو ساعت از
شب گذشته و ظلمت عالم را فرا گرفته و هر کسی را در خانهٔ خود کاری و پخت و پزی است ولی گاری
بانان پا بستهٔ بخشش قدم برنمی‌گیرند آخر الامر جمعی باتفاق گفتند که تا آن ختم سینه‌زنی تمام نشود آن
[illegible] نخواهد آمد و [illegible] که نیم شب شود - آن وقت گاری‌بانان مأیوس گشته روان شدند و
یک پاس از شب گذشته بمکانات خود رسیدیم +

حالا باید صاحبان دانش ما غور فرمایند و ملاحظهٔ این کیفیات نمایند - چنانچه سابقاً عرض شد
بنده را اعتقاد [illegible] هیچ گروهی بخششی نیست و هر گونه خرافات مذهبیه ما مسلمانان
[illegible] نخواهد شد جز آنکه علم و تربیت نیک عالمگیر شود + ولیکن بنده را بحث است
[illegible] (۱) این است که یک فقیر بیچاره برای یک سر تراشی طفل خود اگر یک یا دو سکرام یکرا
[illegible] کسی از اهل خانه و قرابتان خود را همراه گرفته بچنین مقامی ببرد ده یا پانزده روپیه
[illegible] نیست ولی [illegible] در این کار چهار چندان آن مبلغ را برباد کرده حال آنکه اگر بیچاره
[illegible] طفل [illegible] یک آنه [illegible] یا دیگری برای روشنی مسجدی چهار آنه یا دیگری برای
[illegible] نخواهد داد + (۲) آنکه این همه زن و دختر جوان و خورد یا پیر را برگرفتن
و با این [illegible] یا در [illegible] بیگانگان تاختن و سرائیدن برای کسانی که میگویند

با مسلمانیم بی نهایت قبیح است - (۳) در چنین مقامات متبرک و در حضور چنین اولیا و کرام شعرا و سینه‌بی کوشش فرمودن بکمال بیحرمتی و بی ادبی است - (۴) اگر ربع یا ده یک این مبلغی که در این امر بیهودی و بطرائق گناه عظیم صرف شد برای مخارج مدرسه یا مسجدی صرف می شد هزار بار فائده و ثواب آن بیشتر بود + بنده این مطالب را باین گونه عوام کالانعام بازاری نمی گویم و روی خطاب من باین اصناف خلق نیست بلکه این چیزها را به اولیان عالی شان و بزرگان و حکومت مسلمانان میگویم و روی خطاب من باینهاست +

بنده بطور نمونه از حالت تمام ممالک اسلام و خصوصاً از حالت حیدرآباد بیان میکنیم نسبت باین مقام سکندرآباد که سالهای دراز است بنده در آن سکونت دارم + در این مقام که شهر بسیار آباد و شهید پر خلقت است و بطور احتمال ده هزار یا بیشتر مسلمان در آن ساکن اند یک مدرسه است نه بسیار قدیمی - یک مسجد بزرگ است و یک قبرستان + مسلمانان این سرزمین مانند مسلمان جهان اکثر و اغلب لاعلم استند مگر خدا تعالی بحکمت بالغهٔ خود بعضی از این اشخاص را بسیار صاحب دولت و مکنت نموده - یعنی که این اشخاص از پنجروپیه الی ده روپیه میتوانند در ماه اقلاً پنجاه روپیه در میان خودشان جمع آرند و بعضی دیگر از چهار آنه الی یک روپیه پنجاه روپیه دیگر جمع آوری کنند که صد روپیه میشود + قبرستان اینها مانند قبرستانهای مسلمانان هر مقام دیگر است تباه و خراب و بی بند و بست و مردگان را بهم بر روی هم دفن میکنند + آن مسجد بزرگ که جامع خطاب دارد همیشه پیش امام آن شاکی است که مسلمانان این مقام چندان مدد نمی کنند که اقلاً خرج روشنی مسجد برآید و غالباً بجاهای دیگر رفته و از کسان دیگر چیزی اخذ میکنند + مدرسه این مقام را چه گویم که مقام افسوس است و از کیسهٔ یک شخص یک آنه برای مخارج این مدرسه بیرون نمی آید + در اینجا ضرور است که بطور جملهٔ معترضه دو مطلب دیگر را هم ذکر کنم - (۱) اینکه این یک عمل همیشه در میان مسلمانان از قدیم مروج بوده است که بعضی از صاحبان دولت در جائی مسجدی میساختند چنانچه در این سکندرآباد سوای آن مسجد جامع چند مسجد خرد دیگر هم میباشد که در هر یک سوای

امام مسجد دو یا سه کس دیگر هم نماز میکنند و شبها یک چراغ گلین در آنها میگذارند +
اینکه این مدرسه سکندرآباد را یک برادر یا خواهر خرد هم میباشد یعنی کتابخانه است که چند اخبار را
در آنجا ملاحظه مینماید مگر اجزای این کتابخانه تا بنده دیده ام از چهار یا پنج کس بیش نیستند +

و لیکن برخلاف آنچه اکنون ذکر شد در این سکندرآباد اقلاً در هر سال صد عروسی -
رسم تسمیه خوانی - رسم سرتراشی - ختنه - گل پوشی - عقیقه - نذر و نیاز های بدعتی - تعویذ و بلیته - چله
تازه مولود - و سوم و چهلم مردگان - و بسیار کارهای بیهوده دیگر بجا آورده میشود که از اعلی گرفته
تا ادنی همه شریک و شامل اند و اگر هر یک صرف ده روپیه زاید از حد اعتدال خرج کند یک هزار
روپیه میشود - مگر نه چنین است بعضی ازین رسوم ها و نیازها که بکلی بدعتی و ناجایز استند و در هر یک همه اقلاً
پنجاه روپیه زاید صرف میشود و بالجمله پنجهزار روپیه در سال مفت بباد میرود و حال آنکه نه یک مسلمان
واقعی و مستحق از آن میخورد و پوشیده میگردد - نه یک طفل از آن علم حاصل میکند و تربیت معقول
میشود و نه پنج روپیه از آن بمدد و خرج مدرسه یا برای روشنی مسجد یا در تعمیر قبرستان صرف میشود
و خدا تعالی در حق این اشخاص فرموده است وانّ المسرفین هم اصحاب النّار +

همین است حال شیعه و هر فرقهٔ دیگری از مسلمانان + اگرچه در مذهب مختلف اند ولی بموجب
این کلام که بر سر زبان همه است "هر ملک و هر رسم" یعنی انّا وجدنا اباءنا علی امّة وانّا علی
آثارهم مقتدون در رسوم و عادات و رواجهای بدعتی و خرجهای پوچ و اعمال خلاف شرع همه
یکسان اند + من از کارهای فرقهٔ شیعه بیش و کم باخبر استم مگر جای ذکر آن ها اینجا نیست - همین قدر
میگویم که مثلاً آنچه در ایام محرم برای امام حسین علیه السلام میکنند معلوم نیست که اگر خود امام حسین ع
در این ملک تشریف آرد با او چگونه سلوک خواهند کرد + برای شهرت و نام آوری
مجالس متعدده برپا میکنند ولی پنج روپیه در کارهای خیر دیگر صرف نمی نمایند +

مگر هیچ مسلمانی از هیچ فرقهٔ از من رنجیده نشود زیرا که این حالات مخصوص بیک فرقه یا اهل
یک ملک امروزه نیست بلکه اهل هر ملک و هر فرقهٔ از اهل اسلام همیشه با این حالات در بوده اند +

وگذشته ازین غرض فقیر صرف این است که مسلمانان در هر زمانی از آن کارهائی که فائدهٔ کلی داشته اند بر احوال عموم خلق الله و باعث ترقی ملت آنها بوده بسیار کم و بندرت کرده اند و بر خلاف کارهای دیگر که ابداً مفید بر احوال خلق نبوده اند و غالباً خلاف شرایع اسلام بوده اند بسیار کرده اند + برای مثال عرض میکنم که در تمام ممالک اسلام از ابتدا مساجد بیشماری ساخته اند که اکثر و اغلب خراب و ویران افتاده اند چنانچه در حیدرآباد و اطراف آن دیده میشود صدها مسجد کوچک کوچک که بعضی بزرگ هم هستند در صحراها و سنگلاخها بفاصلهٔ پنجصد و هزار قدم افتاده اند خراب و ویران - امروز هم هر صاحب دولتی از هر صنفی و از هر جا و بهر نحوی که دولت خود را حاصل آورده باشد مسجدی می سازد + مگر هیچ جا من الوجوه آثار یک مدرسه در هیچ مقامی دیده نمیشود + و حال آنکه بهر حال باید مدرسه مقدم باشد بر مسجد زیرا که در مدرسه معرفت خدا حاصل میشود و در مسجد صرف نمازی میشود بدون معرفت + مگر ما باید بگوئیم چنین معلوم میشود که در ازمنهٔ پیشین نمازی بیش ازین زمان ما بوده و امروز هم با نماز بی معرفت بی نهایت بیش است از بی نماز با معرفت + غرض آنکه کارهائی که همیشه در میان اقوام متمدنهٔ دیگر و امروز در میان اهل یورپ مایهٔ ترقی بوده گاهی در میان مسلمانان وجود نداشته و امروز هم وجود ندارند هر چند که دولت هم در میان آنها بوده و هست مگر دولت همیشه در غیر مقام حقیقی خود صرف شده +

اجمالی از شرح حال این فقیر

باید دانست که این شرح حال فقیر نیز سراسر مشتمل است از بیان همدردی و اخوت و مروت و فتوت عموم اهل اسلام و خوانندگان باید در همه جا مد نظر داشته باشند این کیفیات را + این شرح حال بکمال اجمال خواهد بود که اصل و لب مطلب معلوم گردد و کتاب هم حجیم نشود +

قاعدهٔ کلی جهان و جهانیان و هر قوم در سراسر زمین این بوده است تا این دم و خواهد بود تا جهان موجود است که بموجب بود و باش در یک خاک خاص و یک قسم عادت خاص یک نوع تمدن

و زندگی خاص و یک طبیعت و سرشت و زبان خاص و از همه بالاتر یک دین و مذهب خاص اگر شخصی از اقصای شرق برخاسته باقصای مغرب روان شود خواه باراده سیاحت و مسافرت باشد خواه باراده کسب و تجارت باشد. خواه باراده جلب منفعت یا باراده گدائی باشد بالضروره و مجبوراً باید بخط مستقیم برود و در نزد جنس و قوم و ذات و هم دین و هم مذهب خود و در صحبت آنها بسر برد و هر حاجتی که دارد از آنها و بدستیاری آنها حاصل کند. و غایت و نتیجه اینهمه همدردی و اخوت است + اگر این کیفیات باعث و در میان نبودی هیچ فردی از افراد بشر را همجنسی نبودی و نتیجه آن جنسیت و تمدن و همدردی و اخوت و مروت در جهان وجود نداشتی و ارسال رسل و انزال کتب هم بکلی بی ضرورت و فعل لغو بودی و تمام اولاد آدم در بیوقت مانند بهائم و حشرات الارض در صحراها پراکنده بودندی +

از آنطرف حکمت بالغهٔ خداوندی در آفرینش بنی نوع انسان متمدن و بهرحال محتاج بیکدیگر و تماماً غیر مساوی در حالت و طاقت و دولت و مکنت و هر چیز و هر کیفیت و دیگر تعاونیکه بود که بهرحال و در هر احوال از یکدیگر یاری کنند که آنرا (یعنی آن یاری کردن را که صورتها و حالات مختلف دارد) آدمیان بنامهای مختلف میخوانند مثل حمیت. آدمیت. انسانیت. همدردی اخوت. مودت. مروت. فتوت. مردانگی. جوانمردی. همت. جود. سخا. بذل. دوستی. اتحاد. اتفاق. وفاق. جانفشانی. جان نثاری. و امثال ذلک. و نیز همین حکمت بود در اینکه خدا تعالی غالباً گروه قلیلی را صاحب این کیفیات و دارای این خصائل و صفات مذکوره بالا نمود و بسیاری دیگر را نسبت بآن گروه اول ضعیف. کم طاقت. بی نوا. بی دانش جاهل. عاجز. حقیر. فقیر. بیچاره و امثال اینها خلق فرمود + پس بهرحال قانون کلی جهان و نظام عالم براین قرار یافته است که بنی آدم همه بحسب حالات مختلفه خود یکدیگر را یاری کنند و مخصوصاً کسانی که دارای آن کیفیات و صفات اول هستند از کسانی که دارای کیفیات و صفات ثانی میباشند. بعبارة اخری کسانی که صاحبان دولت و ثروت استند خدا تعالی مقرر فرموده است که

متکفل حال کسانی باشند که بی نوا و بی نان و بیچاره اند + پس این کیفیات تمدنی را اعتنای جانب
خلق الله است ببینید مگر که یک بندهٔ خدا را از امریکا برداشته بملک هندی اندازد و دیگری را
از هند بلند کرده به چین میبرد. و بر هر فردی از افراد خلق واجب است یاری کردن از هم خلقتان
خود + اگر این امر بر اهل اسلام بطور عموم و اهل دانش آنها بطور خصوص معلوم شد اینک فقیر
می آیم در بیان شرح حال خود که بتحقیق شرح حال تمام مسلمان جهان است +

فقیر از ملک خود که بر آمدم چون سایر بندگان خدا که ابتداء باراده حصول نانی و کسب زر و
مالی از ملک خود بیرون می آیند باراده آن بر آمدم که بهر صورتی باشد یا بگدائی یا به کلاشی یا بطور
دیگری چند صباحی در بمبئی بمانم و چند روپیه از بزرگی گرفته بوطن خود مراجعت کنم + از آنجائی که
خدا یتعالی بنا بر مصالح بسیاری که بجز او هیچکس نمیداند طبایع و خصایل بندگان را بی نهایت مختلف
خلق فرموده دو حالت نیز در وجود فقیر خلق فرموده است که نمیدانم نیک اند یا بد و نیز نمی توانم گفت
که این حالات رحمت الهی میباشند در وجود من که باید برای آنها شاکر باشم پروردگار خود را
یا نقمت اند که باید شاکی باشم از او + مگر بهر حال من این دو حالت را رحمت و نعمت خداوندی شمرده ام
هر چند که از آنها صدمات و مصائب بی غایتی بمن وارد آمده است و تا اینکه بسبب این دو حالت
روز خوشی ندیده ام و مدام در آفت در بوده ام + اول اینکه همیشه بالطبع و از طفولیت از صحبت
عموم خلق بر کنار بوده ام و نمی توانستم که در صحبت مختلف مردم بسر برم و با هر فرقه و گروهی بسازم
و خوش باشم خصوصاً از صحبت کسانی که از هزل و یاوه و مسخرگی و شوخی و از اینگونه چیزها و
کارها خوش اند + ثانی اینکه از وطن خود که بیرون آمدم بحالت و صورت سایر اهل ملک خود
و از جهان بیخبر و بی پروا بودم مگر در اندک زمانی حالت من دگرگون شد یعنی آن زمان با این
خیال و در این حالت نبودم که بعد از آن کتابها و رسالهای متعددی نوشتم از قبیل این کتاب و
همه در همدردی و اخوت و اصلاح حال عموم برادران دینی خود و بی زبان درازی نگذشت که این
خیال بلکه جنون لاعلاج بسر من افتاد + اگر این دو حالت را عاقبت خیر و نتایج نیک باشد این

شاخ نخل روزگاران بری آورد موجب شکر گذاری خواهد بود و از آن حکیم علی الاطلاق که شش ماه
ارزهٔ ماندن مرا در خاک هند مبدل نمود تمام ایام حیات من که دیگر روی وطن و دیدار والدین و
برادران و خواهران و دیگر برادران خود را ندیدم تا امروز ابداً امید از بازگشتن بوطن هم قطع نموده ام +
چون طبیعت آن بزرگ مانند سایر بزرگان و صاحبان دولت و ثروت اهل اسلام شوخ و اهل
هزال و مسخره بی نهایت خوش بود لهذا چند روزی بعد بنده ترک آمد شد او را گفتم و چند سالی را
در دکان شخص تاجری اقامت داشته چیزی مینوشتم و در عوض آن چیزی هم میخوردم + پس
یکسال بطرف بنارس و لکهنو رفتم و آن زمان تازه آن شهر بقبضهٔ انگریزان در آمده و بهر حال
از مردمان آن صفحات هم بوی همدردی بمشام نمی رسید یعنی که بوی همدردی را خود هم نشنیده بودند
پس از آن قسمت شده بود که باین خاک پاک یعنی حیدرآباد فرخنده بنیاد در افتم + اگرچه شب و روز
دعا میکنم که خدا تعالی این ریاست را مدام برقرار بدارد و رئیس این ریاست را یکصد و بیست سال
عمر دهد و سایهٔ عاطفتش را از سر بیگانه و آشنای این زمین باز نگیرد و خلق این ملک را توفیق
هرگونه عمل خیر خصوصاً همدردی و مروت عطا کند مگر بتحقیق که خلق این ملک خواه ملکی باشند و خواه
غیر ملکی غالباً گاهی از همدردی بوئی نشنیده اند و از اخوت و فتوت و مردمی خبردار نبوده و نیستند
و این خاک و آب و هوای آن چنان است که هر کسی چند روزی قدم در آن نهد صورت و سیرت
خلق آنرا حاصل میکند و خوی آنها را میگیرد + اگرچه صاحبان دولت و ثروت درین شهر بسیار استند
و کرورها زر در هر سال بر باد میشود مگر یک پیسه و یک حبهٔ آن در راه رضای خالق و در همدردی
و اخوت خرج نمی شود و بطریق نیک صرف نمی گردد زیرا که مخارج بیهوده در اینملک بیحساب است +
هرکس که بی هنر یعنی نیکبخت و خوش نصیب و خوش قسمت است درین سرزمین در بهشت برین است
بر خلاف آن هرکه با هنر یعنی بدبخت و آسمان با او بر سر قهر و غضب و کوکب نصیبهٔ او در حضیض است
با دونخیان قرین است + هرچند که این حال خاصهٔ این ملک نیست و در تمام ممالک اسلامیان
همیشه بر این منوال بوده و امروز هم بر همین منوال است مگر چنین معلوم میشود که این ملک و این

خاک فوقیت داشته باشد بر سایر اقطاع زمین که در قبضهٔ مسلمانان است + مثلاً اگر علم و هنر و کمال هم در جهان و در میان اقوام متمدنهٔ عالم قدر و قیمتی دارد در این سرزمین هزار خرمن علم و هنر بیک جو بنصیب و قسمت برابر نیست. اکثر اصناف وضیع و رذیل در کمال خوشی بسر میبرند و اکثر اصناف شریف و نجیب و عزیز در حالت پستی و بینوائی روزگار میگذارند +

ولی باید دانست که در اینجا مطلب بنده دیگر است + در تمام ممالک اسلام خلق چنین می پندارند که هر کاری را باید پادشاه یا حکومت بکند + مثلاً در حیدرآباد امرا و صاحبان دولت و مقدرت چنین میدانند که اگر غریبی وارد این شهر شود باید از کیسهٔ پادشاه یا خزانهٔ عامره یا چیزی باو داده روانه کنند + یا آنکه ساختن مسجدی و شفاخانهٔ و یتیم خانهٔ یا مسافرخانهٔ و امثال اینها و مدد طبع کتابی یا صدها کار خیر دیگری از این قبیل کار حکومت است و باید از زر حکومت بشود و زر اینها باید در طرق بسیاری همه خلاف شرع و انسانیت برباد شود + ولی چنین نیست و نباید چنین باشد. این امور کار افراد قوم است که همه بالاتفاق یا هر گروهی جداگانه بروفق یک ضابطهٔ خاصی همیشه هر فردی باندازهٔ مقدرت خود از هشت آنه الی بیست روپیه و زیاد از این بدهد تا این گونه کارهای خیر بسیاری صورت می پذیرند + بعضی از صاحبان دولت هستند که میتوانند هزارها روپیه بدهند و اگر خرجهای بیمعنی را موقوف سازند یا تخفیف دهند از این مبالغ هم زیاده میتوانند + در همین وقت صبح شنبهٔ ۲۶ محرم الحرام شخصی بیان کرد که شب گذشته عروسی را از سکندرآباد به حیدرآباد بردند بادستگاه شاهانه. مهر آن عروس یک لک روپیه و یازده هزار و بیست و پنج اشرفی بوده و هر ظرفی که در جهیز عروس داده بوده اند نقره بوده است + البته در چنین عروسی پنجاه هزار روپیهٔ دیگر هم برباد شده که ممکن بود صدها کار خیر از آن شود و بسیاری از بندگان خدا همیشه از آنها بهره مند شوند و ترقی کنند + ولی این مردم چنین توفیقات را کی حاصل میکنند که هادی آنها شیطان و هوای نفس است و از جادهٔ همدردی و اخوت و مروت خارج اند +

چون بنده از همان اوائل اندکی از حالت روزگار باخبر شده بودم و همیشه شوق بر این

داشتم که اگر ممکن شود از من برآید از حالات زمانه چیزی بهم زبانان خود را آگاه سازم لهذا شروع

کردم بنوشتن بعضی از کتب و رسالجات + از انجمله کتابی بود در یک علم بسیار شریف پر فایده

که در زبان انگریزی "پولیٹکل اکانمی" گویند و در ملک ما بی نهایت ضرور است و گمان میکردم

که در حیدرآباد بی اندازه از آن قدر شناسند و خصوصاً سر سالار جنگ اوّل که بسیار مردم

تعریف میکردند که بی نهایت ساعی است در ترقی و سرسبزی و افزایش زراعت و دولت ملک خود

و قدردان اینگونه چیزها و اهل دانش و بینش و مردم شناس است - مگر بعد معلوم شد که هیچیک

ازین صفات در وجود او نبود و شهرت بیجائی بود + آن زمان با خودمی اندیشیدم و از خوشی

در جامهٔ خود نمی گنجیدم که اگر سر سالار جنگ قدر این کتاب را بشناسد و مبلغ معقولی بطور انعام

عنایت فرماید ممکن خواهد بود که بملک خود مراجعت کنم - یا آنکه مانند دیگران منصبی یا وظیفه قرار دهد

و بجان ما بیمرم + مگر افسوس است که چنانچه گفته اند "ما در چه خیالیم و فلک در چه خیال کاری که

فلک نمود ما را چه مجال" عاقبت الامر پس از سه سال پریشانی و سرگردانی و یأس آن کتاب را

باز پس گرفتم و شخصی فارسی شناپورجی آنرا به اقبال الدوله داد و بالجمله آن کتاب از دست بنده

برفت و کمر امید و همّت مرا شکست و یک پیسه از آن محنت چند ساله عاید من نشد - آن وقت

دانستم که در دل فردوسی چه بوده مگر این قدر بود که او را فرمان دادند که آن محنت را بکشد و مرا

فرمان نداده بودند +

ابتدا بخدمت خوانندگان این اوراق عرض نمودم که این شرح حال و سوانح عمر خود را اگر

بنده بخواهم مفصلاً بنویسم که مشتمل است از حالات واقعات ۷۴ سال زیست بنده در ملک هند

که ۳۵ سال آن را در حیدرآباد فلد بنیاد بوده ام بی نهایت طویل و جگر خراش میشود ولی ارادهٔ

بنده این است که خلاصه و لبّ اینهمه واقعات را مانند مشتی نمونه از خرواری تحریر نمایم - لهذا عرض

میشود که از ابتدا فقیر در سکندرآباد رحل اقامت افکندم و تا امروز هم در آنجا سکونت گزینم - از همان

اوائل که در امیدواری عنایت سر سالار جنگ چند سالی بسر بردم و پس از آنکه برای حصول لقمهٔ نانی

مجبور بودم که از در ها جستجو کنم و نیز بسبب آنکه بسیاری اوقات بامید آنکه بعضی از صاحبان
کرم به همدردی چیزی عنایت فرمایند برای طبع بعضی از کتب بنده اقلاً نیمی از این سنوات عمر که
در حیدرآباد بوده ام در طی مسافت فیما بین سکندرآباد و حیدرآباد و در این ذهاب و ایاب بوده ام
و غالباً پیاده و امروز هم همین حال است + حضرت علی مرتضیٰ با وجود آنکه هر روز در نخلستانها
آبیاری میفرمودند از باغات یهودان و برای هر دلو آبی که می کشیدند یک دانهٔ خرما میگرفتند و دستهای
مبارک آنحضرت آبله بر آورده بود مع ذلک میفرماید مشقتان لا ثالث لهما المشق بالاقدام
والمشی بالاقدام و این هر دو از ابتدا النصیب من بود و خصوصاً در حیدرآباد + مگر جای عبرت است
که با وجود طی ده دوازده میل مسافت و تباهی دو یا سه روز از ایام هفته باز چندین کتاب
جسیم و ضخیم و صدها رساله نوشتم که هر یک کم از کم از سه یا چهار جزو و بعضی از چهل یا پنجاه جزو کم نبود
این همه کتاب و رساله را محض در همدردی و برای بهبودی و ترقی مسلمانان نوشتم بمضامین و
کیفیات مختلفه - در همین وقت ده دوازده کتاب نامطبوع نزد بنده موجود است و همه مفید -
ولی نتائج این همه محنت و خدمت از مسلمانان چه بود و چه شد در ذیل درج میشود +

اوّل - اگرچه بنده اهل اینملک نبودم و بلحاظ بیگانگی ابداً مرا حقی بر حکومت و خلق اینملک
نبود ولی بلحاظ آنکه مسلمان بودم و در پای تخت ریاست مسلمانی وارد شدم البته حق هم دینی را
داشتم - و گذشته ازین در این ریاست مردم هر ملکی و پیرو هر دین و آئینی میباشند و این خوان
عمیم گسترده است و چه دشمن و چه دوست میخورند و میبرند و بسیاری از حقوق خود هم فی نهایت زیاده
خورده و برده اند و میخورند و میبرند - بلکه بسیاری بطور دزدی و بکمراهی و خیانت بصاحب و مالک این
خوان کمها برده و خورده اند - همین قدر است که ما باید پیوسته دعا کنیم که خدا تعالی این رئیس را عمر
طولانی بی دردسر عنایت فرماید و این ریاست را به این خاندان آصفیه تا قیام قیامت بر قوام و دوام
و بی آفت جاری و مستمر دارد + مگر چیزی که بوده و هست فرق میان من و دیگران که من باندازهٔ
خوراک خود چیزی بهره گرفته ام و دیگران باندازهٔ خوراک فیل و کرگدن و اشدها این است که من فی نهایت

بد نصیب کم قسمت بوده ام و دیگران بی نهایت خوش نصیب و پر قسمت بوده اند +

دوم - هنگامیکه من قلم برگرفتم بنوشتن بعضی نصایح در همدردی و محض بهبودی اهل اسلام و نیز بهبودی این ریاست بعضی گفتند که کسی ترا فرمان داده است که این کتاب یا رسالها را بنویسی و اگر فرمانی نیست ترا از کسی چرا فعل لغوی میکنی و باز از مردم شکایت داری و ترا هیچ سببی نیست که شکایت کنی + بیشک این سخن درست و بجا و صحیح است - و لیکن اگر خردمندان صاحب تمیز کامل و با انصاف و همدردی نوع خود این امر را فیصله نمایند که این کار و اعمال هیچ کار نیک و با صواب و خدمت به همدیان و خصوصاً خدمت به این ریاست و اهل این ریاست محسوب نیست بنده تسلیم میکنم - و اگر انصاف دهند که این کار هم در شمار کارهای نیک و خدمات عالی شان محسوب است پس بنده دعوای آنرا میکنم که بخط مستقیم یا بخط غیر مستقیم چندان که من خدمت بعموم اهل اسلام و اهل این ریاست کرده ام هیچکس دیگر نکرده است - و لهذا امر اجر و مزدوری در کار بوده است و اگر آن مزد چنانچه باید و شاید بمن نرسیده است من حق دارم که شکایت کنم + و گذشته ازین اگر بجای ادای مزد مرا رنجی از خلق رسیده است بیشک جای گله و واویله است +

سوم - (۱) چنانچه ابتدا گفتم با وجود آنکه من بیگانه ازین ملک بوده ام و مرا حقی نبوده است باین ریاست اکنون ۱۷ سال است که از خزانه عامره و از خوان نعیم رئیس این ریاست زر با هستم و هر ماهه یکصد روپیه مفت بمن میرسد که بحقیقت جسم و جان و دماغ و خون و گوشت و پوست من و اهل و عیال من پرورده نعمت این شاه هر دل عزیز است و بر من فرض است که هر نفسی هزار شکر احسان او را بجا آرم و هر دم از خدا تعالی بدعا طلب کنم که عمر او یکصد و بیست سال گردد و همیشه وجود مبارکش صحیح و سالم و در مهد امن و انبساط و خوشی و راحت و از هر آفتی دور و دولت و اقبال و جاه و جلالش روز افزون و این ریاست او در دودمان او مدام بر قوام و از هر انقلابی مصئون باد تا بصبح قیامت و دشمن جان و دودمان و ملکش در کام نهنگ بلا گرفتار ماناد +

رباعی

ای شاه زنعمت تو باشد پاسم — در پاس نمک نه همچو دیگر ناسم
از نعمت تو بود مرا خون بعروق — کافر بوم ار که قدر آن نشناسم

(۲) مگر حصول این مبلغ و وصول این نعمت در زمانهٔ سرسالار جنگهای اول و ثانی نشد بلکه در زمانهٔ سرآسمان جاه جنت آرامگاه شد + (۳) طریق حصول این یکصد روپیه هم بدون جهات خاصه و اسباب غیر معمولی نبود یعنی ابداً بلحاظ این خدمات و قدردانی از این قلمزنی ها نبود بلکه خاص از روی رعایت و عنایت بود اگرچه باز این هم خوب و باین هم قانع و شکرگذارم + (۴) واسطهٔ این کار الحق نواب عماد الملک بهادر دام اقباله بود و من باید مدام شاکر و ذاکر او باشم ولی باید دانست که در این هم سبب دیگری نبود جز رنجش خاطر بنده از جناب ممدوح یعنی چنان نبود که نواب صاحب معظم الیه بطیب خاطر یا بلحاظ محن و تکالیف یا از روی قدردانی کارها و نوشتجات حقیر این عنایت را در حق حقیر فرموده باشد بلکه بجهات دیگری بود که در این مقام ذکر آنها مناسب نیست همین قدر است که مرا اندک رنجشی بود از جناب معظم الیه و از اندیشهٔ آن "که شاعر چو رنجد بگوید هجا — بماند هجا تا قیامت بجا" قلم برگرفته درخواست صد روپیه برای بنده فرمود + و بالجمله در این وقت باید حقیر بمضمون این شعر سعدی که فرموده "آنرا که بجای تست هر دم کرمی — عذرش بنه ار کند بعمری ستمی" قلم بر جهات آن رنجیدگی (که بواقع بتمام رنجیدگیها از همه اهل جهان) در کشیده شکر احسان جناب اوشان را بجا آرم زیرا با وجود آنکه قلم در دست دارم و در باب همدردی می نویسم ممکن است که کسی حمله برمن آرد و بگوید خلاف شرط همدردی است احسان فراموشی و اصل شکایت از ابنای روزگار خلاف عقل سلیم است و جادهٔ مستقیم +

چهارم - ابتدا هنگامیکه بنده مضمونی می نوشتم در اخباری که تازه در حیدرآباد جاری و اخبار ابتدائی بود موسوم به "شفق" بسیاری از مردم حیدرآباد پیوسته مرا می گفتند تو بسیار سخت می نویسی و دشنام میگوئی + قاعدهٔ دنیاست که هر چیزی که ابتدا وجود هم میرساند که

قبل از آن مردم ندیده و نشنیده اند چیزهای بسیاری نسبت بآن مید هند و خصوصاً جهال مثل
اینکه تلگراف را اول معجزه میدانستند و بتحقیق از معجزه هم کمتر نبود ولیکن امروز تلگراف بدون تار
هم پیدا شده و هنوز بسیار چیزها هستند که از تلگراف هم عجیب و غریب تر استند + خلقی که گاهی
حرف حق نشنیده اند چون یکباری میشنوند گمان میکنند که دشنام است + بالجمله اخبار مذکور
چون اخبارهائی که در حیدرآباد و ایران (بلکه در سراسر مشرق زمین) بزاوند و بجبر دیکه پایی گرفتند
و خاتمتان در رسید در همان ختم سالی از جهان روان شد + پس از آن بنده شروع نمودم
بنوشتن بعضی از رسالها و کتب که مفت بمردم می دادم و همچنین مضامین بسیاری که در روزنامجات
بیرونی درج میکردم + رفته رفته مردم نرم و عادی شدند از طرز تحریر من و خاموش ماندند مگر
چنان گمان میکردند که این بیچاره چندی را فریاد میکند و چون دید که فریاد او بگوش کسی نمیرسد
خود خاموش میشود + مگر چون دیدند که من در طریق خود ثابت بقدم استم و بهر گونه سختی و سست
زمانه و ناهنجاری و بدرفتاری و بدکرداری اهل زمانه در ساخته ام و در پیروی سودای خود قدم
استوار دارم نوای خود را دگرگونه کردند و شروع نمودند بتعریف و توصیف کردن و پیوسته مرا
گفتند که الحق تو بسیار محنت میکشی در خدمت برادران دینی خود و هیچکس دیگر چون تو خالصاً
لوجه الله و بمزد خدمت نمیکند برای بهبودی اهل اسلام خدایتعالی جزای ترا بدهد + چون من سؤال
میکردم از اثر این همه محنت میگفتند که بیشک اثر کرده و میکند و باین سخنان من همیشه کمال خوشنودی
را داشتم که کلمات من در قلوب هم و بیان من اثر کرده و میکند و بحقیقت هم بایستی اثر کرده باشد
زیرا که حق مینویسم و بغرض هواز روی همدردی و حمیت دینی خواه کسی بشنود و خواه کسی نشنود البته
کسانی که این بیانات را میکردند بسیار معدود بودند و هنوز مرا یقین است که بسیاری از سخنان
حق من ناخوش اند و بسیار هم کم اثر نموده است در قلوب خلق +
اما اهل ملک را ننگ دارم که خدا آنها را توفیق خیر دنیا و آخرت دهد و بهدایت طریق حق و صراط مستقیم هدایت
فرماید چنانچه بر کتب و نوشتجات من بدیده استکراه و استخفاف و بی پروائی ملاحظه فرموده اند تا امروز

و همیشه مرا دشمن دین و ملک خود و بی غیرت و بی حمیت و بیدین خوانده اند و دشنامها گفته اند و
اراده زدن و کشتن نموده اند و بواقع مرا کشتنی و سوختنی و سزاوار لعن و طعن دانسته اند + اگر چه
بحقیقت چنین و بیش از نیم و لی نه بموجب خیال و پندار آنها + ابتدا یکی از آنها قلم برگرفته در اخباری
چیزهای بسیاری که در وجود خودش بود و تهمت های سخت ناسزاواری در حق من نوشت + بار دیگر
بنده در اخباری که اسم بامسمای آن آزاد بود مضمونی نوشته بودم در آزادی جمعی از هموطنان من نزد
بزرگواری رفتند و از و خواهش نمودند که جواب آنرا بنویسد + آن بزرگوار قلم برگرفته ابتدا شرح طویلی
در مذمت آزادی و از آن پس هزارها دشنام و صدها تهمت نسبت بشخص آزادی موهوم که سراپا
بشکل و شمایل فقیر بود برنگاشت + اینهمه برای چه بود و محض برای این بود که از روی حمیت و همدردی
و اخوت و خیرخواهی صادق و واقعی من همیشه مینوشتم که اهل ملک من متصف اند ببعضی از صفات
نامحمود که باید از خود دور سازند و در حکومت و سلطنت آنها اصول و قانون نیست و باید جاری سازند +
اینها بجواب من میگفتند تو مردی هستی که لایق نوشتن این چیزها نیستی و خود سراپا عیبی چرا معایب
اهل ملک خود را ظاهر میسازی که دیگران آگاه شوند + و دیگر آنکه میگفتند همین گونه اصول و همین
قوانین و همین بی انتظامی و ظلم و جور و عدم آزادی برای ملک و اهل ملک ما بهتر است از اصول و قوانین
کفار و مردمان فرنگ و تو کافری که نام اصول و قانون را بزبان جاری میسازی + مگر در این وقت
فقیر هزارها شکر میگویم بدرگاه خدا که عاقبت الامر پس از نوشتن و محنت سالهای من و با وجود اینهمه
دشنامها که من شنیدم یکبار اهل ملک من از خواب غفلت بهوش آمدند و دانستند که ملک را
اصول و قانون و آزادی در کار است و بدون این چیزها ملکداری محال است + مگر هنوز هم اهل ملک من
از من راضی نیستند و هنوز هم دشنام میگویند - و لیکن من در حق آنها دعا میکنم که خدا آنها را براه راست
و صراط مستقیم هدایت کند زیرا چنین معلوم میشود که "ز عشق تا بصبوری هزار فرسنگ است" هنوز
مجلس شورای ملی ما کاملا قوام نپذیرفته کسانی که در آن مجلس یا خارج آن مجلس هستند اهل غرض یا
و جاه طلب و دنیادار اند و طالب زور و استیلای خاصه خود میباشند + و با اینکه تا این قضایا نیست را

از خود دور نسازند و بموجب اصول هر کسی حد اقتدار و اختیار خود را نشناسد - و آزادی واقعی در ملک جاری نشود - و عموم خلق ملک علم نیاموزند - ابداً امیدی نیست که ملک ما با انتظام و قوم ما انسان و مهذب شوند +

پنجم - نتایج این همه محن چه بود؟ - اهل ملک خودم را در اینجا بر کنار میگذارم که گاهی از آنها همچون قدر ندانستند و یک کس هم شکرگزار من نبود و نیست + اما اهل اینملک - ابتدا چندی را مختلف طورها گفتگو میکردند - بعضی میگفتند در وی صاحب تو از بس سخت مینویسی و دشنام میگوئی خلق همه از تو و نوشتجات تو بیزارند و بهمین سبب است که تو نتوانستی در این شهر نانی بکفایت بچنگ آری و مانند دیگران صاحب دم و دستگاه شوی و همیشه گرسنه + بعضی دیگر میگفتند که چا دیگران را می بیند و رشک میبرد و از آنجهت است که سخت و سست و تلخ و ترش مینویسد و دشنام میگوید + بعضی دیگر میگفتند (و در روی خودم هم) که در این لباس وعظ و نصیحت و نوشتن این کتب و رسالجات اغراض خود را پوشیده دارد + بعضی دیگر میگفتند که عصمت بی بی از بی چادری است یعنی که چون اسباب و لوازم اعمال دیگران او را میسر نیست لهذا بر اعمال دیگران نکته چینی میکند و افعال دیگران را مذموم و مقبوح میشمارد - و امثال ذلک + از اینگونه سخنان و کلمات در حق انبیاء و اولیاء و بزرگان هر دین بسیار گفتند حتی در حق خاتم الانبیاء و ائمه هدی "کافر همه را بکیش خود پندارد" + مگر البته این گفتگوها کسانی میکنند که جاهل محض و لا یعلم بحت و از جهان بیخبر اند - یا خود اهل غرض و دنیادار اند و دیگران را هم چون خود می بینند و چون خود میدانند + یا آنکه چندان عقل و مدرکه ندارند که هر کاری را بعقل رسائی خود بسنجند + مثلاً شخصی شراب خوار است و میخواهد فعل خود را از خلق پوشیده دارد - مگر تا چند میتواند آن فعل را پوشیده دارد و از امکان خارج است که تا همیشه فعل او پوشیده بماند + یا آنکه گروهی در حق آن شخص بدگمان یا در شک هستند که آیا واقعاً شراب میخورد یا نمیخورد + یا آنکه یقین دارند که میخورد ولی بچشم ندیده اند + یا آنکه جمعی از بدی خصوصیت و خبث طینت آن کس را متهم میسازند بخوردن شراب و بالجمله آخر الامر حقیقت آن امر در اندک زمانی

بر عالمیان ظاهر خواهد شد و چنین نخواهد بود که مدام مخفی ماند + پس صاحب دانش مدرکه آن کس است
که تا بطور حقیقت امری بر او منکشف نشود یقین در واقعیت آن نکند +

پس از آن حالت و طرز کلمات و بیانات مردم تغییر یافته بطور دیگر سخن گفتن آغاز کردند که
هنوز هم چنین سخن میگویند و در حضور خودم که بحقیقت نمیدانم که اینها در قول خود صادق استند یا کاذب
ولی بیشک بعضی هم صادق اند مگر در بعضی از بیانات خود + مثلاً بعضی که بحقیقت دروغگو هستند
بموجب عادت خود زیاده از حد و ر لیاقت من تعریف و توصیف مینمایند از علم و دانش و هنر و کمال من
در حضور دیگران و اظهار افسوس و همدردی هم میکنند با ایشان " دروی صاحب هم یکی از مردمان عالی
دماغ روزگار است. در علم و دانش از افلاطون و ارسطو در گذشته. اشعار او هیچ کم از اشعار فردوسی
و انوری و سعدی نیست و از اشعار آنها تمیز داده نمی شود. بیچاره چه محنتی میکند و چه کتابها مینویسد.
تمام روز و شب باین کار اشتغال دارد. شاید تا بحال پنجصد کتاب نوشته است. در زبان انگریزی
هم بی نهایت کمال دارد. حقیقت و بجودش مغتنم است. و عجب همتی دارد که همیشه کتابی یا رساله
نوشته بزر خود طبع میکند و در زیر بغل گرفته مفت بمردم میدهد. معلوم نیست که بیچاره از کجا می آرد
که خرج این کتاب ها میکند. هیچکس از حال این بیچاره پرسان نیست. هیچ ما هی نمیگذرد که کتابی
یا رساله طبع نمی کند و بمردم مفت نمیدهد. مگر در این ریاست کسی از و قدر نکرد. یک رساله آغا صاحب
نزد من هست که یکی از اشعار آن این است " همه غارتگران ملک خویش اند کسی نپرسد زنگواه دکن "
حقیقة راست میگوید. هان البته بزرگان و دانشمندان و نیکان جهان همیشه چنین در سختی در بوده
اند. و لیکن دروی صاحب خیال مکن که این رنج و محن تو رایگان شود. اگر در حیات تو بکار نیاید
در ممات تو بکار خواهد آمد. مسلمانان مرده پرست استند و این کتابهای ترا پس از تو بسیار قدر خواهند
کرد و همیشه از تو یاد خواهند نمود " + تمام کلمات این بزرگواران را نمی توانم در اینجا کان و بلاغت
و طلاقتی که بعضی از اهل اینملک بیان میکنند بیان و درج کنم. ولی باید دانست که من آنم که خود دانم
" طاوس را بنقش و نگاری که هست خلق تحسین کنند و او خجل از پای زشت خویش " مرا هیچ

والتبه بیشتر کمال و بهتری بیش از آن نیست که درین کتب درج اند و ظاهر نموده ام و ابداً
ازین تعریفهای هیچ بمعنی هم خوش نمی شوم + البته این بزرگواران بعوض این همه تعریف و تمجیدی
که میفرمایند اگر دست مبارک را در جیب نموده یک روپیه سکهٔ حالی برآورده بطور همدردی برای
طبع کتابی به فقیر بدهند صد هزار بار زیاده مرا خوش و ممنون و مرهون خواهند فرمود - مگر چنین است
"قرآن بر سر زبان است و زر در میان جان" آن روپیه برای کارهای بسیار مفید دیگر است نه
برای این کار هیچ که نه حظ نفس در آن است و نه حظ روح + بخوبی باید بیاد داشت که همین تعریف
کنندگان اند که گاهی یک پول یعنی یک پیسه برای هیچ امر خیری نمیدهند و اگر صد هزار تعریف
بخواهی میکنند که "تعریف بر سر زبان و پیسه در سویدای قلب نهان است" + احتمال میرود که در تمام
عمر خود یک سخن راست بپدر خود هم نگفته و یک وعده با وفا با مادر خود هم نموده اند - از این
گروه است یک وکیل صاحب که اگر کلمهٔ شهادتین بر زبان راند بطور یقین دروغ میگوید +

ششم - در این مدت دراز که فقیر درین شهر بوده ام بحیات جدیدی و خصوصاً بجهت آنکه
رسالها و کتابها نوشته در کوچه و بازار و مساجد و مجالس و محافل عزا و عروسی و ایام محرم
وغیره بهر کسی مفتاً للّٰه داده ام با هزارها مردم آشنا شده ام - محتمل کم خانه باشد در شهر حیدرآباد
و اضلاع حیدرآباد که اقلاً یک رساله یا یک کتاب من در آن خانه نباشد و در بعضی دیگر پنج و ده یا بیشتر +
در میان این آشنایان امرای عالیشان هستند - جاگیردار و زمیندار منصبدار - عمائد و عهده داران
ریاست شیعه و سنی - عرب و عجم و ترک - دکنی و هندوستانی و مدراسی (و هندو و فارسی) و غرض که
هر صنفی از اصناف خلق میباشند از اهل اسلام + امرا و زمینداران و جاگیر و منصبداران غالباً بلکه
تماماً باشندگان ملک استند ولی بسیاری از عهده داران عالیشان و وکلای و صاحبان دولت
و ثروت و کسانیکه در پیش چشم بنده صوبه دار و تعلقدار و نواب و جنگ و بهادر شده اند اغلب غیر ملکی
بیگانه بوده و هستند + اگر بخواهم بطور تخمین بگویم محتمل که این آشنایان پنج هزار یا بیشتر شده اند
بعضی از این ملک رفته اند و بعضی فوت شده اند و بسیاری زنده و موجود استند که خدا ایشان را عمر خضر

دولت آنها بیفزاید و توفیق خیر دنیا و آخرت بآنها عنایت فرماید از این عدت مردم [illegible]
کسی بخوبی مرا شناخته و می‌شناسند و مکرر در مجالس و محافل صحبت و گفتگو هم در باره تألیف [illegible]
آنها دست داده و غالباً هم مرا در کوچه و بازار و مجالس و محافل دیده‌اند که بسته رسالجات یا کتب
زیر بغل داشته‌ام و تقسیم میکرده‌ام و از میان همین اشخاص بوده‌اند آن گروه تعریف و توصیف
کننده و رد گو و عده خلاف سابق الذکر +

حالا باید تأمل نمود که نه بلحاظ آنکه مرا بر آنها حقی بوده یا احسانی بر آنها داشته‌ام یا منتی
بآنها کرده‌ام که مزد من بر ذمهٔ آنها باشد و مزد خود را طلب کنم بلکه بمقتضای عالم بشریت - تمدن -
همجنسی - هم مذهبی - همدردی - اخوّت - فتوّت - مروّت - و اخلاق و ترقی قومی مرا توقع بوده
است که هر فردی از افراد این پنجهزار یا پنجصد کس از امیر بسیار عالی شأن گرفته تا کسانی که
اقلاً بیست یا سی روپیه در ماه آمدنی دارند بحسب قدرت و طاقت و استطاعت خود گاه بگاهی
برای مدد مخارج این کتب و رسالجات اندکی از من دستگیری کنند + مگر باید دانست که از بمقتضای
عالم جنسیت و قرابت دینی مرا از انگریزان و هندوان و فارسیان ابداً توقع نبوده است بلکه از
مسلمانان همدین خود توقع بوده + باز پیشتر آمده میگویم مرا از سنی توقع نبوده بلکه از هم مذهبان
خود شیعیان حضرت علی مرتضی ع توقع بوده + باز میگویم مرا از هندوستانی توقع نبوده بلکه از
حیدرآبادی و از درویشان توقع نبوده بلکه از صاحبان دولت و ثروت توقع بوده + و لیکن از
امراء و صاحبان دولت اهل تسنن هم توقع نبوده بلکه از امراء و صاحبان دولت اهل تشیع توقع
بوده است زیرا که گفته‌اند الاقرب یمنع الابعد + اکنون می‌آیم بر سر تفصیل این اجمال —

(۱) امرای حیدرآباد عموماً سنی و شیعه و خصوصاً گروه ثانی + از قدیم الایام رسم [illegible]
اسلام بوده است و این رسم این زمان منحصر به حیدرآباد نیست چنانچه سعدی در گلستان خود
کیفیت ملاقات خود را با یکی از بزرگان بیان میکند و در آنجا دیگران را آگاه مینماید که بدر سعادت
پادشاهان و وزراء و امراء [illegible] هر که بدون وسیلت یا بدون کاری و اسباب ظاهری

بدروازه این کسان بروند هر چند وقت که باشند اگر تا بشام برپا بایستند کسی ازو نمی پرسد که تو کیستی یا آنکه چند سخن ناهنجار هم می شنوند " این گریبان میگیرد و آن دامن " + باین سبب من گاهی بدروازه این بزرگان عالی شان نرفته نمیروم + (۲) گر بلحاظ مذهب گاهی امتحاناً از بعضی ملازمین این امراء شیعه که با بنده آشنائی دارند گفتگو کرده ام که آیا ممکن است که نواب شما در طبع این کتاب یا این رساله مرا مددی فرماید + این اشخاص که غالباً خود نیز تنگ نفس و یا در تنگدستی هستند زبان افسوس و اسف گشوده میگویند " آقا چه گوئیم که این نواب صاحب چگونه است و چه مزاجی دارد - گاهی در این عوالم نیست و با این امور اتفاقی ندارد - گاهی باین کتابها نگاه نمی کند - تمام کارخانه آن در قبضه اختیار و اقتدار فلان منشی یا فلان هندوستانی است - بدون اجازت و مشاورت فلان منشی یا فلان هندوستانی آب نمی خورد و یک پیسه بکسی نمیدهد - این اشخاص و کسان این اشخاص مثل فلان منشی و چهار پسر او او را تنگ گرفته و خود میخورند و میبرند و ابداً نمی گذارند که یک پیسه بکسی بدهد علاوه بر این بیچاره بسیار مقروض است و امثال ذلک " + مگر بنده در اینجا تمام کیفیات و واقعات را نمی نویسم زیرا که دیگران هم از حالات خود و یکدیگر بخوبی آگاه اند - صرف برای نمونه مشتی از خروار یکی دو حکایت را بیان میکنم در ذیل -

دو سه سال پیشتر چندین عریضه رستر کرده بخدمت یکی از امراء بسیار عالی شان فرقه شیعه این شهر عرض نمودم مشعر بر اینکه چندین کتاب نزد فقیر موجود است که برای طبع آنها محتاج بمدد و یاری صاحبان همت و قدر شناس هستم اگر ارشاد و اجازت باشد اینها را آورده از ملاحظه سرکار عالی بگذرانم + پس از مدت مدیدی جوابی آمد (که رسم جواب عرایض هم در اینملک معدوم است) + مضمون آن جواب این است

" مکرمی - تسلیم - بجواب عریضه شما مورخه ... جناب وزیر . . . .
سرکار عالی مورخه ۲۳ ذی حجه ۱۳۴۲ حسب الحکم جناب محتشم الیه نوشته می شود که شما عرض دید
ناچنین کنید که بصیغهٔ تعلیمات کتابها را آورده خواهید بود . . . .

لهذا از جناب ممدوح بر افسوس ارشاد میفرمایند که در این باره کاری کردن نمیتوانند فقط

مورخه خورداد ۱۳۱۴ ف سید محمد علی

چونکه نمیخواهم در این کتاب که موسوم است به "همدردی" نام هیچ بزرگواری را از این قبیل ذکر کنم بلکه نام این بزرگواران را نامبارک میدانم که در کتاب بنویسم لهذا بعضی از کلمات این جواب را از قلم فرو گذاشته جای آنها را خالی نهادم + مگر این حکایت بسی شباهت دارد بآن حکایت که در حکایات لطیفه درج است "فقیری بدروازهٔ توانگری شده لقمهٔ نانی طلب کرد از اندرون خانه جواب آمد که بیگم در خانه نیست — فقیر گفت لقمهٔ نانی طلب کردم بیگم را نخواستم که چنین جواب میدهی" بنده صرف چند روپیه از جناب محتشم الیه توقع داشتم و گرنه خود صیغهٔ تعلیمات و دفتر تعلیمات و ناظم تعلیمات را بخوبی میدانستم و می شناختم + شاید که چون عریضهٔ فقیر در زبان فارسی ایرانی بود این محتشم الیه مطلب آنرا نفهمیده بود +

چندی پیشتر بطور اتفاق بمکان حکیم صاحبی رفتم — در ضمن گفتگو او خود فرمودند فلانی من در نزد فلان امیر عالی شان نوکر استم اگر شما خدمتی داشته باشید بفرمائید تا انجام دهم + گفتم بیشک جناب فرشته که میخواهی حضرات نند کار خیری برای برادر مومنی بکنی + کتابی باو داده گفتم در خدمت نواب صاحب پیش نمائید تا شاید پنجاه جلد از این کتاب را قیمتاً هم خریده در میان چاکران خود تقسیم فرمایند. بعد یکماه دیگر باز حکیم صاحب را ملاقات کرده گفتم نتیجهٔ عنایت جناب چه شد — گفت هنوز نواب صاحب آن کتاب را ملاحظه نفرموده + در ماه شوال گذشته که حصهٔ اول این کتاب چاپ شد روزی علی الصباح نزد حکیم صاحب رفته گفتم این کتاب را ملاحظه فرمائید که چه نام نیکی دارد یعنی "همدردی" غالب این است که اگر نواب صاحب ملاحظه فرمایند بعرق همدردی آمده کمک کرده برای طبع آن فقیر همدردی فرمایند + حکیم صاحب زبان بمعاذیر گشوده و در حضور چند کس که نشسته بودند فرمودند که همدردی صاحب اگر من این کتاب را بخدمت نواب صاحب برم یقین است که ملازمی را خواهد گفت که کتاب را

بر میز بگذارید تا بعد ملاحظه کنم و آنگاه نه گاهی او را فرصت ملاحظه آنگونه چیزها دست میدهد - نه یک پیسه
پیدا میشد تا بلکه هم از دست تو میرود + بنده با خود اندیشیدم که حکیم صاحب این معاذیر را پیش میکنند
که او توقع مرا بعمل نیارد - گفتم بسیار خوب من کتاب را میبرم مگر زبان جناب که در دو خواهد آمد و تکلیفی
بدین جناب نخواهد رسید پس جناب زبان خیری بحرکت در آرید و باقی را به بنده واگذارید
من هزار یا پنجصد روپیه از نواب صاحب نمی خواهم اگر ده روپیه هم عنایت فرمایند کافی است +
هفته دیگر بخدمت حکیم صاحب رفته گفتم بفرمائید که خبر امید دارید یا خبر یاس - جناب حکیم صاحب
در حضور حیدر پس فرمود "به والله همان روز عرض کردم و ابداً جوابی نشنیدم" - با خود اندیشیدم که
حکیم صاحب مومن است بیشک چنین سوگند نخورد و در قول خود صادق است برخاسته از پی کار خود
روان شدم + پیر مردی در آنجا نشسته بود گفت "ترا فرمان داده بودند که کتاب بنویسی؟" گفتم آری
آسمان دوقی پیر و فرمان داده است مرا که کتاب بنویسم و از ذوقی طبعان برای طبع آن مدد خواهم +
سال قبل از این کتابی نوشته بودم که خصوصیت داشت بحضرات شیعیان خالص مخلص
در زبان حضرت علی مرتضی ع و بخدمت بعضی از این بزرگواران بردم برای مدد طبع آن + اگرچه ابتدا
عزم خود را جزم کردم که در این کتاب ابداً نام کسی را بر قلم جاری نسازم خواه کسانی باشند که
از آنها شاکیم و خواه کسانی باشند که از آنها شاکرم احساس شدم که ابداً با حقی تلخی بینم در دفع نام
کسانی که از آنها شاکر و ممنون استم و آن هم خالی از فایده نیست + لهذا بخدمت خوانندگان
عرض میشود که منسوب باین کتاب مذکور الصدر ابتدا در خدمت دو جوان رفتم یکی نواب وزیر جنگ
و دیگری داکتر میرزا کریم خان و هر یک پانزده روپیه نقد داد + پس از آن چند وکیل هندوستانی
و یکی دو اشخاص دیگر حیدرآبادی بعضی پنج روپیه و بعضی دو روپیه نوشته و دستخط فرمودند + از این
بزرگواران بعضی مبالغ عنایتی خود را تمام و کمال هم ندادند + یک سید بزرگوار در راسی که مکان او
نصف از انتشار اخبار گرفته پنج روپیه نوشته بود مگر بعد از مدت دراز آمد و شد بسبب فقر و عدم استطاعت
معاف خواست و بنده بهمت والای خود او را معاف نمودم زیرا که بیچاره قابل ترحم است بموجب

ع "آنانکه غنی‌ترانند محتاج‌تراند" + یک نواب عالی شان والا جاهی که اگرچه نوابی از و رفته ولی امارت
برو باقی است وعده فرمود که بوکیل صاحبی که معتمد اوست فرمان دهد برای عنایت چند روپیه مگر
از چهار ماه قبل از طبع کتاب تا چهار ماه بعد از طبع کتاب و چهار ماه بعد از تقسیم آن کتابها در
مجلس مرثیه‌خوانی خودش پس از اینجا بار تحقیق از آن وکیل صاحب و سه خط رجستری قلم برگرد
نامش درکشیدیم و گفتم "امیر این امیر ار خلاف وعده کند توقعی چه بود از کدیور بازار" +
یک سید جلیل القدر نبیرهٔ شخصی عالی شان پس از صد وعدهٔ خلاف از نامهای ناضیه برای
آنکه در خصوص مدد طبع این کتاب وعدهٔ او واثق و بر آن اعتماد کنم شوهر همشیرهٔ خود را هم گواه ساخت
در ضمین مگر آخر الامر وعده خلافی نمود + لیکن تا کنون هر زمان که در ایام محرم مرا می بیند باز سلام علیک
میکند مرا بمجلس عزاداری در خانهٔ خودش دعوت میفرماید مگر من خلاف میدانم که بخانهٔ چنین شخص
کاذب وعده خلافی قدم گذارم اگرچه برای خاطر امام حسین عم هم باشد +
کتاب مذکور را چهار آنه قیمت نهادم چراکه مبلغ گزافی در طبع آن خرج شده بود و در خانهٔ
آن امیر بتوسط همین سید بزرگوار در میان صدها نواب و جنگ و بهادر بقدر دو صد جلد تقسیم نمودم
در خدمت چندکس از مولویان ۱۰ و ۱۵ جلد گذاشتم که بارادت کیشان خود بدهند + در کوچه و
بازار هم بقدر ۵۰ جلد را بمردم دادم - مگر از اینها یکی هم یک پول یعنی یک پیسه عنایت نفرمود -
و غالباً مردم میگویند "آغا صاحب تو همیشه کتابها را مفت بمردم میدهی حالا چرا قیمت طلب میکنی؟" +
در اینملک رسم نیست بلکه عیب است که کسی روپیه یا پیسه در جیب یا کیسهٔ خود بگذارد بجز در ایام
عرس های کوه شریف و کوه با با شرف الدین و امثال این ایام و اگر بدر خانهای اینها کسی برود
یا شب در ناتک بوده خفته اند یا جواب گرفته اند + بالجمله این است عموماً حالت گروه شیعه در حیدرآباد
از امیر عالیشان گرفته تا به دیگران که بنام حضرت علی عم جان میدهند و اکثری هر روزه زیارت
عاشورا میخوانند و بر سر زبان دارند بابی انت و امی + هان البته در میان امرای شیعهٔ حیدرآباد
یک فیاض علیخان است که اگرچه او هم گاهی چیزی بمن نداده مگر باید بگویم "اگر حاجتی پیش کسی

که از خویش بنقد آسوده گردی" - من بکرّر با او نشسته ام و صحبت داشته ام و در هر مجلس
مرثیه خوانی او هر ساله دو سه بار بر خوان او نشسته ام و نوکران و چاکران او نیز چون نوکران دیگر
امرا از شیوهٔ ادب بیرون نیستند - همین دلیل است بر سلامتی مزاج و نیکی سیرت و اخلاق و عالی
منشی او + همیشه در راه که مرا می بیند جویای سلامتی من میشود اگرچه من مردی هستم غریب و حقیر -
پس توانائی و امارت و جنگی و بهادری تعریف کسی نیست بلکه اخلاق و تهذیب و تواضع تعریف دارد +
و لیکن در این مقام بنده باید بگویم که یک طاعون عامی از عدم همدردی و مروت و فتوت و
وجود دروغگوئی و وعده خلافی تمام حیدرآباد را فرا گرفته و سنّی و شیعه - ملکی و غیر ملکی - عرب و عجم
حتی تعلیم یافتگان کالجها و یونیورسیتی های انگریزی هم باین امراض خبیثه مبتلا میباشند + گاهی
نمی توانم کما کان بیان کرد آنچه بر من گذشته است در حیدرآباد و بخصوص از دروغگوئی و وعده خلافی
عموم اهل این سرزمین + خدا گواه است که بعضی اوقات چنان طبیعتم رنجیده شده که آب در چشمم آمده
و گویا که کمرم شکسته و نصیبهٔ خود را لعنت کرده و خود را سخت ملامت نموده ام که این چه حماقتی
بود که من کردم که با عدم اسباب و زر و یار و مددگار و با وجود عدم شوق و بی پروائی مسلمانان
چنین کار عظیمی را بر خود گرفتم که در آن خیر دنیا و آخرت نه برای خود من است و نه برای ایشان است از
همدینان من جز آنکه اوقات عزیز و جان عزیز خود را برباد دهم و بدر دونان دهم + مگر بطور انصاف
و بدون سر موئی خلاف میگویم که از میان آن معدودی که از ابتدا تا ایندم اعانتی با من داشته اند
همیشه سه ربع سنّی بوده اند و یک ربع شیعه - و از آنها سه ربع هندوستانی بوده اند و یک ربع دکنی +
پس بقول منطقیان از اینهمه قضایا باید این نتیجه را برآورد که غرض از دین و مذهب هیچ چیز دیگری
نیست بجز انسانیت و همدردی - حافظ میگوید " مرید پیر مغانم ز من مرنج ای شیخ   چرا که وعده
تو کردی و او بجا آورد " غرض از مذهب شیعه و سنّی این نیست که اگر شیعه بمیرد شیعه او را کفن
و دفن کنند و اگر سنّی بمیرد سنّی او را کفن و دفن کند چنانچه همیشه اهل ملک و هم مذهبان من گفته و
میگویند که اگر در سکندرآباد بمیری که ترا کفن و دفن میکنند + همدینی و هم مذهبی صرف برای این نیست

که بیشتر کسی را هیچ نرسانند و در تنگی و مصیبت او را یاری نکنند ولی در مرگ او را کفن و دفن نمایند
چون مرا حقی بر سنیان نیست مع ذلک زیاده بر من مهربان اند در حیات من اگر در ممات من
هم مرا بخاک سپارند من بی نهایت احسان مند آنها خواهم بود + بلکه از این هر دو فارسیان
بهتر اند که آنها بیگانه اند از دین و مذهب من و با وجود این بسیار عنایت و مهربانی دارند با من
پس اگر آنها مرا در دخمه بگذارند من از آنها بیشتر از سنی یا شیعه احسان مند خواهم بود + "هزار
دوست که بیگانه از خدا باشد فدای یک تن بیگانه که آشنا باشد" + بالجمله دین و مذهب و طریقه
و فلان و بهمان صرف اسباب و ذرایع "انسانیت و همدردی اند" وگرنه خود بحقیقت هیچ نیستند

انک مسئول یوم القیمة ماذا اکتسبت ولا یقال ممن انتسبت +

اگرچه در اینوقت از هر فرقه معدودی نیک خصال و نیکو صفات در این شهر وجود دارند که
آنها را با بنده عنایت است مگر بیشک از میان سنی ها سه ربع اند و از میان شیعها یک ربع + یک
نواب عالیشان میباشد که والد جنت مکانش سی سال بیشتر با بنده عنایت میداشت و در زمان
حیاتش غالباً عنایتی در حق من میفرمود و در موسم انبه چند بار انبه برای من میفرستاد - این بزرگوار
نیز غالباً خوانی یا حصه یا انبه برای بنده میفرستد + یک بزرگوار خلد مکان در سکندرآباد بود که
نیز از همان اوائل با بنده عنایت میداشت + اکنون دو فرزند خلف سعادتمند از وی بجا مانده اند خدا
آنها را با عزت و دولت عمر طولانی عنایت فرماید - کمال احترام را از بنده میکنند و همیشه اصرار و
ابرام دارند که من در مکانات آنها در هر جا که باشند روزی یا شبی یا چند روز و هفته بمانم (اگرچه مکان
اصلی آنها یک است ولی بلحاظ عهده و قرب و جوار دفاتر خدمت خود جدا جدا هستند) خواه در
مکانات خود باشند و خواه نباشند هر زمان که بنده وارد مکانی شوم وقت چائی چائی و وقت طعام
طعام میرسد اگر شب بمانم جای خفتن نیز در کمال خوبی و راحت موجود است + یک بزرگوار دیگر هست
که سالهای دراز است بنده پس از بیست روز یا یکماه بمکان او میروم و تمام روز در خدمت او
بسر میبرم همه جا نیز میگوید مدت درازی شد که نیامدی این مدت دراز کجا بودی - اکثر اوقات اصرار میکنند که

شب هم در خدمت او بسر بردم + و کان ذلک بعضی از دیگران هم ازین قبیل فرشتگان میباشند. ولی چنانچه گفتم این اشخاص بسیار معدود و اند و تقریباً در میان ما ها نه اسپ دیگر + بلاشک اگر شبی را در حیدرآباد اتفاق ماندن افتد از هم مذهبان خودم کسی نیست که بکمال خاطرجمعی در مکان او بروم و شب را بروز آرم بلکه باید کفشهای خود را زیر سر نهاده بخوابم + البته یک بزرگوار بود که مرحوم شد + هر ساله در ایام محرم دو روز در حیدرآباد بعنایت دوست عزیزی شب را بسر میبردم + این دوست خود در سکندرآباد مکان دارد و در ایام محرم بحیدرآباد رفته در مکان دیگران بسر میبرد و امسال بیمار بود لهذا درین سال بشهر هم نرفتم +

درین مدت دراز دو آرزو در دلم ماند - اول آنکه ازین هزاران کس که مرا می شناسند گاهی یکی بمکان بنده تشریف آرد و حال مرا به بیند و احوال مرا بپرسد و از محنت من آگاهی بهم رساند + وقتی بزرگواری وعده فرمود که باری قدم رنجه داشته کلبهٔ احزان مرا بقدوم میمنت لزوم خود مشرف سازد - مگر نصیب ناسازگار ناهنجار من او را سد راه گشت و از آمدن باز داشت و تاکنون منتظر مقدم او هستم + البته اگر صاحب عهده و مالک زر بسیاری بودم از مقامات بسیار دور بدیدارم می آمدند + ثانی از این هزاران کس هر یک هزار بار مرا پیاده در رفت و آمد بر روی راهگذار یعنی سد تالاب حسین ساگر دیده است و گاهی یکی نگفته است آغا بیا در گاری من بنشین + شاید یکی یا دو کس از مسلمانان چنین عنایتی را در حق بنده فرموده باشند. مگر بیشک از فارسیان مکرر چنین عنایتی بظهور رسیده است و سبب آن این است که دو سه کس از آنها چندی نزد من فارسی خوانده اند و گویا که احترام استاد یک کس بر پارسیان هم لازم است + بالجمله این شرح حال سی چهل سال است و باین مختصر تمام نمی شود " دفتر تمام گشت و بآخر رسید عمر ما همچنان در اول وصف تو مانده ایم " + اکنون باید برسیم بر سر مطلب اصلی +

امّا مطلب اصلی

بپرداخت نگفتم این گفتار
هزل بگذار و جد ازآن بردار

آنچه را که بظاهر من شرح حال خود گفتیم ابداً نسبتی بمن نداشت که یک شخص اندیشم بلکه یک شخص هستم از گروه‌ها و یک قطره‌ام از یک محیط + من نه امید از شاهی دارم و نه بیم از وزیری نه از زید شاکرم و نه از عمرو شاکی و بر این کلام یقین و اعتماد دارم

از خداوند خلاف دشمن و دوست | که دل هر دو در تصرف اوست

و خود گفته‌ام

رباعی

ای بار خدا تو صاحب فرمانی | تو مالک جان و درد و هم درمانی
راضی برضای توام از نیک و بد | تو خاتمهٔ کار به از من دانی

رباعی

عزت ز تو میباشد و ذلت از تو | نعمت ز تو میباشد و نقمت از تو
کس را نرسد چون و چرا در کارت | دولت ز تو میباشد و نکبت از تو

رباعی

بعد از تو چهار ده تنم ایمان است | و در راه توام راهنما قرآن است
گر جان رود از تنم بر این مهر و نشان | شک نیست که این بهشت جاویدان است

رباعی

رزاق توئی واسطه‌اش هست نظام | جاوید ز محبوب علی ماند نام
محبوب بود در دل عالم محبوب | این است دعای بنده چه صبح و چه شام

رباعی

همچون امل من بود ش عمر دراز | همواره در لطف تو اش باد فراز
اقبال همواره باشدش روز افزون | با عیش و طرب همواره باشد دمساز

رباعی

خاطر نبود ملول ش از دور سپهر | همواره بود بکام او گردش مهر

اقبال نماید برخش هر دم چهر — پیوسته بود ز حق درما و دیدهٔ مهر

رباعی

یا رب بدر کسی منه کار مرا — در خدمت دون مده گدایی بار مرا
از دست چنین کسان اگر گل باشد — دانی تو که در دیده بود خار مرا

رباعی

در قبضهٔ تو بود همه کار جهان — باشد بتو آشکار هر راز نهان
از بنده شکایت از کند کس بیجاست — نعمت ز تو باشد از تو باشد احسان

آنچه نوشتم شرح حال هزاران کرور مخلوق خدا بود از زمان حضرت آدم تا اینجا و شرح حال هزاران هزار کرور خلق است از اینجا تا قیامت + شرح حال ضحاک و فریدون و سلم و تور و ایرج بود شرح حال ممالک قدیمه و عظیمهٔ جهان بود ـ شرح حال هارون الرشید و مامون و امین و حجاج بود شرح حال یزید و امام حسین علیه السلام و اسیری دختران پیغمبر اسلام بود ـ شرح حال کرورها اهل اسلام بود از ابتدای اسلام تا بامروز + بیان آن بود و بیان آن است که چرا همیشه حالت مسلمانان برخلاف وضع واقعی جهان و تمدن و همدردی و اخوت بود و امروز هم در سراسر جهان چنین است + این بیان آن است که چگونه مسلمانان ایشان ذلیل شدند و عیسویان اینسان ترقی کردند + این بیان آن است که چگونه پوست پوشان بهیمه آسای عرب بر رومیان و ایرانیان غالب آمدند ـ و نیز پوست پوشان بهیمه آسای یورپ در علم و دولت و دانش و سائینس باین درجه کمال رسیدند + این بیان آن است که چگونه چند کس سوداگر از انگلستان برخاسته بملک هند آمدند و چنین مملکت عظیم آنشان را با کرورها بهادر قابض شدند و امروز سی کرور خلق را لگام بسر افکنده بلکه مهار در بینی در انداخته اند + چگونه مشت قلیل مملکت [illegible] امریکا را چنین مملکت قوی ساختند + چگونه جاپان کوچکی لشکر روس را بعظمت پیل و مالی در هم شکست + و کدام فلک برد تا هر کجا که تنها های جستجو [illegible] کسی گمان نکند که این تنها یا فی که من کردم خاص [illegible] بیچاره کردم ـ

نه - اینها نسبت داشتند بسی کرور مسلمان موجوده جهان و هزاران کرور مسلمان آینده جهان + آنها
مردند و رفتند جای گریستن بر احوال آنها نیست بلکه جای گریستن است بر احوال زندگان
حال و آیندگان مستقبل +

ولیکن اگر ما درمیان یک کرور مسلمان بلکه درمیان مسلمان سراسر جهان نشسته سؤال
کنیم که سبب این حالات درمیان مختلف امم سابقه و موجوده چه بود و چیست و چرا باید امروز
سیصد میلیون مسلمان در روی زمین کالعدم و اجسام بیروح باشند و یک ریاست درمیان
اینها قوی و یک قوم درمیان اینها انسان و با روح نباشد محتمل که باستثنای ده کس تماماً خواهند گفت
« نصیب قسمت اقبال » + خدا رحمت کند حضرت شیخ سعدی علیه الرحمه را که گلستان خود را نوشت
و اکثری از مسلمانان نادان را از هر صفت نیکی باز داشت - از همدردی - فتوت - مروت - هنرمندی
دانش - محنت - سعی - جهد - انصاف - معدلت - اتفاق - اتحاد - یگانگی - مردانگی و دیگر صفات
و خصال حمیده همه را باز داشت و همه را تن پرور و سست طبیعت نمود که همه بزبان دارند « اگر
بهر سر مویت هنر دو صد باشد   هنر بکار نیاید چو بخت بد باشد » + « کیمیاگر بغصه مرده و رنج
ابله اندر خرابه یافته گنج   اوفتاده است در جهان بسیار   بی تمیز ارجمند و عاقل خوار » + ولیکن
نه چنین است - سعدی مردی بود جهان دیده و تجربه آزموده و بسیار کامل و عالیشان و بهمان
سان مجبور بود که بزرگان دین و خود خاتم النبیین صلعم مجبور بودند زیرا که مسلمانان بر وفق قول خدا
هم عمل نکردند و نمی کردند + هر زمان که رسول الله فرمود قرآن بخوانید در هر مقام و هر مسجد و
هر راهگذار نشسته قرآن میخواندند اگرچه ابداً فحوای واقعی آیات قرآن را نمی فهمیدند - لیکن هر زمان
که رسول الله فرمود جهاد کنید یک بهانه و عذری می آوردند که شغلتنا اموالنا واهلینا
فاستغفر لنا + سعدی صاحب بخوبی میدانست که محتمل تا زمان خودش هیچ ابلهی در خرابه
گنج نیافته بود - ولیکن البته از قدیم دو قسم از ابلهان بوده اند که گنج می یافته اند - یکی شخصی
که بکسب و تجارت صاحب دولت گزاف بود با وجود ابلهی و بی هنری + دیگر شخصی که بمکر و حیله

و فریب و چاپلوسی و شیادی و قوادی و قوالی و مطربی و مسخرگی و هزالی و رشوت ستانی و امثال آن صاحب دولت شده بود باعث ابلهی و بی هنری ـ این هر دو شخص در این زمان هم بیشمارند + از آنطرف سعدی صاحب بخوبی میدانست که قبل از او و در زمانه او هزارها کیمیاگر در حسرت حصول کیمیا مرده بودند چنانچه در زمانه و در پیش چشم ما هم هزارها ابله هستند که در خرابه گنج یافته‌ای یابند ولیکن از ابلهی همان گنج را در امید حصول کیمیا برباد میکنند و حسرت وصل آن شاهد ناپیدار را بگور میبرند +

ولیکن اگر سعدی صاحب در این زمانه میبود و یک سفری در یورپ و امریکا میمود حقیقت این امر بکمال خوبی بر او معلوم می‌شد که در آنجاها بیشک متعدد اشخاص چه که ابله باشند چه که با دانش هم بلطف خدا یاری بخت و هم بجنت واقعی زمینی را می کنند و کرورها دولت از این حاصل می آرند ـ یا از آهن ـ یا از زغال ـ یا از نفط ـ یا از مس ـ یا از قلع ـ یا از سیم و زر یا از صدها قسم فلزات معدنیات دیگر + و از آنطرف بعضی از خردمندان هم هستند که بطور حقیقت کیمیا را حاصل میکنند ـ یک شخص گراموفون ساخته بملک هندی آرد و کرورها زر میبرد ـ دیگری موتورکار ساخته‌ای آرد و کرورها زر میبرد + از این زغال معدنی چیزهائی که مردم یورپ حاصل کرده اند هیچ کم از اکسیر نیستند ـ در تعریف شیئی که "تارکول"[1] میگویند یعنی تاری که از زغال حاصل میشود در اخباری مضمون طویلی نوشته بود مشتمل بر فوائد بسیاری که عقل حیران میشود و در خاتمه آن مضمون لب آن را چنین نوشته بود ـ

"It is a palette of gorgeous colours, a medicine chest of potent drugs, a whole arsenal of terrible explosives, a vial of delicious flavours and a garden of perfumes — the most protean variegated substance in the world."

[1] این شیئی را در عربی قطران و در فارسی قیر و از اردو و هندی گویا امر میگویند و لی حقیقتش معلوم نیست چنانچه باید +

خلاصه این فقره این است که "هر رنگی از رنگها - هر قسم از دواها - هر قسم از اشیا یا رشتها هنر
محرقی و مهلک مانند باروت - هرگونه عطریات و خوشبوئی ها - از آن حاصل میشود و بالجمله
معجونی است مرکب از هر شیئی در دنیا" - اگر این اکسیر نیست پس چیست؟ +

پس بهر حال بموجب اقوال خدا و رسول و تمام انبیاء و اولیاء و بزرگان هر وقت و
هر ملت حتی اقوال خود سعدی و بموجب عقل سلیم چنانچه تمام خردمندان ما در این روز بچشم
می بینند و اغلب هم پسند میکنند (اگر بطور حقیقت اغراض نفسانی خود را بر کنار گذارند) در ممالک
متمدنه با اصول و با قوانین نیک کیمیاگر بواقع کیمیا را حاصل کرده و میکند باینسان و ابله هم گنج
را می یابد بآن سان - نه هیچ کیمیاگری بغصه میمیرد و نه هیچ ابلهی بحقیقت در خرابه گنج می یابد +
ولی این حال بکلی در ممالک ایشیا و خصوصاً در تمام ممالک اسلام برخلاف این بوده و هست
هر ابلهی همیشه در خرابه گنج یافته و هر کیمیاگری (یعنی هنرمند) از حسرت نان سیر مرده است +
در هر صنفی از اصناف خلق علماء - فضلاء - دانشمندان - مولویان - قاضیان قضا - سید -
شیخ - پتهان - حاجی - کربلائی - پیر و مرشد - چاکران حکومتی - صاحبان عهده و منصب -
و کان ذلک هر کرا ما ملاحظه کنیم به علم و هنر و دانش و کمال و راستی و صداقت و نمک حلالی
و معقولیت و بدون شید و دروغ و شعبده بازی و مکر و فریب صاحب دولت و مکنت و ثروت
و جاه و خطر نمی شود + و برخلاف آن کسانی که باین صفات حمیده متصف نیستند همه گرسنه
و بی برگ و نوا و بی قدر استند + و در میان هر هزار از مسلمان هر ملک ۹۹۹ از سلسلهٔ اول
استند و صرف ۱ کس از سلسلهٔ ثانی + شرح حال یک هیجره یعنی مخنث را بیان کردند که از
صدها و هزارها صاحبان دانش و هنر بمراتب بهتر است + این مخلوق خوش قسمت هر روز چهار آنه
تریاک (افیون) میخواهد و دو آنه گوراکو - برخوان او ملائی و اقسام حلویات و میوه جات موجود است
و هر روز صبح از مکان خود بیرون رفته یک دو ساعت گردش کرده دو روپیه نقد و این اشیا
را با خود می آورد کسانی که در این ملک "خدا کے لال" هستند ایشان او را صدها

اینها هم جنس اقوام پرورش میکنند و این خود یک جان است و نباید که بقسمت زنان و بچه را پرورش
کنند و اطفال خود را بمدرسه فرستند برای تربیت و تعلیم +

ثمر نتایج این حال پس حال چیست؟ همین است که آن اقوام در آن حالت ترقی اند که ما خوبی می بینیم و این اقوام درین حالت ذلت و تنزل اند که ما خوبی میدانیم + درمیان آن اقوام اینهمه صاحبان علم و دانش و هنر هستند و درمیان این اقوام اینهمه جاهل و نادان بی هنر + صاحبان دانش آن اقوام همیشه در راحت اند و صاحبان دانش این اقوام همیشه در پستی حالت و در تکلیف و ذلت اند + اگر من حالت خود را شرح دهم شاید کسی بگوید که این بیانات را کرده است برای اظهار غرض خود - ولیکن این مثالی است برای حال کرورها مخلوق دیگر - و اگر برای اظهار غرض خود نیز باشد هیچ قباحتی ندارد + من میگویم اگر دراین مدت دراز کسی از حال من آگاهی حاصل کرده بود و چنانچه باید و شاید فراغ خاطر من دست داده بود تا این زمان من چه شده بودم و چه کارهای مفید برای لکها مخلوق خدا کرده بودم و حال آنکه نه خود از جهان بهره حاصل کردم و نه دیگران از من فائده برگرفتند و اینهمه نقصان خلق الله شد + همین است حال هزارها و لکهای دیگر که نه خود ترقی میکنند و نه از وجود آنها کسی را فائده است و گویا وجود کالعدم هستند + حالا اگر کسی بگوید اینهمه از نحوست بخت این اشخاص است من میگویم نه چنین است بلکه این از نحوست کوکب اسلام است که مسلمانان باید باین نکبت و ذلت در باشند + از آنطرف هنگامیکه اقوام دیگر در تحت این شعر واقع استند.

گر بغریبی رود از شهر خویش　　سختی و محنت نبرد پینه دوز

نصاری در تمام ممالک اسلامیان بکارهای خطیر مشغول اند - برخلاف مسلمانان که در تحت این شعر واقع اند

ور بخرابی فتد از ملک خویش　　گرسنه خفتد ملک نیمروز

یک مسلمان را کسی نشنیده است که در ممالک نصاری بکاری اشتغال داشته باشد و اگر باشد کار

پستی و عمل بی‌حقیقتی خواهد بود + برای مثال می‌نویسیم که اکنون در این ریاست حیدرآباد سه چهار رشته‌های
عظیم ریاست در قبضهٔ یورپین است و همچنین در ایران و ترکی و مصر و افغانستان و زنگبار و مراکش
و جاهای دیگر هم (مثل چین وغیره) اگر چنین رشته‌های عظیم در قبضهٔ آنها باشند بخوبی کافی است که
زور و استیلا داشته باشند و هرچه بخواهند بکنند و بحقیقت ما مسلمانان بهر حال بیچاره و محتاج آنها
می‌باشیم و مجبوریم و بیشتر بحماقت و بی‌لیاقتی و عدم آگاهی از ملکرانی باید آنها را در کارهای خطیر بگماریم
و آنها را از تمام حالات ممالک خود آگاه سازیم + هان البته جای شکر است که در این وقت یک
مسلمان در کونسل وزیر هند نشسته است که باعث افتخار و مایهٔ مباهات تمام مسلمان جهان است
ولی او هم مانند تصویر بر دیوار است + ولیکن اگر زور و استیلای این بزرگوار را در کونسل وزیر هند
در مقابل زور و استیلای یک انگریز - یک جرمن - یک روسی - یک امریکائی - یک ولندیزی
یک فرنسیسی گذاریم که در ترکی یا ایران یا مصر و جای دیگر است آن وقت معلوم خواهد شد که
"میانِ ماهِ من تا ماهِ گردون تفاوت از زمین تا آسمان است" - علاوه بر این این شخص
اول و بار اول و یک شخص واحد است و حال آنکه سالهای دراز است که در ممالک مسلمانان
صدها و هزارها بوده و امروز هم هستند + باری باز باید گوییم "اقبال نصیب قسمت - هیچ کاری
بدستِ بنده نیست - هرچه هست بدستِ قضا و قدر و نصیب است" +

خاتمهٔ کلام و خاتمهٔ کتاب

خردمندان و صاحبان دانش را باید بر این خاتمهٔ کلام بکمال دقت ملاحظه فرمایند زیرا که
تا اینجا آنچه نوشته شد تماماً بمنزلهٔ تمهید بود و این خاتمه حقیقت اصل مطلب و غرض اصلی این [illegible]
است + این کتاب صرف برای دو مطلب بسیار عظیم اهم است اوّل [illegible]
اهل اسلام + و از میان این دو یک نتیجه بی‌نهایت دلچسپ و لازم و اهم [illegible]
جهان خود را از چنگِ زور و استیلای نصاری رهائی بخشند [illegible]

محتاج بآنها نباشند +

مشهور است که ناپلیون اول گفته بوده است که لفظ "ناممکن" را باید از کتب لغت خارج یعنی از جهان معدوم ساخت - ولیکن ناپلیون در این رای بر خطا بود زیرا یقین است که گرفتاری خود را ناممکن نمیدانست و حال آنکه آخر گرفتار آمد + پس در دنیا بسیار امور ناممکن پیدا شوند - از آنجمله نزد رای بندهٔ ضعیف این هر دو امر "همدردی و ترقی" مسلمانان بکلی ناممکن است و همیشه رای بنده همین بوده است +

امّا همدردی یعنی اتفاق مسلمانان - از تجربهٔ سالهای دراز - از تاریخ یک هزار و سیصد سال اسلام - از آنچه هر روز از نظر ما میگذرد و باستماع ما در می آید - از کتب و رسالجات که هر روز نوشته میشود - از اقوال و افعال هر دو علما و جهال معلوم میشود که همدردی و بعبارةٔ اخری اتفاق مسلمانان ناممکن است + (چونکه اتفاق هم از همدردی میشود لهذا در بجاهای اتفاق همدردی نوشتم) + اگرچه مسلمانان دو شعبهٔ عظیم استند و همیشه ذکر حالات این دو گروه در میان و بر سر زبان همه خلق بوده است تا امروز - ولیکن از همان اوائل همچنان در دو ملت بوده اند و درینوقت عدت گروه آنها بسیار بیش از پیش شده و تمامًا با یکدیگر دشمن و خونخوار اند + یک صاحب ذم از وهابیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب ذم از قادیانیان میکند و کتابی در رد آن گروه مینویسد - یک صاحب ذم از نیچریان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب ذم از مهدویان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - یک صاحب ذم از بابیان میکند و کتابی در رد آنها مینویسد - و همه یکدیگر را کافر و ملحد و زندیق و لامذهب میدانند و میخوانند و هزار تهمت بیکدیگری میبندند + علاوه بر اینها هر یک از این فرق مختلفه هزاران امور جدیدهٔ بدعتیه را از خود تراشیده و در طریقه و عقاید خود داخل نموده اند و جزو امور دینیه و مذهبیهٔ خود میدانند که بکلی اصلاح آنها غیر ممکن است + باز علاوه بر این اختلافات مردم چین اگرچه چهل پنجاه کرور اند و در یک ملک و یک سرزمین اند و شاید که در عقاید دینیه هم مختلف نباشند

برخلاف مسلمانان که مشتمل اند از عرب - عجم - ترک - مصری - زنگباری - هندی - یورپ باشنده
مراکش) افغان - چینی - ختائی - مغول وغیره وغیره + پس اگر در یک ملک هند یک لک
مولوی حکیم و عالم و فاضل و کامل عربی ایم - اے جمع شوند و بخواهند که این امور یعنی بدعتها
و رسوم و عقاید بیمعنی را اصلاح نمایند و پس از اصلاح مسلمانان را با یکدیگر همدرد و یکدل و متحد
و متفق سازند بیشک ممکن نخواهد بود + بلکه بنده جرأت نموده میگویم خود خاتم المرسلین و خاتم النبیین ص
هم اگر باز در میان این امت جاهل خود در آید از اصلاح حالات آنها عاجز خواهد بود و از عهده
اتفاق و اخوت آنها بر نخواهد آمد زیرا که بیشک جهال مکه و مدینه ابدتست جهال کلکته و مدراس و بمبئی
یا حیدرآباد نبودند + سبب آن است که اهل اسلام در هر ملک و سرزمین غالباً جاهل اند و معدودی
هم که عالم و راهنمای جهال اند در گمراهی خود اهل غرض و دنیادار اند و دانه فائده نقد خود را مرجح
میداشتند بر خرمنی فائده و بهبودی کرورها از همدینان خود +

اما ترقی مسلمانان - از ترقی مسلمانان هم ابداً امیدی نیست یعنی آن ترقی که واقعاً ترقی
باشد مانند ترقی جاپان + مثلاً در این وقت اهل ملک ما نیز هم خود از خواب غفلت بیدار شده اند
و میخواهند که ملک خود را ترقی دهند بآن سان که جاپان ترقی کرده است + بنده بطور اتفاق
عکس مجلس شورای ملی ایران را دیدم که عکس تمام اجزای آن مجلس نبود مگر رئیس آن در وسط
آن جماعت نشسته بود + اکثر آن اجزا ملا و سید و تاجر و کسبه بودند + بزرگواری بعضی را نشان
داد که بی نهایت کامل و از جهان و امور مملکت رانی با خبر و آگاه استند - از آنجمله رئیس مجلس را
بیان فرمود که سالهای دراز در یورپ تحصیل علم نموده است و بریستر آت لا است + ما سوال میکنیم که
آیا در این روز که در هر یک از ممالک یورپ و امریکا صدها هزار بریستر آت لا میباشد سوای لکها دیگر
اشخاصی که در مختلف رشتهای علوم متعلقه ملکرانی - دپلاتیک - دریانوردی - صحرانوردی - لشکری
مهندسی - معدن - تجارت - فلاحت - طبابت - جراحی - دستکاری - سائنس وغیره وغیره
کافی است که در ملکی یک شخص بریستر آت لا باشد؟ + ابداً مردم ملاحظات دیگر را نمی کنند و نمیتوانند کرد

ترقی واقعی و اسباب آن چیست و چگونه می شود + اگر ما بخواهیم که ایران را با ژاپن مقابل کنیم می
بینیم که زمین و آسمان فرق دارد + (۱) این است که ژاپن جزیره است که اطرافش را همه
دریا فرا گرفته است مانند انگلستان و جهازات بسیاری در آنجا جمع است و بدون مانع و ممانعت
غیری - بر خلاف ایران که چهار طرف آنرا همسایه‌ها مانند نگین فرا گرفته اند و یک جهاز هم ندارد و
معلوم هم نیست که در صورت دوام و بقای این شورای ملی و انتظام واقعی چند سال بعد اگر بخواهد
جهاز بگذارد و تجارت خود را ترقی دهد چه عوایقی پیش آید و انگریز و روس چه گرهها خواهند رسانید
(۲) ژاپن پنجاه یا شصت سال بیشتر شروع بترقی نمود که آن وقت اقوام یورپ و خصوص روسیان
و انگریزان نه در آن صفحات این چنین زور و استیلا را داشتند در ملک ایران و از دول یورپ
دور افتاده بود و از آنچه میکرد در ترقی خود دیگران آگاه نبودند - بر خلاف ایران که امروز میخواهد
ترقی کند که دو طرف آنرا دو نهنگ شیر در فرا گرفته اند و در میان خود آن بیچاره را تقسیم کرده اند
و در بین این نزاع شاه و مجلس شورای او هنگامیکه اینها سرگرم کار خود اند آنها نیز سرگرم کار خود اند
(۳) در ژاپن آن موانع ترقی نبود از حیثیت دین و زور علما که در ایران است - (۴) مردم
ژاپن پادشاه خود را بمنزلهٔ خدای خود میدانند مگر در ایران در این وقت مردم اراده دارند پادشاه
خود را بکشند - (۵) در ژاپن ترقی ملک و دولت از پادشاه آغاز شد و در ایران پادشاه
مخالف ترقی است - (۶) در ژاپن خلق خود صاحبان علم شدند و تجارت هم از خود داشتند و
معادن خود را خود برآوردند و تلگراف و ریلوی خود را خود کشیدند و جهازات آتشی هم یا خریدند
یا خود درست کردند - مگر در ایران در تمام این امور محتاج بدیگران اند و محتاج بدیگران خواهند بود
سالهای پیشتر تمام کارهای خود را بدیگران واگذاشتند و معاهدات چنین کردند که از بعد علاج
آن [illegible] نیست + اگر [illegible] روسیان ریل بکشند در شمال ایران انگریزان خواهند گفت
بار ترقی آن است که در جنوب ایران بکشیم + در این روزها بعضی کیفیات در اخبارهای انگریزی
[illegible] که ژاپن را [illegible] + دیگر اخبار هندی چند روز پیشتر نوشته بود

"ایران نے محکمۂ مال کی درستی کیلئے فرانس سے ایک مالیہ افسر طلب کیا تھا جہاں سے
ایک فرانسیسی ماہر حساب طہران کو بھیجا گیا ہے ۔ یہ وہاں مشیر مال مقرر ہوگا" + این ابتدای
کار است و آینده هر روز ما خواهیم شنید که شخصی را از یوروپ طلب کرده اند برای کاری چنانکه
در حیدرآباد همه عهده های عالی شان در دست مردم یوروپ است - چنانکه در تمام ممالک
مسلمانان همین حال است + پس از یک شخص که چندی در یکی از ممالک یوروپ بوده یا یک
یا دو زبان را خوب میداند یا بریستر ات لا است و امثال ذلک چه شود برای ترقی یک ملک
عظیمی + درین وقت بایستی که اقلاً هزار مرد کامل در هر فنی از فنون متعلقه ملکرانی در ایران
موجود باشند که ابداً احتیاج بدیگران نباشند و اگر پنجسال و ده سال دیگر موجود شوند بعد از
خرابی بصره خواهد بود + غرض این است که ما باید از ترقی واقعی مسلمانان جهان بکلی چشم بپوشیم +
و در این مقام این حکایت هم خالی از فائده نخواهد بود - در روز ۹ ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ در شهر
حیدرآباد یکی از ایرانیان با بنده دوچار شد بر دکان دیگری و در ضمن گفتگو در میان او و بنده این
تذکره شد که اکنون سال ۱۳۲۶ هجری است در سال ۱۳۳۰ هجری من خواهم دید که ایران آنقدر
بهتر از انگلستان ما خواهد شد + اگرچه بنده بعمر خود چندان امیدوار نیستم و لیکن البته بسیاری
خواهند دید ایفای این شرط را + سؤال کردم در این وقت اهم امور کدام است که از آن آغاز شود
فرمود جریان عدل بر اساس معدلت + گفتم چه صورت فرمودند شما توقع نداشته باشید
که دار القضای ایران مانند دار القضای لندن باشد - گفتم پس باید بازیچه اطفال باشد + بزرگوار
دیگری فرمود که بالفعل اداره عدلیه جاری شده است در طهران لکن برای انتظام و ترتیب آن
بدیگر بلاد هم رفته اند + خلاصه کلام این است که بنده کلام را طول نمیدهم از برای کسانیکه فهم
دارند - همین قدر بس است که دیگران تمام هر امر را بصبر ایوب و حرکت مور و سنگ آسیا میدهند و
من میخواهم بفهمانم دیگران را که زمان نه مقتضی صبر است و نه فرصت بصبر دارد + جاپان در همین
پنجاه سال بنقطه کمال رسیده و در ایران آن کمال کم از پنجصد سال نخواهد شد - اینگونه مطالب

بفهم هر کسی نمیرسد و بسیار کم کسی میفهمد که غرض من چیست - زبان در دهان هر جانداری هست مثلی مشهور در مقوله "هر جاندار زبان نیست" +

مگر ما باید بکمال غور ملاحظه کنیم و با تعمق خوض نمائیم که سبب این حال در میان اهل اسلام یعنی تمام مسلمان عالم چیست که یک ملک کوچک هم از آنها تا این روز ترقی نیافته است + چهار پنج مملکت عظیم و چندین ریاستهای کوچک کوچک عالم در قبضهٔ سی کرور مسلمان است و لیکن یک ریاست هم برابر جاپان نیست که صرف چهل میلیون خلقت دارد + هفت کرور مسلمان در ملک هند میباشند که بحساب میلیون ۷۰ و بحساب لک ۷۰۰ میباشند و غالباً بهادر و جنگی و قوی هیکل اند - در مقابل اینها تخیل که ۲۵ میلیون بنگالی باشند همه بزدل و ترسنده جان همچنین قریب یک لک هم فارسی هستند و آنها نیز بسیار کم دل و ترسنده جان اند + برادران مسلمان ما بی نهایت عار دارند و رنجیده و ناخوش میشوند اگر کسی آنها را با بنگالی ها و فارسی ها مقابل کند و خصوصاً با بنگالی ها زیرا که آنها را موش میدانند و خود را شیر ژیان - و لیکن در مقام انصاف و محض برای مثال عرض میکنم که چندانکه آن دو گروه ترقی کرده اند و "همدردی" دارند مسلمانان نکرده و ندارند + بکمال شرمساری بلکه نادانی است که کسی بخود پسندی در عونت مرض خود را پوشیده دارد و علاج نکند و رنجیده شود اگر او را بگویند این است مرض تو و این است علاج آن + اگر مسلمانان از مقابلی با بنگالی ها عار دارند ابداً نباید از مقابلی با فارسی ها عار داشته باشند زیرا که بیشک فارسیان هند بهر حیثیت هزار درجه بهتر اند از مسلمانان - اوّلاً در میان فارسیان یک گدا یافت نمیشود و حال آنکه در میان مسلمانان لکها گدا میباشند - چندانکه فارسیان در هر امری از امور ترقی کرده اند مسلمانان صد یک بلکه هزار یک آنرا نکرده اند + البته جواب من بسیار است و لیکن هر که جواب میراید بجواب او معقول و پسندیده نخواهد بود و بی انصافی خود را ظاهر میسازد و باید سر خود را از خجالت بزیر افکند - زیرا که فارسی ها از یک لک هم کمتر اند و مسلمانان شاید از هفت کرور هم بیشتر اند - آنها ابداً سلطنتی از خود ندارند و حال آنکه اینها هنوز چندین سلطنت عظیم از خود دارند +

ولیکن چه؟ اگر معدودی خردمند در میان مسلمانان باشد یقین است که از ملاحظهٔ حال خود و
هم دینانِ خود بر سر و سینه میزنند و باقی دیگر جاهل و ناخوانده و خودپسند استند که ابداً پروائی
ندارند از آنچه بر آنها و کرورها دیگر میگذرد +

حالا اگر کسی سوال کند از سی کرور مسلمان عالم که این اختلافات حالات و کیفیات و
نشیب و فراز جهان و اهل جهان از چیست چنانچه قبل ازین عرض شد یقین است که باستثنای
یک چند کس معدودی تمام خواهند گفت "از نصیب و قسمت و اقبال است" + ولیکن اگر کسی ازین
فقیر سوال کند بدون خوف از ملامت یا شماتت و نسبت جهل و نادانی بآواز بلند میگویم که اصل
و ریشهٔ اینهمه اوضاع جهان خواه نیک باشد خواه بد "همدردی" است و بس + یعنی هرکجا
همدردی وجود دارد آنجا بهشت است و هرکجا همدردی معدوم است آنجا دوزخ است +
خدا تعالی فرموده است یؤتی الحکمة من یشاء و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً
بیشک حکمت بمعنی حمیت و همدردی است و خدا بهر شخص یا هر قوم که بخواهد عنایت میفرماید بشرط
آنکه مورد لطف و عنایت او باشد + ولیکن باید دانست که آنکسانی که مورد لطف و عنایت خدا
هستند و میشوند همان کسان اند که بالطبع همدردی دارند یا آنکه در حصول این خصلت ساعی و
جاهد اند بر خلاف خدا بر سر قهر و غضب است با آن کسانی که گاهی در خیالِ حصولِ این نعمت و
در فکرِ کسبِ این خصلت نیستند و ارادهٔ حصول آن را ندارند + این لفظ "همدردی" در بر دارد
تمام نیکی های جهان و خیر دنیا و آخرت را و هرکجا که وجود دارد در رکاب او میباشند همه نیکی ها و
نیک بختی های جهان و برخلاف هرجا که وجود ندارد تمام آفات و بلیات و نکبات و مصائب
در آنجا موجود اند + آنچه ما که امروز مردم یورپ دارند همه از وجود همدردی است و همان چیزها
را مسلمانان ندارند از عدم همدردی است + تمام اقوام نصاری عموماً با فرد فرد هم دینان خود
یا اقلاً تمام باشندگان یک ملک با فرد فرد اهل ملک خود همدرد استند - بر خلاف مسلمانان
که یک برادر هم همدرد برادر خود نیست چه جای آنکه همدرد اهل ملک یا هم مذهب یا همدین خود

باشد - و اگر این گونه برادران یافت شوند النادر کالمعدوم و بقول قیم فرشته اند + اگر یک
عیسوی گم نامی را در اقصای تنگ چین بکشند یا ایذا دهند فوراً صد جهاز آتشی جنگی انگریزی
و جرمنی و روسی و امریکائی و غیره روان میشوند بتقاص خون او - بر خلاف اگر صد برهمنی از
هندیان را بکشند نفسی از کسی بر نمی آید - بلکه میگویند "مارا چه ازین قصه" +
از حسن اتفاق یا از نحوست اتفاق غالباً جرمی از یکی از رعایای ما سر میزند یا در ایران
یا در افغانستان یا در ترکی یا در مصر یا در جای دیگر که لازم میشود سزای او و ما خود نمی توانیم
او را سزا دهیم - یا بی پروا هستیم از جرم و سزای او و بهانه بدست میدهیم اقوام یورپ را که جهاز
های جنگی را در بندری از بنادر ما آورده بگویند "یا بتشویش و عقده راضی شو یا جگر بند خویش
را تیغ بده اگر مجرم را بدست ما ندهید شهر و الا بندر را بتوپ با خاک برابر میسازیم" + بسیاری
از بزرگان و صاحبان عهده و منصب ما همیشه در زیر بار احسان یکی از اقوام یورپ گرو نهاده اند
و شاید خطاب یافتند و تمغه یافته اند + بسیاری دیگر در حمایت و پناه اقوام یورپ استند که
در ملک و با قوم خود هر ظلمی که بخواهند بکنند + بسیاری دیگر از بندگان و صاحبان دولت و
ثروت مازری را که از ظلم و جفا جوئی با اهل ملک خود بدست آورده اند در نزد مردم یورپ نهاده اند
و خائف اند که مبادا آنها از دست برود + بسیاری دیگر بسبب بعضی از اغراض دیگر نفسانی خود
همیشه مخالف این استند که قدم در دائره پولتیک نهند و گروه خلق دیگر را نیز هدایت و موعظت
میکنند که خبردار مارا نشاید قدم در دائره پولتیک بگذاریم و خدایان خود را از خود رنجیده خاطر
سازیم "گر کشی ور بجرم بخشی روی و سر بر آستانم بنده را فرمان نباشد هر چه فرمائی برانم" -
و حال آنکه در این روزگار تمام امور دین و دنیای ما موقوف و منحصر و مبنی استند در پولتیک اهل یورپ
و اهل یورپ بهر حال پولتیک را شامل هر چیزی از ما میکنند - هنگامیکه چند کس از عقلا و رهنمایان
با غرض ما تحقیق کنند بفهمند تبعیت ما را یا نمی فهمند و درک نمی کنند +
در این مقام مناسب میدانم که حکایتی را بیان کنم محض بطور حکایت و مثال که ابداً دخل و نسبتی

به پولیتیک ندارد - یک ماه قبل بنده مضمونی نوشته بودم نسبت به پالسی حکومت ترنسوال
و مربوط بقانون جدیدی که در آنجا جاری نموده اند نسبت بمردم ایشیا یعنی ساکنان آنجا +
حقیقت مسلمانان هند را توبیخ و سرزنش کرده بودم که سایر قومهای اهل هند مجالس متعدده
برپا کرده همدردی از اهل ملک خود ظاهر ساخته بودند و مسلمانان چنین نکرده بودند + هنگامیکه
مضمون را بخدمت شفیق مکرم خود مولوی ظفر علیخان بی اے بردم و ملاحظه نمود فرمود سرزنشیکه
در اخبار اوده گزت درج بود که مسلمانان نیز چنین مجلسی برپا کرده بوده آیا اراده داشته اند که
و ایراد تو بی محل است - گفتم حالا من نوشته ام باید درج نمود + جناب مولوی صاحب بهر ملاحظه
مصلحتی که بر آن مضمون نکته چینی فرموده من ابداً با او محاجه و مخالفت نمی کنم و مخالف نیستم زیرا که
بهر حال غرض بنده هم حاصل شد - مگر درین وقت باز چیزی درین خصوص بخدمت همدینان
خود نه خاص مسلمانان هند بلکه عموم مسلمانان عالم عرض میکنم که غرض بنده چیست و چه بود +
مولوی ظفر علیخان میفرماید که قبل از نوشتن بنده مضمون خود را مسلمانان هند نیز چندین مجلس
برپا کرده اظهار عدم رضایت مندی خود را از قانون جدید حکومت ترنسوال نموده بودند +
عبارت ایشان که در رساله معروف دکن ریویو تحریر فرموده اند این است

"مرزا صاحب پوچھتے ہیں کہ کیا ٹرنسوال میں صرف ہندو ہی آباد ہیں مسلمان نہیں؟
اور اگر مسلمان بھی ہیں تو کیوں مسلمانان ہندوستان نے ہندوؤں کی طرح جابجا ناراضی کے
جلسے نہیں کئے - ہم مرزا صاحب کو یقین دلاتے ہیں کہ مسلمان ایسے تنگ حوصلہ نہیں کہ صرف
اپنے ہم مذہبوں ہی کے ساتھ ہمدردی کریں - ٹرنسوال میں اگر ایک بھی مسلمان نہ ہوتا بلکہ سب کے
سب ہندو ہی ہوتے تاہم مسلمانان ہند وہاں کے ایشیائی قانون کی مخالفت اُسی جوش و
خروش سے کرتے جو وہ اب ظاہر کر رہے ہیں - وطن اور حب وطن بھی آخر کوئی چیز ہے
اور مسلمانوں کا تو یہ اصول ہے کہ حب الوطن من الایمان" +

بهر اراده و مصلحتی که جناب مولوی صاحب این نیارک (نکته چینی) را فرموده بنده در آنجا

واین وقت شکرگذار جناب اوشان و ممنون مسلمانان هند و بحقیقت شاکر آن خداوند
مقلب القلوب والابصار هستم که اینسان یکایک حالت مسلمانان را دیگرگون ساخت زیرا که
قبل از نگارش مضمون بنده این حالت در وجود مسلمانان هند نبود. چنانچه معلوم میشود همان
روز که بنده در سکندرآباد قلم برگرفته مضمون خود را نوشتم کیفیت مجلس مسلمانان هم همانروز در اخبار
اوده گیت مندرج شد + ولی بنده سؤال میکنم که اگر مسلمان هند نسبت به همدینان یا نسبت بعموم اهل
وطن خود همدردی ظاهر کنند بر بنده چه احسانی میفرمایند. من یک مسلمان آستم از کرورها مسلمان و
بیگانه از خاک هندوستان که بدعا از درگاه الهی طلب میکنم با لطف و کرم خود همدینان مرا نه در هند
بلکه در سراسر جهان از خواب غفلت روزگاران بیدار و از مستی شراب جهل بهوش آورد و توفیق یا
بدهد که همدرد و غمخوار حقیقی یکدیگر و عموم بندگان خدا گردند که اساس دین اسلام بر آن است +
آخر سخن بر فقره دیگر تحریر جناب مولوی ظفر علیخان است منسوب بذکر "چندریال و مولوی لیاقت حسین"
ن آنچه شرط بلاغ است به کمال معقولیت و بر وفق منطق میگویم و اگر بنده را نیز شریک آن دو صاحب نمایند
را باکی نیست +

بنده سؤال میکنم از جناب مولوی ظفر علیخان صاحب یا هر بزرگوار دیگری که اگر مسلمان هند از
یکدیگر همدردی کنند یا نکنند و اگر در شکنجه هزار عذاب الیم در باشند یا در عین راحت و آسایش و
خوشی مرا از آن چه نقصان است و از این چه سود؟ اگر بزرگواری خلعت پوشد و خطاب و تمغه رسا
هند یابد و دیگری که عالیشان ترین اهل هند باشد هندو یا مسلمان بجزیره اندومن فرستاده شود که
تمام عمر در آنجا بماند بلکه او را بدار آویزند یا گردن زنند مرا چه سود یا زیان است؟ + سخن بر این است
که عموماً مسلمانان هند میخواهند ظاهر نمایند که ما لایل هستیم و در امور پولیتیکی در مقابل حکومت سخنی نمیگوئیم +
یک شخص حکیم عالی شانی در میان ما مسلمانان پیدا شد و بعضی کلمات گفت که اکثری از خردمندان جهان
هم پسند میکنند اگرچه بر آن ما عمل نکنند. بیشک در این زمان کرورها هستند در یورپ که سعدی را
بهیچ نمی شمارند ولی بیشک اقوال او را پسند مینمایند. او میگوید

"پا رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشین زانکه شاهنشاه عادل را رعیت لشکر است"

بیشک انگریزان خود این پالسی را میدانند - من میگویم که قانون "سدیشن" ابداً در کار نیست بلکه باید رعیت خوش باشند و خوشی رعیت باید قلبی باشد نه ظاهری و بزبان و از خوف قانون سدیشن + حق این است که انگریزان یک پالسی عجیب و غریبی دارند که نمیخواهند رعایای هندی خود را از خود خوش دارند + مثلاً باید ملاحظه نمود و سبب این امر را دریافت کرد که چگونه ممکن است که "یک سر بام سرما باشد و یک سر بام گرما" یا بگوییم "یک بام و دو هوا" باشد + و در تحت یک پادشاه و یک حکومت و یک پارلمنت و در شمول یک مملکت و در هند یک رفتار است و در ترنسوال یک رفتار دیگر + اگر این قانون را برای مردم چین - مردم جاپان - مردم ترکی - مردم ایران وغیره جاری کرده بودند عذر آنها پسندیده بود - مگر برای مردم هند که رعیت خودشان اند بی نهایت مقام افسوس است + در ممالک بیگانگان بندوبستها میکنند برای آسایش و در حمایت رعایای هندی خود ولیکن در ترنسوال همه خاموش اند + حکومت هند نمیتواند کاری بکند - گورنمنت انگلند و پارلمنت انگلند هم عاجز و خاموش اند در این باب - این چه بازی و چه شعبده و چه راز سر پوشیده و چه معمای لاینحل و گره سختی است که با انگشت و دندان هیچ حکیمی گشوده نمی شود + من نمی گویم که خدا نخواسته انگریزان فرشته خو و ملک سیرت و معدلت گستر و رعیت پرور نیستند ولیکن انگریزان آن استند که نامه نگار تیمز آف اندیا می نویسد

"The fact is that the House cares nothing whatever for the views of men who "take up India" in the same way that they might "take up" the preservation of wild birds, or any other casual subject

یعنی حقیقت این است که هوس آف کامنس (پارلمنت) ابداً اعتنائی ندارد به آرای کسانی که بحث میکنند در مطالب منسوبه هندوستان و امثال آن مانند این است که اعتنا نماید

در مطلبی که نسبت داشته باشد به طبیعت صحرا یا ازین قبیل مطالب دیگر" + و میگویند هنگامیکه وزیر هند صورت بودجه (جمع و خرج) هند را بمجلس یعنی هوس آف کامنس در آورد بکلی مجلس خالی بود و چون دکتر رونلد تورد شروع بنطق خود نمود یکی بعد دیگری اجزاء مجلس بیرون شدند چنانچه در خاتمه نطق دکتر مذکور فقط هم ۲ کس در مجلس بودند + ملاحظه باید کرد که قوم انگلیش را تا بچه اندازه بی اعتنائی است در امور هند که باعث افتخار آنهاست بر دیگر اقوام یورپ که سی برابر انگلند است - سی کرور مردم شماری آن است - دو صد کرور تجارت آن است و قریب یکصد و سی کرور مالیات آن است + درینصورت مردم هند باید دست عجز بدرگاه قاضی الحاجات برآورده بگویند

"پیش که برآورم ز دستت فریاد هم پیش تو از دست تو می آرم داد"

پس ای عزیز من چگونه میتوان چشم لایلتی داشت از چنین رعیتی که در هر حال در رنج است - من بآواز بلند ولی بمعقولیت میگویم که تا رعیت قلباً خوش نباشد چشم لایلتی حقیقی از آن نباید داشت خواه در ترکی و ایران باشد خواه در هندوستان و انگلستان + در هر کاری تامل باید کرد - مثلی مشهور است در ایران که میگویند "یک سوزن بخود زن و یک جوال دوز بدیگری" یعنی که "زیر پایت گر بدانی حال مور همچو حال تست زیر پای پیل" + مردم ایران صدها سال در زیر شکنجه حکومت جابر بودند ولی هم خوش بودند و هم مجبور و خائف + ولیکن چون آزادی یافتند زبان بشکایت دراز کردند و شور و شغب آغاز نهادند - از آنطرف انگریزان هم حمایت از آنها کردند و حکومت ایران هم بهر حال زبردست نبود که مردم را خاموش کند + بعینه همین حال است در ملک هند - البته فرقی دارد که مردم هند ابداً زور و حربه ندارند و حکومت زبردست و زور آور است و مردم را از قانون سدیشن خائف دارد + پس حکومت هند بحال خاطر جمعی را نداشته باشد که خلق هند از صمیم قلب خوش و راضی و لائل اند + ولیکن اگر (۱) بطور حقیقت خاطر جمع است از لائلتی عموم خلق هند ضرور است که با آنها بطور مساوات رفتار کند با رعیت انگلیش خود

واگر (۲) بطور حقیقت خاطر جمع نیست از لایلتی عموم خلق هند ضرور است که مهربانی و مساعات آنها با رعیت انگلیش خود آنها را لائق سازد و گرنه بزور و زبردستی هیچکس و هیچ قوم لائق واقعی نخواهد شد +

آقا حکایت لیاقت حسین - قبله بنده چون آفتاب روشن است که "چو از قومی یکی بیدانشی کرد نه که را منزلت ماند نه مه را" - بیشک نامعقول نزد هر کسی نامعقول است و نامعقولی نزد هر کسی ناپسندیده - و بیشک نامعقول را باید بزندان و بند داشت + هیچ شخص معقولی نمیگوید و رای نمیدهد که باید سلاح بر تن آراست و در مقابل حکومت بجنگ خاست بلکه میگویند "ریسپکتفولی بت ایمفتیکلی"[1] "بمعقولیت ولی باستبداد هر خلافی را باید مخالفت نمود + هنگامیکه یک شخص نامعقول فعلی را بجهالت بجا می آرد البته در نزد هیچکس پسندیده نیست - و لیکن هنگامیکه بینت گروه خلق بمعقولیت و براهنمائی هزارها مردمان عالی شان معقول در کاری قدم می نهند و کمر استوار می بندند قول آنها در نزد هر عاقلی مسموع و فعل آنها در نزد هر قومی بی نهایت ممدوح است + اگر همدردی همدینان و اهل وطن در نزد قومی ممدوح است چرا باید که همدردی اقوام دیگر از همدینان و اهل وطن آنها نزد آن قوم ناممدوح باشد - اگر همدردی انگریزان از قوم و همدینان خود ممدوح است چرا باید همدردی مردم هند هندو یا مسلمان از همدینان یا هموطنان خود در نظر آنها مذموم باشد + خدای اسلام در یک جای کتاب اسلام یعنی هدایت نامه خود فرموده است که اگر کسی یک نفس را بی سببی بکشد چنان است که همه اولاد آدم را کشته باشد زیرا که "بنی آدم اعضای یکدیگرند" + در جای دیگر میفرماید بکشید کسانی را که در صدد کشتن شما هستند + هادی اسلام خود فرموده که "عزیز و گرامی دارید مهمان را اگرچه کافر باشد" - و همه کس میداند که آن خود چگونه با مهمانان کافر خود رفتار میفرمود - ولی چون قدم در میدان میگذاشت دمار از روزگار کفار بر می آورد + در عالم انسانیت و اخوت ما باید همدرد جهانیان و صلح کل باشیم ولی در خصومت و عداوت و ظلم و

ف [illegible]

بجا جوئی دقیقهٔ فرو گذار نکنیم + اتفاق و همدردی و اتحاد و اخوت مسلمانان در میان خود
ابداً منافاتی با لایلتی با حکومت های آنها یا بدوستی و اتحاد با بیگانگان ندارد و تا هنگامیکه
دیگران با ما مهربان استند ما با آنها مهربانیم و چون با ما خلاف می ورزند ما نیز باید با آنها خلاف
ورزیم و چنان ندانند که ما گوسفندان سلیم هستیم + من باواز بلند میگویم که هنگامیکه انگریزان با
روسیان معاهده کردند و تقسیم ایران بایستی که ایرانیان و ترکان نیز در میان خود معاهده
بکنند مناسب حال خود - ولیکن کمال افسوس و شرمساری است که در چنین زمانی باید در میان
این دو دولت اسلام خصومت و جنگ و جدال باشد + بالجمله همدردی و اخوت و اتفاق و
اتحاد و مودت بین المسلمین در هر حال از جملهٔ واجبات اول است و بدون آنکه نقصانی بکسی
برساند و بدون آنکه در لایلتی مسلمانان هند نسبت بحکومت انگلیش ضرری داشته باشد
بلکه این کار سبب صلح کل و صلاحیت عموم خلق جهان خواهد بود + مگر هیچ حال و هیچ جهه
این شعر را فراموش نباید کرد " چو عضوی بدرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار "
و آخر همه این آیه و فرمان عظیم الشان تهدید آمیز خالق قهار جبار و مالک کن فکان را
قل ان كان آباؤكم وابناؤكم واخوانكم وازواجكم وعشيرتكم واموال اقترفتموها
وتجارة تخشون كسادها ومساكن ترضونها احب اليكم من الله ورسوله وجهاد
في سبيله فتربصوا حتى ياتي الله بامره والله لا يهدي القوم الفاسقين -
نباید گاهی مسلمان جهان فراموش کنند +

اما صورت همدردی اهل اسلام

چنانچه سابقاً عرض شد همدردی و اخوت اهل اسلام از جملهٔ غیر ممکنات است یا که
اقلاً بگوییم از غیر ممکنات معلوم میشود + در میان اهل چین که چهل یا پنجاه کرور استند
همدردی و اخوت غیر ممکن نیست چراکه همه اهل یک ملک و اکثر یک مذهب دارند و چنین

معلوم میشود که دراینوقت تحریکت هم [illegible] آمده اند ـ ولی در میان [illegible]
اسلام بسیار مشکل است چرا که اقوام و فرقهای مختلف اند ـ و غالباً جاهل اند [illegible]
یک ادنی چیزی یا امری صدها خون ناحق ریخته میشود و مثلا در ملک هند + یکماه پیش
نگذشته است که در بمبئی بدون هیچ سبب جهتی یا یک سبب بی تحقیقی تخمیناً خون ناحق شد
و چهل پنجاه کس زخمی شدند و معلوم نیست که اگر بند و بست مقتول نشده بود چند خون ناحق ریخته
می شد و بدون آنکه کسی راضی باشد + غالب امور مذهبیه و غیر مذهبیه این امت مرحومه یا تمام
امور دنیویه آنها شامل و ممزوج و درهم و برهم گشته بلکه باید گفت بحقیقت صدها هزار امر رسمی
و بدعت را با امور دینیه ممزوج نموده اند و علما و بزرگان آنها نیز اکثر اهل غرض اند + ولیکن
هر مرد و هر زن و هر طفل خردسالی که اندک مغزی در سر داشته باشد میداند که حالت تمام
مسلمان ربع مسکون در این وقت چگونه است و از چاره و علاج هم خارج است + مع ذلک
بهر حال باید یکبار یک سعی و امتحانی در علاج این حال نمود و اگر رایگان شود و فائده نبخشد
اندیشهٔ آنرا بکلی از سر بیرون کرد + بنده رای از خود ظاهر میکنم خواه کسی آنرا پیروی کند
و خواه نکند +

اما امور دینیه ـ (۱) در میان هر گروه و هر فرقه باید جمعی از بزرگان و علماء
و فضلاء یک کامیتی شده بنشینند و امور دینیه و مذهبیه خود را هر چه بدانند و معتقد باشند از
امور دنیویه علاحده نمایند + مگر ضرورتی ندارد که سنی بمبئی را رای دیگر باشد و سنی مدراس را
رای دیگر یا شیعهٔ بمبئی را رای مخالف رای شیعهٔ جای دیگر باشد و همچنین فرقهای دیگر را (۲)
آنچه را که داخل امور دینیه و مذهبیه بباشند هیچ فرقهٔ دیگری را حقی نباشد که در آن مداخلت
و گفتگو کند + مگر خود بزرگان آن گروه آن امور را حک و اصلاح نمایند بطوریکه مطابق شرع
اسلام باشد + (۳) در امور مذهبیه هر فرقه اگر شخصی از فرقهٔ دیگری بحث ناحقی کند ـ یا
بزرگان آن فرقه یا اعمال آن فرقه را ذم گوید یا دشنام دهد یا در کتابی دشنام و طعن و لعن

بنمایند آن کس مورد سزا و عقوبت خواهد بود و سزای او یا حاکم قضا یا مجسٹریٹ خواهد بود +
(۴) همچنین اگر یک فرقه اند در بازار و ملاء عام و در مساجد و بر منابر یا در مجالس خود که محتمل
از فرقهٔ دیگری آنجا حاضر باشند فعلی را بجا بیاورند و سخنی را بر زبان جاری سازند که آن فرقه را
دیگر برانگیخته و رنجیده شوند و موجب فساد گردد + (۵) همچنین اگر در خانهٔ شخصی از یک گروه
نوکران و چاکران از گروه دیگری باشند نیز فعلی را بجا بیاورند و سخنی را نگویند که موجب رنجش
خاطر آنها شود + (۶) چنانچه بالا ذکر شد هر شخص که مجرم شود چند کس را گواه نموده همان
کس را نزد حاکم یا مجسٹریٹ برند که او عقوبت نماید بهر نحوی که مناسب داند + (۷) بعضی
از امور هستند که بواقع همهٔ فرق در آنها شریک اند مثل کیفیات و واقعات ایام محرم بعضی
از این امور را بزرگان و علماء یک گروه جزء عزاداری میدانند (در صورتی که عملی نباشد
خلاف مذهب و عقیدهٔ دیگری و باعث رنجش) - بعضی دیگر هستند در نزد بزرگان هر فرقه بد و
مذموم استند پس بزرگان هر گروهی گروه خود را ممنوع دارند از آن اعمال و افعال و اشتراک
و اشتغال در آنها - بلکه هر دو فریق بدستیاری یکدیگر آن امور را موقوف و معدوم سازند + پس
بهر حال بزرگان هر گروهی امور مذهبیهٔ گروه خود را اصلاح نمایند + مثلاً شخصی نیاز محبوب
سبحانی را بجا می آرد اگر بزرگان آن گروه چنین میدانند که این کار بدعت است خود موقوف
سازند - یا اگر چنین میدانند که مبلغ گزافی در آن برباد میشود و کسانی میخورند که مستحق نیستند پس
بطور دیگری آنرا اصلاح نمایند که آن نیاز بشود ولی زر گزاف برباد نرود +
اما امور دنیویه - ابتدا باید دانست که هر کامیتی خاصی که نسبت دارد بفرقهٔ
خاصی در تمام امور دنیویه باید با دیگران شریک باشد یعنی که هر ساله در ایام خاصی همه یکجا جمع
شوند و رای زنند بر سر اصلاح تمام امور دنیویهٔ عامهٔ اهل اسلام - مثلاً شرابخواری - زناکاری -
قماربازی - سودخواری - رشوت خواری - تهذیب اخلاق - معاشرت - صحت - تعلیم و تربیت -
دستکاری - هنرهای ... - تجارت - فلاحت و هزارها کیفیت و حوائج و امور دیگر که لازم و ملزوم

زیست و زندگی پیدا شوند + بالفعل در میان مسلمانان هند یک یا دو اجتماع میباشد بنام
"مسلم لیگ" و "ایجوکیشنل کانفرنس" یکی از اجتماعات کافی است خواه بهمین نام
باشد و خواه بنام دیگری زیرا که غرض اصلاح حال هندیان است + اگر تمام اجزاء یعنی ممبران
یک کابینی در آن کانفرنس سالیانه جمع نشوند اقلاً از هر کابینی یکی دو کس باید در آن شامل
باشند + مگر بنده در این مطلب سخن را طول نمیدهم زیرا که خردمندان همه بخوبی میدانند که
غرض از اصلاح امور دینیه و دنیویه و معاشرت و تهذیب اخلاق وغیره چه چیز و چگونه است و
چگونه باید بشود - مثلاً همه کس میداند که عموم اهل یک ملت عظیم مرد و زن و پسر و دختر باید علم
حاصل کنند و تربیت شوند بکمال خوبی + و در این وقت آنچه بنده از صبح تا شام صرف در یک
مقام بچشم می بینم گمان میکنم که در سراسر ملک هند حال برهمین منوال است + مثلاً شرابخواری -
سیندهی خواری - افیون - مدک - کشیدن سگار - یا بیڑی - و اعمال دیگر چنان شایع شده
و رواج بهم رسانیده که از طفل سه ساله تا مرد هفتاد و هشتاد ساله معتاد باینها شده اند - تمام
مکتب ها و مدرسه ها و اسکولها خراب و تباه است و اطفال هر صنفی از اصناف خلق در یک مدرسه
میروند و ابداً تمیزی در میان آنها و رفتار و کردار آنها نیست + این هم یکی از جمله عادات و کارهای
بیمعنی اکثری از خلق الله است که مثلاً قصاب و حجام هم در طفولیت اطفال خود را بمکتب میفرستند
نه باراده آنکه صاحب علم و ادب شوند بلکه برای آنکه عاقبت قصاب و حجام برآیند مگر صحبت آنها
دیگر اطفال را نیز خراب میکند - بسیاری از دختران خردسال پان میخورند + بعضی پیرزنان
ناقص عقل چون دختران خردسال را دعا میکنند میگویند "زود دی عروس شوی انشاء الله"
هرگونه حکایت و بیانی در حضور دختران و پسران خردسال میشود + ناچ و رنگ بکثرت است
و موعظه و نصیحت و مسجد و نماز و بیان دین و قیامت بی نهایت قلیل و نادر + زنان این ملک
غالباً بی علم و بکلی جاهل و بدرفتار و بدکردار و بیحیا و فحاش اند و بسخنان و اعمال قبیحه اشتغال
دارند + ادب و حیا بکلی در این ملک معدوم است و خلق چنین میدانند که آزادی واقعی و معنی

و فحوای آزادی همین است + طفلی ده ساله صدها دشنام غلیظ بر زبان دارد و همچنین بسیاری
از زنان نه مردان را آن تمیز و حیا است که زبان خود را در حضور زنان از کلمات نامعقول فرو بندند
و نه زنان را است که در حضور مردان سخنان غلیظ نگویند + بعضی از اطفال یا جوانان را طرز رفتار
[illegible] که دارد در باب تکلم با بعضی از مردمان عالیشان یا سالخورده یا عالم و فاضل چنان بی ادبانه
و تحقیر آمیز است که هر خردمندی را شرم آید + گدا و کلاش و جادوگر و عامل و طبیب نادان و شیاد
و کیمیاگر و امثال اینها در اینجا که بیشمار اند + گورها زنده و عروسی و عزاداری و میزبانی و بسم الله خوانی
و مراسم و نیازهای پوچ همچنین دیگر برپا میشود که از آنها ممکن است هم قوم تربیت شود - هم مسجد
و مدرسه و شفاخانه و مسافرخانه و یتیم خانه های متعدد ساخته شود - هم تجارت شود + و کان ذلک
هزارها از اینگونه اعمال میباشند که اصلاح لازم دارند و اصلاح همه واجب است + و این
اصلاح عام خاصهٔ ملک هندیست بلکه تمام ممالک اسلامیان باین اصلاح محتاج اند و این اصلاح
در همه جا اشد ضرورت را دارد +

اصل وحید غرض بنده از نوشتن این کتاب (۱) همدردی و اخوت واقعی اسلامی است
در میان تمام اقوام و فرق اهل اسلام - (۲) در بعضی از این امور مذکورهٔ فوق و نیز در همدردی و
اخوت و امثال اینها باید در میان دولتهای اسلامیه و همچنین در میان مختلف فرق اهل اسلام معاهده
و [illegible] هم باشد بلکه سوگند موکد و استوار گردد که اگر بعضی واقعات رخ دهد که نقصان بر تمام اهل
اسلام برسد یا بیم آن باشد که اسلام را خطری وارد آید همه برای جان دادن حاضر و آماده باشند
(۳) البته در این زمان و مقتضیات حالت زمانه در هر امری از امور زیست و زندگی پولتیک
شامل [illegible] مخلوط و ممزوج است و اقوامی که تا این زمان این لفظ و فحوای آزاد را نشنیدند یا خاک
یکسان شدند مگر این لفظ بحقیقت در قرآن مسلمانان هم موجود است و مرادف همدردی و اخوت
[illegible] همدردی و اخوت است + پس نزد رای بنده همدردی واقعی بدون پولتیک نمیشود
[illegible] اگر [illegible] اهل اسلام مخالف باشند که قدم در دایرهٔ پولتیک گذارند اقلا اهل ملک خود را تاکید

و مبالغه میکنم که آینده اساس امور خود را بر پولتیک نهند تا اساس حکمرانی و زندگی آنها استوار گردد ـ (سوم) اصلاح تمام امور دینیه و دنیویه و اخلاق و معاشرت و سایر امور اسباب زندگی است ـ

اکنون بندهٔ حقیر میگویم که چون عضوی از اعضاء سایر اولاد آدم و مانند یکی از کسانیکه در اسلام در تحت کلام ان المؤمنون اخوة واقع شده اند لله و فی الله بدون غرض و بدون طلب مزدی آنچه شرط بلاغ و فرض منصبی بنده بود باندازهٔ دانش و دانست خود بیش و کم بجا آوردم و دیگر همدینان ما خود میدانند بجا آرند یا نیارند + خدا تعالی بلطف و کرم خود توفیق بآنها بدهد که فوائد همدردی و اخوت و این امور سابق الذکر را بدانند و بفهمند و بسیار همدردی کنند +

"ما نصیحت بجای خود کردیم   روزگاری درین بسر بردیم   گر نیاید بگوش رغبت کس
بر رسولان بلاغ باشد و بس" +

وما اسئلکم علیه من اجر ان اجری الا علی رب العالمین

خاکپای تمام مسلمانان جهان

[illegible] اصفهانی